

Міністерство освіти та науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

І. В. Рибак, І. А. Скворцова

ПОДІЛЬСЬКЕ СЕЛО ПІД ВЛАДОЮ
КОМПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ:
ПОСЕЛЕНСЬКА МЕРЕЖА, НАСЕЛЕННЯ,
ВИРОБНИЧА ТА СОЦІАЛЬНА СФЕРА
(1961-1991 РР.)

Монографія

Кам'янець-Подільський
2015

УДК 94(477.43).084.6(1961-1991)

ББК 63.3(4 укр)14.2

Р. 19

Рецензенти: Падалка С. С. – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Романюк І. М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і культури Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

Друкується згідно ухвали вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка (протокол № 2 від 26 лютого 2015 р.)

Р. 19 Рибак І. В., Скворцова І. А. Подільське село під владою компартійної номенклатури: поселенська мережа, населення, виробнича та соціальна сфера (1961-1991 рр.). Монографія. / І. В. Рибак, І. А. Скворцова. – Кам'янець-Подільський: 2015. – 285 с.

В монографії проаналізовано тенденції розвитку сільської поселенської мережі Вінницької та Хмельницької областей, демографічні, міграційні процеси у сільських поселеннях регіону, стан, проблеми та труднощі розвитку виробничої, соціальної сфери подільського села на завершальному етапі радянської доби (60-80-ті рр. ХХ ст.).

Для науковців, усіх хто цікавиться аграрною історією України, Поділля.

© Рибак І. В., Скворцова І. А., 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. Сільські поселення: від аграрного перенаселення до зnelюднення.....	14
§ 1.1. Поселенська мережа: стан та проблеми розвитку.....	14
§ 1.2. Втеча з села. Міграція в сільських поселеннях: причини та наслідки.	28
§ 1.3. Демографічні процеси сільського населення та його депопуляція.	44
РОЗДІЛ II. Виробнича сфера села між аграрним та агропромисловим типом розвитку	61
§ 2.1. Колгоспи і радгоспи в економіці сільських поселень: наростання кризових явищ.	61
§ 2.2. Особисті підсобні господарства: еволюція занепаду.....	100
§ 2.3. Підсобні промисли та промислові підприємства: невикористані резерви модернізації села.....	119
РОЗДІЛ III. Соціальна сфера села: спроба модернізації та її незавершений характер.....	134
§ 3.1. Соціально-економічна інфраструктура: проблеми та труднощі розвитку.....	134
§ 3.2. Заклади охорони здоров'я, освіти, культури у повсякденному житті села: кількісна та якісна недостатність.	152
§ 3.3. Торгівельно-побутове обслуговування: неспроможність задоволення потреб сільського населення.	175
ВИСНОВКИ	193
ПРИМІТКИ	198
ДОДАТКИ	247
АНОТАЦІЯ.....	282
SUMMARY	283

ВСТУП

Дослідження історії України не може бути повним без висвітлення тієї важливої ролі, яку відіграло в житті суспільства селянство. Навіть якщо кинути поверховий погляд на вітчизняну історію, то в ній знайдемо безліч прикладів підтвердження винятково важливої ролі села. Кожного разу, коли країна опинялася у надзвичайно важкому становищі, з якого здавалось немає виходу, порятунок приходив із села. Саме там знаходилися матеріальні і людські ресурси, що забезпечували піднесення країни, її відродження. Ще у XVIII ст. Жан Жак Руссо писав: «Міста – це безодня людського роду. У декількох поколіннях раси гинуть або вироджуються, вони потребують оновлення, а це оновлення завжди дає село» [1].

Сьогодні українське село вимирає. Дане явище виникло не зразу і не на порожньому місці. Радянська тоталітарна держава, в якій влада належала партійній бюрократії, так званій компартійній номенклатурі свідомо використовувала село і сільське господарство як своєрідних донорів формування бюджетних надходжень, спорудження велетенських міст, здійснення прискореної індустріалізації, створення найбільшого в світі військово-промислового комплексу. Державна політика базувалася на тому, що місто безсоромно обкрадало село. Сільський лікар Віталій Карпенко справедливо писав: «Десятиріччями брали у селянства, що воно могло дати. Силою і погрозами, форсованими перетвореннями і обіцянками кращого життя. Село віддавало молоко, м'ясо, хліб в обмін на дорогі, але неякісні промислові товари, ящики горілки, віддавало кращу частину своїх людей, а отримувало кар'єристів і некомпетентних спеціалістів, віддавало родючу ріллю, а отримувало загублений ґрунт, забруднену атмосферу, пересохлі річки, ліси на межі загибелі» [2].

Зневажливе ставлення до селянина, так само як і уявлення про беззаперечну меншовартість села, слід віднести до найсерйозніших помилок, які характерні для завершального етапу радянської історії. Сьогодні ми довго і болісно шукаємо виходу з глибокої кризи. Реформи на селі за звичкою здійснюються так як хотілося місту, а не селу. Його продовжують розглядати як меншовартісний, придатак міста, при цьому повністю забули обіцянку доби перебудови щодо повернення боргів селу. Завдання історика реконструювати історичний досвід

минулого, застерегти нинішнє і прийдешнє покоління від повторення помилок, які творили їхні попередники.

Аналіз наукового доробку з історії села на завершальному етапі радянської доби свідчить, що дана проблема не отримала глибокого вивчення. До того ж, в історичній літературі регіональні особливості розчиняються у загальноукраїнському історичному масштабі.

В той же час на Поділлі існували досить відмінні від інших регіонів України особливості сільської поселенської мережі, міграційних та демографічних процесів, деформацій виробничої і соціальної сфери села. Вивчення цих особливостей є головним завданням монографічного дослідження. Аналіз та узагальнення регіональних особливостей, як сукупності низки складових, що відтворюють цілісну картину деградації, депресивності, депопуляції подільського села є вкладом фундаментального дослідження проблеми вимирання села у всеукраїнському масштабі.

Отже, обрана для дослідження тема актуальна як з наукової, так і соціально-політичної точки зору, чим і зумовлено звернення авторів до неї.

Об'єктом монографічного дослідження є сільські поселення Поділля, їх населення, трудові ресурси, виробнича і соціальна сфера.

Хронологічні межі включають період з 1961-1991 рр. Нижня межа пов'язана з проголошенням компартійною владою у 1961 р. грандіозної програми модернізації села, а верхня повним крахом і неспроможністю радянської системи хоча б частково повернути соціально-економічні борги селу.

Географічні межі охоплюють територію 2800 сільських поселень Вінницької і Хмельницької областей в яких проживало згідно Всесоюзних переписів населення у 1959 р. – 3069,5 тис. чол., у 1989 р. – 1880,3 тис. чол.

Складні історико-економічні проблеми розвитку України належать до пріоритетних напрямів дослідження історичної науки. Їх вивченням займалися і продовжують вивчати не лише історики, але й економісти, етнографи, демографи, соціологи, політологи.

Вивчення соціально-економічної історії сільських поселень на завершальному етапі радянської доби, на наш погляд, варто розділити на декілька періодів: радянський і сучасний пострадянський. Радянська історіографія вирізнялася концептуальним підходом, тематикою, напрямками досліджень і рівнем наукових узагальнень. Вони мали власну систему оцінок, політико-ідеологічні орієнтири, критерії пізнання, але їх спільною ознакою було так зване «соціально-політичне

замовлення» тобто ідеологічне обслуговування тоталітарного комуністичного режиму. Ключовою ідеєю, яка пронизує праці радянських істориків-аграрників є неглибоке, прикрашене зображення становища сільських поселень, яке було далеке від реалій життя і побуту мешканців сіл, твердження про їх неухильний та всебічний розвиток за роки радянської влади, особливо у 60-80-ті роки. У передмові до історії радянського селянства зазначалося: «Потужний ріст нової матеріально-технічної бази сільського господарства та впливаючі звідси масштаби і темпи зрушень в соціальній структурі і соціальних відносинах дозволяють з повним правом говорити про сучасний розвиток села як про процес постійних та наростаючих соціально-економічних перетворень» [3]. Цим самим відображалась і задавалась необхідна ідеологічна парадигма висвітлення даної проблеми у радянській історичній науці. При цьому головну роль відігравали праці союзного значення: В. І. Староверова, Ю. В. Арутюняна, П. І. Симуша, П. К. Ферцева та інші [4]. Послідовниками втілення концептуальних ідей союзних істориків виступила плеяда українських істориків-аграрників, зокрема, у монографіях Л. Ю. Беренштейна, В. О. Пустовіта, В. С. Петренка, В. П. Плисюка, М. І. Лавриновича, Б. П. Яремченка та інші [5]. Вітчизняні історики протягом трьох десятиліть аналізували і висвітлювали розвиток села під кутом зору подолання істотних відмінностей від міста, нібито значних змін у їх розвитку. Затиснуті в ідеологічні лещата концепцій «розгорнутого будівництва комунізму», а згодом «розвинутого соціалізму» радянські історики змушені були стверджувати про прискорену модернізацію села. При цьому мало місце суб'єктивне відбирання лише позитивних фактів, науково-хибні порівняння з дореволюційними або довоєнними показниками, свідоме замовчування невирішених проблем сільського способу життя, апеляція до окремих прикладів соціально-економічного розвитку показових сіл тощо. Це у повній мірі відноситься і до робіт істориків, які досліджували сільські поселення на регіональному рівні, зокрема, в багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР» присвяченій Вінницькій та Хмельницькій областям, «Нарисах історії Поділля», а також у тезах О. С. Ліпінського, І. П. Левчука, В. А. Радіоненка, А. А. Мазура та інших [6]. В радянській історіографії поверхово вивчалися соціально-економічні процеси розвитку села, домінував підхід цілеспрямованого суб'єктивного підбору позитивних фактів, прикладів, подій. Безмежна експлуатація концепції «розвинутого соціалізму», яка базувалася на констатації виключно успіхів, досягнення, переваг соціалістичного способу виробництва, призвела до свідомого замовчування соціальних

проблем на селі, породжувала надумані схеми, видавала бажане за дійсне. Згодом було названо головні вади радянської історіографії: вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, спрощення. Все ж, автори монографії вважають, що не слід ігнорувати наукову спадщину радянських істориків, які на основі відібраного ними фактичного матеріалу показали деякі позитивні процеси та явища, що відбувалися на селі протягом 60-80-х років, зокрема зростання добробуту, освітнього рівня, деяких зрушень у сільськогосподарському виробництві, виробничій і соціальній сфері сільських поселень.

Дещо по іншому підійшли дослідники до вивчення стану сільських поселень на завершальному етапі радянської доби у часи так званої перебудови і гласності. Тоталітарна система завела країну у глухий кут, йшов пошук шляхів виходу із всеосяжної кризи, що спонукало, насамперед, економістів, демографів, соціологів привернути увагу до найбільш гострих проблем і труднощів розвитку села. Зокрема про це йшлося у працях І. М. Прибиткової, В. І. Іванишеної, В. С. Панасюк, Л. О. Шепотько, Ф. М. Заставного та інших [7].

Варто зазначити, що українські історики-аграрники продовжували залишатися на консервативних позиціях. Так, О. І. Семків, досліджуючи досвід і проблеми партійного керівництва переборенням відмінностей між містом і селом вважав, що головною причиною уповільненого розвитку села є економічно слабкі і середні колгоспи, які не спроможні модернізувати село «Перегини в бік технократичних підходів, на думку історика, - послабили увагу партійних комітетів, місцевих Рад до соціального боку виробництва, побуту, дозвілля трудівників села. Це призвело до зниження зацікавленості трудящих до результатів праці, послабленню дисципліни та виникненню інших негативних явищ на селі» [8]. Подібні думки про невикористані резерви соціалістичного способу виробництва висловлювали О. Ю. Гаврилюк, Е. Т. Соломко, М. І. Бушин та інші [9].

Принципово по-іншому підійшла до вивчення проблем села відомий радянський історик-аграрник О. П. Тюрина, опублікувавши статтю, яка досить критично, а головне більш об'єктивно висвітлила найбільші труднощі розвитку села у 60-80-х роках [10].

Радикальною спробою відійти від консервативних усталених стереотипів слід вважати роботу П. П. Панченка про становище українського села у 60-80-х роках, в якій автор вперше у радянській вітчизняній історіографії загострив увагу на найбільш складних проблемах та труднощах сільських поселень, насамперед, міграційних, депопуляційних процесах, деградації та депресивності переважної

більшості сіл України [11]. Хоча у часи перебудови і гласності в істориків-аграрників з'явився мінімум свободи творчості, який дозволив дещо по-іншому оцінити розвиток села, відмінний від доби часів застою, все ж історична наука виявилася неспроможною піднятися до розуміння глибинних процесів занепаду, деградації, депопуляції, депресивності сільських поселень в умовах радянської дійсності. Переважна більшість істориків сповідувала догматичну парадигму про нібито невикористані резерви соціалістичного способу виробництва, колгоспно-радгоспної системи сільського господарства, різного роду технократичних перегинів, помилки та прорахунки компартійного режиму стосовно села. Звідси робився наголос на необхідності глибокої радикальної перебудови політики стосовно села, ключовою ідеєю якої стала концепція повернення соціальних боргів селу на шляхах радикальної економічної і політичної реформи. Це не могло не позначитися і на регіональних дослідженнях, які відзначалися консерватизмом, продовжували перебувати в полоні різноманітних схем і міфів того періоду [12]. Крах перебудови в СРСР, загибель радянської моделі суспільства, втрата монополії на владу компартійною номенклатурою, розпад Радянського Союзу, виникнення держави Україна, сприяли формуванню сучасної вітчизняної історіографії. Її становлення відбувалося одночасно з творенням держави Україна. Саме цей процес спричинив її світоглядні, теоретичні, ідеологічні підвалини. Українська сучасна історична наука мала власний понятійний апарат, методи наукового аналізу, становлення яких відбувалося шляхом болісного і складного процесу подолання різноманітних схем, стереотипів, міфів успадкованих від радянської історіографії. Варто зазначити, що у 90-х роках відбулося різке зменшення інтенсивності досліджень проблем аграрної історії. Історична наука передусім займалася висвітленням політичної історії, вивченням оригінальних джерел та підготовкою їх до друку, поверненням наукової спадщини українських істориків, заборонених в часи тоталітаризму. В той же час соціально-економічна історія вважалася малоцікавою і не затребуваною. Це особливо стосувалося історії українського села на завершальному етапі радянської доби. Такий підхід пояснювався тим, що стара генерація радянських істориків довго і болісно позбувалася тягара минулих часів і переосмислювала історичне минуле села. Ключовою ідеєю стало розуміння, що у період тоталітаризму село слугувало інвестиційним донором промисловості, по суті колоніальним придатком міста. Відомий історик-аграрник Петро Панченко з цього приводу зазначав: «Село сповна по самі вінця було переповнене негативними акціями державної

тоталітарності, категоричної домінанти політики над економічним сенсом, тяготами довгої низки розмаїтих волонтаристських реорганізацій «удосконалень», перебудов. Не було навіть двох-трьох років підряд, коли б не тяжів той справжній рок повною мірою непередуманих перебудов політики постійно його супроводжувало безмежне експериментаторство, партійно-командний диктат та широке державно-паразитуюче опікунство. З села держава сотала продовольство, переробну сировинну. Воно волею владо-можних інстанцій було поставлено в жорсткі мірки «в середньому», повною мірою на своїх плечах село несло тягар диктатури партії, держави, робітничого брата, міста, свавілля безмежних поборів фіскальної політики та визиску» [13]. Дослідження сільських поселень здійснювалося не лише за вертикальною схемою, але й горизонтальному зрізі, завдяки виокремленню її окремих складових.

Навколо Петра Пантелеймоновича Панченка виникла і плідно функціонувала наукова школа істориків-аграрників, які внесли значний вклад у дослідження села 60-80-тих років, серед них слід назвати М. М. Вівчарика [14], С. М. Тимченка [15], О. П. Григоренка [16], М. М. Кривчика [17], С. С. Падалки [18], І. В. Рибака [19], І. М. Романюка [20].

Помітною віхою вивчення села став вихід нарисів «Історія українського селянства». У розділах присвячених українському селу 60-80-тим рокам ХХ століття проаналізовано аграрну політику радянського керівництва, з'ясовано причини поглиблення кризи колгоспного ладу, розвиток соціально-культурної інфраструктури, охарактеризовано повсякдення життя селян [21]. Значна увага приділена сільським поселенням у навчальній літературі з аграрної історії України [22]. Дослідження сільських поселень здійснювалося не лише за вертикальною схемою, але й горизонтальному зрізі, завдяки виокремленню її окремих складових.

Проблемі розвитку сільської поселенської мережі присвячені роботи О. В. Андрощука [23], Й. Л. Рисіча [24]. Причини та наслідки міграції сільського населення досліджували О. П. Григоренко [25], Т. В. Мельничук [26], демографічні процеси С. М. Тимченко, В. М. Кириченко [27], особисті підсобні господарства у виробництві сільськогосподарської продукції В. В. Нечитайло [28], В. В. Марчук [29]. Деякі аспекти ролі колгоспів, радгоспів у виробничій сфері сільських поселень Б. П. Крачковський [30], О. Ф. Нікілев [31]. Проте, варто зазначити, що у сучасній історіографії відсутні ґрунтовні неупереджені дослідження виробничої сфери села 60-80-х років, колгоспів, радгоспів,

особистих підсобних господарств, сільської індустрії. Проблеми соціально-побутового розвитку українського села у 60-80-ті роки присвячено чимало робіт І. В. Рибака [32] та А. М. Середа [33].

Значний вклад у вивчення сільських поселень на регіональному рівні внесла І. А. Скворцова (Шиманська) [34]. Зокрема у її працях проаналізовано динаміку зменшення сільської поселенської мережі регіону, з'ясовано масштаби, причини та наслідки масової міграції сільського населення, глибоко вивчено демографічні процеси у селах регіону. Переконливо доведено, що сільські поселення регіону у розглядуваний період зазнали глибоких деструктивних змін, пов'язаних із їх знелюдненням, різким постарінням сільського населення, депопуляцією. Фактично вперше в історіографії досліджено роль та місце колгоспів і радгоспів у виробничій сфері села. Доведено, що у 60-80-х роках колгоспно-радгоспна система ведення сільського господарства виявила свою неефективність. Інтегральним синтезуючим показником наростання кризових явищ стало значне зниження рівня рентабельності сільськогосподарських підприємств, зростання кількості малорентабельних, збиткових колгоспів і радгоспів. Проаналізовано засади, форми, напрями державної політики стосовно особистих підсобних господарств, з'ясовано їх місце і роль у сільськогосподарському виробництві, доведено занепад ОПГ у виробничій сфері сільських поселень регіону. Значна увага приділена соціально-побутовому розвитку сіл Вінницької і Хмельницької областей. Комплексно розглянуто стан, труднощі та проблеми соціальної сфери сільських поселень. Доведено, що у розглядуваний період не вдалося створити у селах регіону розвинутої соціально-побутової інфраструктури і тим самим забезпечити комфортне життя та побут трудівників полів і ферм.

Таким чином, проблеми пов'язані з історією розвитку сільських поселень України і, зокрема подільського регіону, знайшла певне відображення в історичній літературі однак, в цілому, є малодослідженими. Чимало аспектів даної проблеми оцінюються суперечливо, поверхово, потребують глибокого наукового переосмислення на основі новітньої джерельної бази.

Характер наукової розробки проблеми, відсутність комплексного ґрунтового аналізу в минулому, фрагментарність і необ'єктивність висвітлення аспектів даної теми, актуалізували звернення дослідників до історичних джерел. Монографічна робота ґрунтується на опублікованих і неопублікованих джерелах.

З опублікованих джерел, опрацьованих в науковій роботі, слід виділити, насамперед, актові (кодекси, закони, постанови, укази, інші підзаконні акти) і офіційно політичні документи (резолуції з'їздів, зібрань тощо). Більша частина їх вміщена в окремих збірках, тематичних виданнях офіційно-політичних документів, друкувалися у періодичних загальносоюзних, республіканських, регіональних виданнях того часу.

Другу групу опублікованих джерел складають статистичні матеріали, що виходили окремими статистичними збірниками як загального (Народне господарство УРСР), так і тематичного (Сільське господарство УРСР, «Колгоспи УРСР», «Радянська торгівля»), і регіонального характеру.

З неопублікованих джерел опрацьовано і проаналізовано різноманітні джерела у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), Державного архіву Вінницької області (далі ДАВО), Державного архіву Хмельницької області (далі ДАХО). Серед архівних джерел, що були залучені до дослідження значну частину складають відомчі і регіональні нормативні документи. Діловодні архівні документи представлені перш за все оперативними документами органів державної влади і управління республіканського і регіонального рівня. Найбільш чисельну групу представляють різноманітні аналітичні документи, таємного або службового користування, які готувалися, як правило органами статистики, іншими структурами для оперативного інформування очільників владних структур. Закритий, утаємничений характер цих документів забезпечував найбільшу достовірність інформації. Третю групу – складають матеріали вибіркового бюджетних обстежень колгоспників, які здійснювалися органами статистики у спеціально відібраних десяти областях УРСР, у тому числі у Вінницькій області. Їх матеріали, які мали на той час утаємничений характер, є надзвичайно цінним джерелом, вивчення соціально-економічного стану сільських поселень розглядуваного періоду. Четверту групу – представляють різноманітні звітні документи (довідки, доповідні записки, акти, звіти) з різних напрямів розвитку виробничої та соціальної сфери села.

Окремо слід виділити блок наративних джерел. Значний і різноманітний матеріал з предмету та об'єкту дослідження віднайдено у періодичній пресі: партійно-радянських журналах, газетах у яких зафіксовано економічні, духовні, соціально-політичні особливості 60-80-х років ХХ ст.. Опрацьовуючи їх дослідник має можливість «вжитися» в

епоху, краще зрозуміти в яких конкретно історичних умовах функціонували сільські поселення та їх мешканці. Пресу слід розглядати як комплексне джерело, багатюче сховище різноманітної інформації. Дійсно, в газетній чи журнальній періодиці друкувалися матеріали різноманітні за видами і надходженням. Вони слугували засобом офіційної інформації, вміщували дані, яких немає в інших групах джерел і вимагали від дослідників особливих прийомів їх вивчення.

До газетно-публіцистичних жанрів слід віднести замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, статті: передові, редакційні, пропагандистські, нариси, фейлетони. Вони розрізняються не лише певними літературно-стилістичними засобами, а й переважанням у ньому різноманітних видів інформації. Саме це робить актуальним аналіз їх фактологічної бази з точки зору наявності латентної (навмисної чи ненавмисної) інформації. Перший тип переважає у статтях, які відображають матеріали перевірки обстежень, які здійснювали так звані рейдові бригади, куди окрім журналістів входили представники громадськості. Такі статті особливо насичені фактами, які хоча і не претендують на глибокий аналіз явищ, подій, проте найбільш реально відображають стан об'єктів, які попадали у поле зору обстеження. Другий – узагальнюючих передових чи редакційних статтях, в яких, фактична інформація відіграє підлеглу роль, тобто суб'єктивно добиралася автором для підтвердження політичного замовлення. Через це використання матеріалу статей газет і журналів вимагає особливої ретельності, додаткової перевірки тих мотивів, з яких написана та чи інша стаття. Вона викликає інтерес дослідників через наявність у них латентної інформації, яка дозується, визначається мотивами, метою публікації, концептуальними підходами їх авторів.

Варто зазначити, що періодичну пресу слід розрізняти на центральну, до яких ми відносимо республіканські видання і місцеву: обласну та районну періодику. Зокрема на шпальтах газет і журналів загальнореспубліканського масштабу переважають публікації, в яких містилася фактологічна інформація, оцінка явищ, подій, суб'єктивно ретельно відібраного, офіційного характеру. Місцева преса також вміщувала пропагандистські статті замовного характеру. Але істориків найбільше у місцевій пресі цікавить фактографічна інформація про повсякденне життя, бо вона адекватніше відображала події, ніж матеріали центральних газет. Пояснюється це тим, що вміщена в них інформація була ближчою до життя, висвітлювала детальніше глибинне протікання соціально-економічних процесів на селі. Близькість місцевих

газет до читачів зумовлювала можливість останніх зіставляти газетні дані, з власними враженнями, спостереженнями. А це в свою чергу змушувало видавців місцевих газет, авторів публікацій більше піклуватися про об'єктивність інформації своїх газет, реальніше відображати повсякденне життя села, об'єктивніше оцінювати стан його виробничої і соціальної сфери.

До того ж, на шпальтах місцевих газет друкувалося чимало листів до редакцій, скарг, заміток сількорів про негаразди свого повсякденного життя, побуту. У них без прикрас, чітко, подано панораму реалій сільського способу життя. На перше місце виступають ті сторони буття мешканців сіл, які зазвичай офіційна пропаганда оголошувала нетиповими, замовчувала або всіляко фальшувала.

Відбір, або точніше залучення фактологічного матеріалу здійснювався дослідниками на засадах об'єктивності, системності, історизму і діалектичного підходу. Його теоретико-методологічним підґрунтям виступала об'єктивна парадигма вивчення суспільства та структурно-системний підхід до пізнання соціальних явищ на основі широкої, достатньо репрезентативної джерельної бази.

РОЗДІЛ I. Сільські поселення: від аграрного перенаселення до знелюднення

§ 1.1. Поселенська мережа: стан та проблеми розвитку.

Аналіз джерел дає право стверджувати, що поняття «село», «сільська місцевість» залежно від мети і об'єкта дослідження можуть розглядатись як широкому, так і вузькому розумінні. В першому випадку вони значною мірою збігаються, у другому нетотожні. Первісним елементом поселенської мережі виступає сільський населений пункт. Як правило у ньому виділяють рухому частину – населення і нерухому – матеріально-речову. Остання включає об'єкти, які забезпечують необхідні умови життя населення – житло, заклади соціальної інфраструктури, а також різні елементи виробничої сфери, продуктивних сил, в поєднанні з якими робоча сила у селі реалізує свою виробничу функцію [1]. У вузькому розумінні село – це тип поселення, жителі якого зайняті переважно у сільському господарстві [2] або «село – значний за територією і кількістю житлових будівель населений пункт неміського типу, більшість мешканців якого займаються сільським господарством, сумарне означення тієї частини населення, яке живе із сільського господарства» [3]. Сільська місцевість – територія, що знаходиться під юрисдикцією сільських Рад народних депутатів [4]. Говорячи про сільську поселенську мережу маємо на увазі об'єкти, які в системі адміністративно-територіального поділу позначались термінами «сільський район», «сільська рада», «село». У науковій літературі виділено риси, які різнять сільський адміністративний район від інших адміністративно-територіальних одиниць, а саме сільський район – це специфічна модель сільської спільноти людей, основу якої становлять сільські населені пункти і сільське населення. До структурних елементів сільського населення відноситься територіальна група населення, мережа сіл під юрисдикцією сільрад, виробництво, виробнича і соціальна інфраструктура, управління, а саме сільська рада – орган влади в межах своїх повноважень на підпорядкованій їй сільській території [5].

У процесі адміністративно-територіальних перетворень 60-80-ті рр. сільська поселенська мережа зазнала значних змін. Проілюструємо на прикладі Хмельниччини. Так, у 1961 у складі 24 сільських районів знаходилося 1492 сільських населених пунктів, 479 сільрад, середня

кількість сіл в межах сільради складала 3,1, кількість населення 3,4 тис. чол., населення 62,2 тис., то у 1971 р. відповідно: 20, 1438, 474, 3,0, 2,5, 71,9; у 1981 р. – 20, 1432, 465, 3,1, 2,1, 71,6. У 1991 р. на Хмельниччині нараховувалося 1415 сільських населених пункти у складі 20 районів, під юрисдикцією 568 сільрад, середня кількість сіл у межах сільради складала 2,5, а пересічна кількість населення сільради 1,1 тис. чол.; кількість сільрад в межах району 29,2, пересічна кількість населення – 70,8 тис. чол. [6]. Таким чином, можемо виділити такі тенденції в адміністративно-територіальному устрою сільської поселенської мережі, а саме зменшення кількості сільських районів, сільрад, зменшення сільських населених пунктів і пересічної чисельності населення у складі сільрад.

Сільська поселенська мережа складалася історично на протязі тривалого часу під впливом різноманітних факторів. На її структурі позначалася наявність родючої землі, транспортних шляхів, водних ресурсів, рельєф місцевості, виробничих і господарських потреб, торгівельних зв'язків, родинно-сімейних і етнічних відносин. Існування кожного сільського поселення було історично обумовлено і економічно доцільно. У кожному із них до села прилягала польова земля, а до хати – город, сад. Саме з цим були пов'язані основні галузі сільськогосподарського виробництва – рослинництво, тваринництво, підсобні промисли, переробна промисловість.

Існує три основні форми розселення сільської людності: дрібнопоселенська, великопоселенська, середня проміжна. За формами розселення сільську місцевість УРСР було прийнято ділити на 4 регіони (див. таблицю №2) [7].

Аналіз даних таблиці свідчить, що Поділля і Південно-Східна Волинь з аграрноперенаселеного району з великопоселенською мережею у 60-80-ті роки ХХ століття перетворювався у малолюдну сільську місцевість з великою питомою вагою дрібних поселень. Варто зазначити, що поняття «сільське поселення» в науковій літературі не має точного кількісного критерію [8]. В матеріалах Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. виділяються групи поселень з кількістю жителів до 50, 51-100, 101-200, 201-500, 501 і більше жителів. В Українській РСР до малих відносили сільські поселення з кількістю жителів до 500. Існувала і більш детальна класифікація: Найдрібніші (1-25 чол.), дрібні (26-50 чол.), малі (51-100 чол.), напівсередні (101-200 чол.), середні (201-500 чол.) і великі – більше 500 чол. [9]. Разом з тим зберігаються значні відмінності в структурі поселенської мережі за людністю між багатьма областями Української РСР, зокрема у

Вінницькій і Хмельницькій областях. Тут до дрібних відносили сільські поселення від 1-200, малих 201-500, середніх 501-1000, великих тисяча і більше жителів [10]. Органами статистики Хмельницької області сільські населені пункти за кількістю населення розподілялися у 1991 р. на сім груп: 49 і менше жителів, 50-99, 100-199, 200-299, 300-499, 500-999, 1000 і більше мешканців [11]. Вони дають загальне уявлення про сільську поселенську мережу. Проте цих показників недостатньо – для відображення цілісного стану. Необхідно більш глибоко характеризувати сільську поселенську мережу, яка б включала дані про щільність поселень різної величини і функціонального типу, ступінь розвинутої економічної бази, соціальної інфраструктури, міжпоселенських зв'язків.

На 1 січня 1991 р. розподіл сільського населення за групами населених пунктів у Вінницькій області був таким: у дрібних селах з населенням до 50 осіб проживало 0,3%, від 50-199 – 2,8%, у Хмельницькій області відповідно 0,2%, і 4,2%, середніх селах з населенням 200-499 осіб у Вінницькій області проживало 11,6%, 28,8%, у Хмельницькій – 21,1%, 38,5%, у великих селах з населенням 1000 і більше осіб у Вінницькій області проживало 56,5%, а у Хмельницькій області всього 36,0%. Республіканські показники були такими: 0,4% проживало у населених пунктах до 50 жителів, 4,7% – 50-100, 14,3% – 200-499, 26% – 500-999, 54,6% – 1000 і більше [12]. Важливе значення для диференціації сільських населених пунктів має соціально-економічна характеристика сільських населених пунктів Хмельницької області на 1 січня 1991 р. за матеріалами одноразового обстеження. З нього видно, що з сіл населенням 49 і менше осіб нараховувалося 48, у них проживало 1364 особи, їх питома вага у загальній кількості населення складала 0,1%, з чисельністю жителів 50-99 осіб відповідно – 66; 5024; 0,6%; 100-199 осіб – 191; 28486; 3,5%; 200-299 осіб – 193; 48752; 6,2%; 300-499 осіб – 301; 117867; 14,9%; 500-999 осіб – 423; 304503; 38,5%; 1000 і більше – 188; 284694; 36,0% [13]. Наведені дані підтверджують висновок, що найбільша кількість населення проживала в селах з чисельністю 500-999, а також 1000 і більше жителів, сумарно – 74%. Як бачимо, середньопоселенська мережа була характерна для Хмельницької області, переважна більшість сільського населення проживала у середніх селах і значно менше у великих населених пунктах. Для Вінниччини характерною є висока питома вага сільського населення, яке проживало у великих селах з населенням 1000 і більше мешканців.

У розглядуваний період інтенсивно відбувався процес здрібнення сільських поселень. Найбільше він захопив Вінницьку і дещо менше

Хмельницьку область. Нами встановлено, що здрібнення сільських населених пунктів – тривалий процес. Проте, приблизно до середини 60-х рр. він мав прихований характер і не був таким інтенсивним. До того ж, він був завуальованим через практику об'єднання населених пунктів. Під час укрупнення колгоспів, яке часто мало характер формального об'єднання під однією назвою окремо існуючих сіл, чисельність населення об'єднаних поселень ставала більшою, ніж до об'єднання.

Розглядаючи сільські населені пункти необхідно мати чітку систему критеріїв і показників для обліку сіл та забезпечення їх порівнянності, оскільки сільські поселення надзвичайно різноманітні за своєю величиною. Варто зазначити, що нормативно-правова база 60-80-х рр.: «Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також вирішення деяких інших адміністративно-територіальних питань в Українській РСР» від 28 червня 1965 року, «Положення про порядок віднесення поселень адміністративно-територіальних населених пунктів до категорій міст, селищ, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР» від 12 березня 1981 року, не диференціювала сільські населені пункти за кількістю населення від кількох осіб до 10 тисяч чоловік [14]. У той же час міські поселення поділялися на міста республіканського, обласного, районного підпорядкування.

У 60-80-ті роки відбувається зменшення людності сіл, інтенсивний процес скорочення кількості великих і середніх сіл, перехід їх у малі населені пункти. Виникла проблема «малих сіл» (див. таблицю №3) [15]. Якщо у 1970 р. у Хмельницькій області нараховувалося 134 сільських населених пунктів, в яких проживало до 200 осіб, 367 сіл чисельністю населення від 201-500 чоловік, 531 село з кількістю жителів 501-1000 осіб, 420 поселень в яких проживало 1000 і більше жителів, то у 1979 році відповідно – 208, 435, 463, 309, у 1989 р. – 294, 488, 448, 187 [16]. Отже, нами встановлено, що у перших двох групах малих сіл кількість їх зростає, а у двох останніх зменшується.

Як видно з таблиці №3, Вінницька і Хмельницька області входили до третьої групи, у якій питома вага малих сіл складала четверту частину сільських поселень. Саме ця категорія сільських поселень зазнала найбільшої деградації. Інтенсивне збільшення групи малих сіл – результат головним чином зменшення людності великих і середніх сіл та їх перехід у групу малих поселень. Це пов'язано, насамперед, з кампаніями укрупнення колгоспів і радгоспів у 60-70-ті роки. В результаті збільшувалася площа землекористування, розміри

внутрішньогосподарських підрозділів, зростала кількість населених пунктів, які припадали на одне сільськогосподарське підприємство. В підсумку скорочувалася кількість сільських поселень, які виконували функції центрів господарств, збільшувалася кількість населених пунктів у яких розташовувалися внутрішньогосподарські підрозділи (бригади, відділки тощо), а також села, які взагалі не мали самостійної економічної бази. В таких умовах уповільнювався або зовсім зупинявся розвиток багатьох сільських населених пунктів. Поряд із скороченням мережі об'єктів соціальної інфраструктури, в невеликих селах ліквідовувалися також багато дрібних ферм, машинно-тракторних бригад та інші виробничі об'єкти з постійним характером праці. Дані обставини, безпосереднім чином, сприяли підвищенню темпів міграції з малих і середніх сіл, сприяли цим самим їх подальшій деградації. Слід відмітити, що на збільшення кількості малих сіл великий вплив мало їх розміщення. Одноразове обстеження 1416 сіл Хмельницької області 30 липня 1991 року виявило, що лише у 485 селах, або 34,3% до загальної кількості, в яких проживало 450118 осіб або 56,9% до загальної кількості сільського населення були центрами сільрад, 456 сіл або 39,7%, в яких проживало 486264 або 61,3% населення знаходилися на території центральних садибах колгоспів, або радгоспів, 204 села, або 14,4% знаходилися на відстані до 3 км від сільради, 189 або 13,4% від центральної садиби колгоспу або радгоспу, на відстані від 3 до 5 км відповідно 320; 26,4%, 309; 21,8%, від 5 до 10 км – 374; 26,4%; 309; 21,8%, понад 10 км – 32; 2,3%; 38; 2,2% [17]. Населені пункти, віддалені від районних, кущових і внутрішньогосподарських центрів населення і які не мали постійного надійного зв'язку з місцями застосування праці і концентрації закладів і підприємств соціальної і виробничої сфери поповнювали групу малих сіл і були приречені на занепад.

Про деградацію і наростання депресивних явищ йдеться у нарисі Степана Колісника «Обкрадені села», зокрема на прикладі села Жадани Іллінецького району Вінницької області, «Диво з див – автори економічної ідеї поголовного укрупнення колгоспів теж уболівали за село. Державний задум втілювався в життя під гаслом: усе для людини! Поглянемо на побут «приєднаного» села з висоти цього гасла. Ні дитячого садка в Жаданах, ні бані. Із школи яку хутенько прикрили, ніби корчму, злабудили убогенький клуб, його соромно людям показати. Скороспішно рушилися загати, рубалися підпори, що затримували робочі руки на селі. Схлинув люд, наче вода в ставу, де піднято лотоки. На одного механізатора в Жаданах припадає два трактори й один комбайн. За селом закріплено сто п'ятдесят гектарів

цукрових буряків. Хто їх обробляє. Одна ланка. В ланці чотири жінки, яким під п'ятдесят. Тож і все. Вони, як мовиться, крайні. За ними вже ніхто не йде. Зміна не росте. Кінчився ресурс, видихлося село» [18].

Ось чому в групі малих сіл безперервно збільшувалася вага сіл, які переходили з груп із більш високою людністю і відбувався процес їх знелюднення. Проілюструємо це на прикладі соціального паспорту бригадного села Червоний Случ Теофіпольського району Хмельницької області, яке було типовим малим селом, яких на Хмельниччині нараховувалося, на середину 80-х рр., більше двохсот. У 1987 р. в селі знаходилися: невеликий клуб, крамниця, занедбаний спортивний майданчик. Сільські діти навчалися у Гальчинецькій середній школі, яка знаходилася за п'ять кілометрів від Червоного Случа, медичну допомогу жителям села надавали працівники Єлизаветпільського фельдшерсько-акушерського пункту, який був на віддалі шести кілометрів. У селі встановлено три телефони, які працювали епізодично. Під'їзна дорога з твердим покриттям відсутня. За десять років у селі не було збудовано жодного закладу соціальної інфраструктури. У селі існувала комплексна бригада, яка обслуговувала 635 гектарів орної землі, тваринницька ферма, на якій зайнято 18 тваринників, які доглядали 90 корів і 274 телят [19]. У зв'язку з міграцією і депопуляцією кількість населення даного села постійно скорочувалася. Якщо у 1976 р. тут проживало 195 жителів, то у 1986 р. – 130. Зміни у станovo-віковій структурі характеризують такі дані: жінок віком від 30 до 55 років у 1976 р. нараховувалося 47, то у 1986 р. – 21, чоловіків від 30 до 60 років відповідно 42; 23, дітей до 7 років 16; 6, підлітків до 15 років 31; 15, молоді від 16 до 29 років 17; 7, пенсіонерів 42; 58 [20]. Наведені дані свідчать про істотні деформації, які спричинили незворотний процес деградації сільського населеного пункту.

Знелюднення відбувалося, насамперед, за рахунок міграції та переважання смертності сільського населення над народжуваністю. Наприклад, Гайсинська районна інформаційно-обчислювальна станція державної статистики 2 січня 1982 р. у пояснювальній записці констатувала, що порівнянно з аналогічним періодом минулого року, кількість господарств у районі зменшилася на 161, що «пов'язано з виїздом за межі сільських Рад всіх членів сім'ї і за рахунок вимерлих господарств. Зменшення населення сільських населених пунктів за рік склало 1200 осіб і відбулося за рахунок природнього і механічного руху населення» [21]. Таким чином, спостерігалось зменшення населення села, «вимивання», насамперед, таких його категорій як працездатного населення, молоді, підлітків, дітей, збільшення питомої ваги

пенсіонерів. Такі негативні процеси обумовлювали звуження сфери застосування праці, відставання у розвитку соціальної інфраструктури. Зниження рівня людності поселення супроводжувалося зменшенням середнього розміру однієї сім'ї, збільшенням питомої ваги особистих господарств, де проживало по одному або двоє людей передпенсійного і пенсійного віку. У зв'язку з цим змінювалася структура особистого підсобного господарства, зменшувалися найбільш працезатратні види його продукції, а також її товарність. Скорочення чисельності людності сільських поселень негативно впливало на використання природних ресурсів території. По мірі зменшення чисельності сільського населення не використовувалися інтенсивно природні ресурси обслуговуючої селом території: природні сінокоси, луки, пасовища, неугіддя. У зв'язку з цим скорочувалося поголів'я худоби в громадському та особистому господарстві. Все це, на нашу думку, поклало початок порушенню збалансованості складових елементів сільських поселень, призводило до їх деградації.

В 1980 р. у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області нараховувалося 24 сільські поселення з кількістю дворів 34-100 із населенням від 75 до 200 чоловік переважно пенсійного або перед пенсійного віку [22]. В 1988 р. у Хмельницькій області нараховувалося 262 сільські поселення у яких проживало до 200 чоловік в кожному [23]. Під час одноразового обстеження 1416 сільських населених пунктів Хмельницької області 30 липня 1991 року було виявлено малолюдні села, зокрема с. Вільшани – 9 чоловік, с. Польчинці – 12 чол., Дзержинське – 8 чол. Волочиського району, с. Сіноводи – 13 чол. Деражнянського, с. Вишневе – 4 чол. Летичівського, с. Сільце – 10 чол. Славутського, с. Червоне – одна особа Теофіпольського районів, в с. Червоний Степ на момент обстеження померла остання жителька [24]. Такі села не мали можливостей для подальшого виробничого і соціального розвитку.

Проаналізуємо причини виникнення проблеми малих сіл. Поява «малих сіл» пов'язана, насамперед із політикою концентрації сільськогосподарського виробництва у процесі укрупнення колгоспів, а також гігантоманією пов'язаною із створенням спецгоспів у процесі концентрації і спеціалізації сільськогосподарського виробництва. У 60-70-ті роки всіляко заохочувалися і штучно підтримувалися переваги висококонцентрованого виробництва. У 1961 р. М. С. Хрущов поставив перед економістами завдання розробити рекомендації щодо оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств за площею землі, в першу чергу ріллі, з тим, щоб такі господарства були

економічно ефективними. Під оптимальними розмірами колгоспів розуміли, насамперед їх укрупнення, шляхом об'єднання дрібних сільгоспартілей, яке б дозволило забезпечити найбільш ефективне використання трудових ресурсів, землі, техніки для одержання максимальної кількості сільськогосподарської продукції [25]. У процесі вироблення таких рекомендацій для лісостепу УРСР були обстежені колгоспи Полтавської, Київської, Вінницької, Хмельницької областей. Було зроблено висновок, що у цій зоні є ще чимало дрібних колгоспів, з площею орних земель 958 га., які вичерпали свої виробничі можливості і потребують укрупнення. Доцільний розмір колгоспів лісостепу відповідно до проведених розрахунків повинен був становити 4-7 тис. га загального землекористування, в тому числі 3,5-6 тис. га сільськогосподарських угідь і 3-5 тис. га орних земель [26]. Така догма переваг високої концентрації сільськогосподарського виробництва механічно переносилася на поселенську сільську мережу, сприяючи поглибленню економічної і соціальної диференціації сіл. Ті з них, де розташовувалися садиби укрупнених колгоспів зберігали сталість, бо мали внутрішній стимул до саморозвитку – виробничу базу. Щодо інших поселень, які ставали частиною великих господарств, отримавши статус бригадних сіл то через віддаленість, втрату виробничої бази вони втрачали перспективи розвитку, прирікалися на знелюднення, соціальну, економічну деградацію. З укрупненням сільськогосподарських підприємств збільшилась їх багатоселеність. Якщо, у 1960 р. на одне господарство Вінницької області припадало 1,1 населених пункти, то у 1986 р. – 2,2, у Хмельницькій області відповідно: 1,2; 2,9 [27].

З виходом у світ Постанови ЦК КПРС «Про подальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» у 1976 р. було вказано, що недостатня концентрація і спеціалізація у колгоспах і радгоспах стримує інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва у дрібних багатогалузевих колгоспах і радгоспах, зокрема, виробництво товарної продукції в багатьох випадках розкидане по дрібних бригадах і фермах, що призводить до розпорошення коштів і матеріальних ресурсів, утруднює комплексну механізацію, впровадження нових прогресивних технологій, знижує рентабельність [28].

В результаті розпочалася нова хвиля гігантоманії, пов'язана із створенням великих спеціалізованих господарств, які охоплювали до 10 і більше населених пунктів. Втілюючи курс на концентрацію сільськогосподарського виробництва невиправдано великі

капіталовкладення направлялися на будівництво дорогих об'єктів, зокрема у величезні гігантські тваринницькі комплекси, як правило, на центральних садибах спецгоспів. При цьому невеликі тваринницькі ферми у бригадних селах оголошувались нерентабельними, у їх реконструкцію та модернізацію не вкладалися кошти. У цій ситуації чимало таких виробничих об'єктів деградувало [29]. Такий підхід призвів до чергової хвилі знелюднення сільських поселень, насамперед середніх та малих сіл.

У 60-ті роки в Україні сформувався ще один своєрідний підхід до розвитку сільської поселенської мережі у дусі концентрації. Багато в чому він копіював ті підходи, які склалися до того часу у Російській федерації, зокрема в Нечорнозем'ї. Вони базувалися на забезпеченні пріоритетного розвитку лише великих сіл (названих перспективними), як поселень концентрації сільської людності, виробничої і соціальної інфраструктури. За розрахунками професора В. А. Крисанова оптимальними для перспективних сіл Вінницької і Хмельницької областей визнавалися поселення, які нараховували 2 і більше тисяч жителів [30]. Поселення з меншою кількістю жителів, які були бригадними або відділковими попадали у розряд «неперспективних». У вересні 1968 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про впорядкування будівництва на селі». У ній зазначалося: «призупинити соціально-побутовий розвиток невеликих сіл, а вивільнені кошти вкласти в соціальну інфраструктуру сіл, які мали виробничу та соціальну перспективу розвитку» [31]. Реалізуючи дану постанову заступник директора Українського інституту цивільного сільського будівництва, доктор архітектури З. В. Мойсеєнко роз'яснювала: «Всі заклади соціально-культурного призначення мають розміщуватися на центральній садибі господарства, що ж до віддалених сіл із населенням 100-250 жителів, то будівництво у них комплексу громадських будівель навіть мінімальної місткості призвело б до значної перевитрати капіталовкладень, а їх обслуговування було нерентабельним» [32].

У відповідності з тодішньою Генеральною схемою розселення в СРСР, розробленою у 1970 р. у Москві пропонувалося всіляко сприяти згортанню сільської поселенської мережі за рахунок середніх і малих сіл, концентрації сільського населення у великих селах. Дана ідея знайшла підтримку і втілення у Генеральній схемі розселення в Українській РСР, розробленій у 1972 р. У ній пропонувалося модернізацію сільської поселенської мережі здійснювати шляхом форсованого створення міжгосподарських об'єднань сільських поселень, укрупнення їх опорних

центрів, з концентрацією у селах, центрах колгоспів і радгоспів, основних об'єктів виробничого і соціального призначення [33]. Лише на квітневому (1979 р.) Пленумі ЦК Компартії України була засуджена практика поділу сіл на перспективні і неперспективні і прискореного зселення останніх. У 80-х рр. здійснювалися деякі заходи щодо пом'якшення негативних наслідків реалізації на практиці курсу, щодо так званих «неперспективних» сіл.

У серпні 1980 р. Держбуд СРСР запропонував нову класифікацію сільської поселенської мережі, яка відтепер могла поділятися на три групи: перспективні, зберігаючі і зселені. До перспективних відносилися населені пункти, які мали значний соціально-культурний і економічний потенціал, виконували по відношенню до оточуючих поселень різноманітні організаційно-управлінські, виробничі та обслуговуючі функції. Поселення, які мали на своїй території діючі виробничі об'єкти, деякі функціонуючі заклади соціальної інфраструктури, але перспектива їх подальшого існування в майбутньому чітко була не визначена, відносилися до числа зберігаючих. До категорії зселених відносилися населені пункти, переселення жителів з яких диктувалося порушенням природних умов або економічними міркуваннями [34]. Така непродумана політика щодо сільських поселень з 1970-1979 рр. сприяла інтенсивному їх знелюдненню. За період між двома Всесоюзними переписами 1970-1979 рр., населення, пересічно людність сіл знизилася на 300 осіб. Максимальне зниження людності зафіксовано у селах Вінницької області – 252, Черкаській – 230, Тернопільській – 173, Хмельницькій – 114, Житомирській, Київській, Чернігівській областях в межах 63-102 особи [35]. Таким чином, у Вінницькій і Хмельницькій областях ще у 70-х роках виникла стійка тенденція обвального зниження людності сіл. У зв'язку з цим відбувався прискорений процес їх перетворення із великих у середні, а останніх у малолюдні малі села. В результаті сільська поселенська мережа у регіоні деградувала, перетворюючись у дрібно поселенську із всіма із цього впливаючими наслідками занепаду і деградації.

Про проблему знелюднення сільських населених пунктів з тривогою сповіщала місцева преса «Не будуються у Притулівці Дунаєвецького району. А ми бачили у цьому селі ще сумнішу картину – зовсім залишені будинки. Вони мов схолили гнізда, до яких не повернуться господарі. І сталося це не відразу. А внаслідок політики «безперспективних» бригадних сіл, у яких нібито не вигідно проводити соціально-побутове будівництво. І вона дала свої негативні плоди на селі у вигляді спорожнєлих осель». В іншій кореспонденції зазначалося «до

50 чоловік щорічно залишають Гірчичну і бригадні Дем'янківці. Вдома нічого доброго не бачать люди, а в результаті села порожніють, стають пустою» [36].

В результаті такої політики відбувалася деградація середніх і малих сіл, які були віднесені до неперспективних. Насамперед це позначалося на їх соціальному розвитку. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області з 1450 сільських населених пунктів, а у Хмельницькій області 1415 відповідно 473 і 820 – не мали стаціонарних відділень зв'язку та виїзного обслуговування [37], 65 і 91 сіл – закладів охорони здоров'я [38], 598 і 691 сіл – стаціонарних підприємств служби побуту та виїзного обслуговування [39], 496 і 601 сіл – лазні [40], 373 і 389 сіл – не мали підприємств громадського харчування [41], 46 і 56 сіл – стаціонарних підприємств роздрібної торгівлі або виїзного обслуговування [42], 151 і 127 – стаціонарних закладів культури [43]. 30 середніх сіл Вінницької та 45 Хмельницької областей, де проживало понад 50 дітей і підлітків 6-15 років не мали загальноосвітніх шкіл [44]. У 105 селах Вінницької і 186 Хмельницької області, де проживало 20 і більше дітей віком до 5 років були відсутні дошкільні заклади [45], 607 і 459 – спортивні споруди [46].

На наш погляд, синтезуючим показником знелюднення сільських поселень, їхньої деградації є поява порожніх будинків. На 1 січня 1986 р. в Україні було взято на облік 110277 порожніх будинків, з них 14279 у Вінницькій області. Це був найвищий показник серед 25 областей України. У Хмельницькій області 6375. На 1 січня 1991 р. з 129069 порожніх будинків в Україні 12211 було у Вінницькій і 8425 у Хмельницькій областях [47]. Причини зменшення порожніх будинків пояснювалися тим, що 5,6 тис. використовувалися як дачі, а у Хмельницькій лише 3 тисячі [48].

Отже у 60-80-ті рр. на Вінниччині і Хмельниччині виникли і загострилися деструктивні процеси у поселенській сільській мережі, а саме збільшення у її складі надто дрібних поселень, а також їх знелюднення. Дані тенденції негативно вплинули на сільський поселенський потенціал, послабили його здатність забезпечувати оптимальні територіальні умови ведення сільського господарства. У 1986 р. середня людність сільських поселень Вінницької області склала 753 жителі, щільність поселень на 100 км² – 5,6; середня відстань між поселеннями 4,8 км, у Хмельницькій області відповідно 5,93; 7,0; 4,3; республіканські показники – 5,81; 4,9; 5,1 [49].

Поряд із здрібненням та знелюдненням сільських населених пунктів відбувався процес зменшення поселенської мережі Вінницької та Хмельницької областей. Найбільшого скорочення сільська

поселенська мережа зазнала у 60-х рр.. Якщо 1959 р. у Вінницькій області нараховувалося 2580 сільських населених пунктів, то у 1962 р. – 1558, а у 1970 р. – 1517, у Хмельницькій області відповідно 1893, 1492, 1452 [50]. В 1980 р. у Вінницькій області нараховувалося 1490 сільських поселень, то у 1985 р. – 1468, 1990 р. – 1464, у Хмельницькій області відповідно – 1432, 1415, 1416. Таким чином, сільська поселенська мережа Вінницької області за період з 1980 по 1990 р. зменшилася на 26 села, у Хмельницькій області на 16 сільських населених пунктів. В Українській РСР з 1970 по 1990 рр. сільська поселенська мережа скоротилася на 2716 сіл [51]. Зменшення сільської поселенської мережі ілюструють і дані таблиці (див. таблицю №4).

Як бачимо, протягом 1967-1989 рр. у Вінницькій області було знято з адміністративного обліку 68 сіл, у Хмельницькій 34. Процес скорочення поселенської мережі тут відбувався дещо повільніше ніж у Дніпропетровській, Донецькій, Миколаївській, Полтавській, Харківській, Сумській, Кіровоградській, Кримській областях, але значно вищими темпами, ніж у Закарпатській, Тернопільській, Чернівецькій областях. Якщо за даними Всесоюзного перепису населення у 1970 р. У Хмельницькій області нараховувалося 1452 села, у 1979 р. – 1435, 1989 р. – 1477 [52], у Вінницькій області кількість сіл зменшилася з 1512 у 1966 р. до 1474 у 1981 р. або 2,5%, у Хмельницькій області відповідно 1464, 1435 або 2%. На протязі цього періоду кількість сіл у Кіровоградській області зменшилася з 1380 до 1048 або 19,3%, Донецькій відповідно 1236, 1037; 16,1%. Впродовж цього ж відрізка часу у Чернівецькій області кількість сільських населених пунктів залишилося незмінною 398 або 100%, в Івано-Франківській зникло менше 4 села або 99,3% [53].

Зменшення сільської поселенської мережі відбувалося також і шляхом об'єднання їх під однією назвою. У 70-80-ті рр. об'єднання малолюдних населених пунктів під однією назвою використовувалося щоб приховати справжні масштаби і темпи скорочення поселенської мережі у зв'язку з обезлюдненням сіл. У цьому випадку одне з них є штучно приєднаним до іншого, хоча територіально існує самостійно. Об'єднання сільських поселень відбувалося передусім з міськими поселеннями, які фактично поглинали, розширюючи свою територію за рахунок приміських сіл, а також перетворення їх у селища міського типу. Наприклад, згідно рішення Вінницького облвиконкому від 3 вересня 1981 р. до смт. Гнівани було приєднане село Витова Тиврівського району, в якому проживало 3864 жителі [54]. Протягом 1966-1981 рр. у Вінницькій області було об'єднано під однією назвою 10 сіл або 0,7% від загальної кількості, включено до міської мережі 16 населених пунктів

або 1,1 % і ліквідовано 38 поселень або 2,6%, знято з адміністративного обліку 12 населених пунктів або 0,8%, у Хмельницькій області відповідно 9; 0,6%, 9; 0,6%, 29; 2,0%, 11; 0,8% [55]. У Хмельницькій області адміністративні перетворення у мережі сільських поселень пов'язані з будівництвом Новодністровської ГЕС. В результаті на дні Дністровського водосховища опинилися 37 сіл Кам'янець-Подільського, Новоушицького, Дунаєвецького районів [56]. Деякі дрібні села переселялися на центральні садиби колгоспів і радгоспів під приводом концентрації сільськогосподарського виробництва і поліпшення умов життя та праці мешканців малих неперспективних сіл.

У 80-ті рр. темпи зменшення сільської поселенської мережі дещо уповільнилися, за рахунок взяття на облік нових сіл. Причиною стало розукрупнення колгоспів. Не торкаючись всіх аспектів даної проблеми, охарактеризуємо лише ті позитивні результати, які виявляються у відродженні сіл господарств, що від'єднувалися. В 1986-1988 рр. у Вінницькій області розукрупнено 36 колгоспів, а у 1989 – 18 колгоспів [57]. У 1987 р. на базі бригадних сіл Воскодавинці та Вікторівка Козятинського району Вінницької області було створено колгосп імені Свердлова і порушено клопотання про функціонування вищеназваних сіл як окремих поселень. Таким способом було відновлено село Розкошівка Теплицького району Вінницької області як самостійного населеного пункту після створення колгоспу імені Котовського [58].

Друга причина взяття на адміністративний облік раніше не зареєстрованих населених пунктів, як правило, пов'язано з будівництвом житла поблизу міста. В процесі забудови таких поселень їх населення мало постійні зв'язки з містом. Із збільшенням чисельності населення виникла проблема забезпечення цих поселень комплексом об'єктів соціальної інфраструктури. Проте через відсутність плану забудови населеного пункту, розробленої і затвердженої проектною документації неможливо було відкрити фінансування будівництва об'єктів соціально-побутового призначення. Взяття на облік цих поселень, як окремих адміністративно-територіальних одиниць створювало умови для вирішення названих проблем. Ілюстрацією цього може бути поява на карті Хмельниччини села Жовтневого Кам'янець-Подільського району у 1987 р. [59]

Таким чином, нами доведено, що у розглядуваний період у сільській місцевості Вінницької та Хмельницької областей з'явилися і наростали деструктивні явища пов'язані із здрібненням, знелюдненням та скороченням поселенської мережі. Встановлено, що однією з головних причин стала абсолютизація і догматизація точкової

концентрації у сільському розселення, яка на думку її прихильників мала забезпечити оптимальні умови для розвитку сільськогосподарського виробництва, економію капіталовкладень у соціальну сферу, тощо. Проте на практиці це обернулося збільшенням питомої ваги малих сіл, а звідси і прискореною міграцією їх жителів у місто. В результаті з поля зору випало головне – піклування про сталість сільського поселенського потенціалу як неодмінної умови повного й інтенсивного використання сільськогосподарських територій. У підсумку, в 60-80-ті рр. Поділля і Південно-Східна Волинь, у складі Вінницької і Хмельницької областей, які у минулому характеризувалися як агроперенаселений регіон з надзвичайно розвинутою великопоселенською мережею сільських населених пунктів почав стрімко перетворюватися на район з високою питомою вагою малих сіл. У зв'язку з швидким зменшенням сільського населення великі села перетворювалися на середні проміжні, які в свою чергу, втрачаючи виробничу базу і соціальну інфраструктуру, деградували, що знаходило вияв у їх знелюдненні, постарінні населення тощо. Нами встановлено, що у розглядуваний період відбувалося зменшення сільської поселенської мережі. Це було пов'язано із зняттям з адміністративного обліку сіл, які втратили населення або їх жителі були переселені в інші місця, перетворення частини сіл у селища міського типу, об'єднанням їх з сільськими чи міськими поселеннями тощо. Порушення збалансованості у сільській поселенській мережі негативно вплинуло на використання виробничого потенціалу, розташованого, безпосередньо, в поселенні і також на навколишніх територіях, які обслуговувалися жителями села.

§ 1.2. Втеча з села. Міграція в сільських поселеннях: причини та наслідки.

На початку 60-х рр. ХХ ст. у сільській місцевості спостерігався надлишок робочої сили. У колгоспах мало місце недовикористання трудових ресурсів. Пересічно в УРСР працездатний колгоспник відпрацював у громадському господарстві 186 людино-днів, тобто на 100 днів менше робітника [60]. Висока забезпеченість на початку 60-х років робочою силою сільських поселень підтверджується також співвідношенням площі земельних угідь і працездатних колгоспників від 1,5 га сільськогосподарських угідь і 1,2 га ріллі Кам'янець-Подільського району Хмельницької області до 4,2 і 4,0 га відповідних угідь в сільських поселеннях Липовецького району Вінницької області. У середньому, в колгоспах України навантаження було у півтори рази вищим. У використанні трудових ресурсів в сільських поселеннях регіону мало місце значне їх недовикористання. Так, у колгоспах Вінницької області в 1962-1964 рр. брало участь у громадському господарстві 86-88% працездатного населення, у Хмельницькій області відповідно 87-88%. Причому і тих, що брали участь у громадському господарстві трудовий потенціал далеко не використовувався. Так, у 1962-1964 рр. кожний працездатний колгоспник був зайнятий у громадському господарстві Вінницької області – 174-176 днів, Хмельницької – 176-182 днів при максимальній кількості від 260 до 290 робочих днів у рік [61]. Отже, на початку 60-х рр. навіть у період піку польових робіт наявність трудових ресурсів у селах регіону перевищувала фактичну потребу в них, що впливало на формування міграційних настроїв серед сільських жителів. З 1961-1965 рр. кількість вибулих із сільських поселень Поділля склала 62% чисельності природнього приросту сільського населення [62].

Інша ситуація із трудовими ресурсами склалася в промисловості. Тут, поряд із збільшенням обсягу виробництва зростала потреба у робочій силі. Щорічна потреба додаткової робочої сили для промисловості, транспорту, будівництва складала 3 млн. чоловік. Отримати її за рахунок міського населення у той час було неможливо. Джерелом поповнення робочої сили могло бути лише міграція населення села. Міграція – це акт (сукупність актів), що повторюються, переміщення індивідуумів (колективів, мас населення) за межі населених пунктів (району, області, республіки, країни), суть якої полягає в конкретно історичній визначеності відносин та зв'язків

переселенців з об'єктивно існуючими в часі та просторі умовами їх життєдіяльності, основу якого складає праця [63]. Варто зазначити, що міграція сільського населення у місто, переміщення робочої сили з сільського господарства в промисловість, будівництво та інші галузі народного господарства є цілком закономірним явищем, об'єктивною необхідністю. Наприкінці 70-х років Вінницька, Хмельницька та Кіровоградська область мали найбільший відплив сільського населення в Українській РСР. Його масштаби унеможливили забезпечення розширеного відтворення в аграрному секторі економіки. В результаті у цих трьох областях УРСР мало місце значне зменшення обсягів валової продукції сільського господарства.

Зменшення надлишків робочої сили можливе лише за рахунок інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Ще на початку 60-х рр. економіст – аграрник Й. Пасховер підрахував, що за рахунок збільшення ефективності використання трудових ресурсів колгоспів на 1% [64], можна вивільнити щорічно до 85 тисяч працездатних колгоспників, використавши їх працю в інших галузях народного господарства [65]. Проте в силу низької мотивації до високопродуктивної праці колгоспників у громадському господарстві колгоспів, недостатньому рівні механізації сільськогосподарського виробництва, незадовільних умов якісного відновлення робочої сили внаслідок занедбаного стану соціально-побутової інфраструктури у селах, міграція у 60-80-ті рр. набула масового характеру, стала незворотною і перетворилася фактично у втечу селян у місто.

Вже на початку 60-х років у сільських поселеннях Вінницької та Хмельницької областей сальдо міграції набуло негативного значення. Вибуття населення у сільській місцевості за абсолютними розмірами перевищувало механічний приріст у містах в 10-12 разів. «Міграція на початку 60-х років, як зазначав А. П. Шостак – з сіл у міста Поділля мала надто інтенсивний характер і за розмірами набагато перевищувала потребу у робочій силі міст регіону. Обстеження показали, що сільське населення масово виїжджає в промислові центри Донбасу, степи Казахстану, промислові райони РРФСР. За віком структура міграційного населення відрізняється від вікової структури постійного населення більш високою питомою вагою молоді. Цим можна пояснити низьку народжуваність в селах Поділля, оскільки найбільш інтенсивний за народжуваністю вік 17-30 років – у великій кількості вибуває за межі регіону» [66].

Наприкінці 50-х на початку 60-х років з послабленням обмежень щодо місця проживання та працевлаштування почався масовий відплив

сільського населення, переважно молоді, із сільської місцевості. В подальшому тенденція скорочення чисельності працівників у сільськогосподарському виробництві збіглася з деяким впровадженням нових, більш ефективних технологій сільського господарства та сільськогосподарської техніки, інтенсифікацією виробництва, що зумовило незначне підвищення продуктивності праці [67]. Проте у 70-х роках масова міграція селян прямо пов'язана із структурними змінами в економіці регіону. Саме у цей період відбувається форсований процес індустріалізації регіону. Наприклад, за 1971-1976 рр. на Хмельниччині вступили в дію 49 великих підприємств [68]. Серед них заводи «Катіон», «Темп», «Нива», «Термопластавтомат», взуттєва і швейна фабрики у місті Хмельницькому, заводи «Електроприлад», цементний, електромеханічний, приладобудівний, кабельний, дереворізального інструменту у Кам'янці-Подільському, Ізяславський завод технологічного обладнання харчової промисловості, Городоцький верстатобудівний завод, дещо пізніше атомна станція в Нетішині та інші [69]. Це зумовило величезну потребу у робочій силі на промислових підприємствах, оскільки темпи приросту обсягу промислової продукції досягалися на екстенсивній основі [70].

Урбанізації населення регіону сприяло виникнення і бурхливий розвиток Вінницької промислової агломерації, головне місце, в якій належало машинобудуванню і металообробці. Проведений аналіз показав, що зростання темпів росту міського населення Вінницької області хронологічно співпадало з періодом введення в дію цілого ряду нових і розширення існуючих підприємств. Найвищими ці темпи були у 70-х роках. Приріст міського населення у регіоні в середньому складав 11,2 тис. чол. Щорічно, переважно за рахунок мігрантів [71].

Значною мірою це спричинило в 70-80-ті рр. у селах Вінницької і Хмельницької областей обвальний процес скорочення сільського населення. Якщо в 1959 р. у селах Вінницької області проживало 1769 тисяч чоловік, то у 1970 р. – 1570 тис. чол., 1979 р. – 1326 тис. чол., 1989 р. – 1075 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно: 1959 р. – 1301 тис. чол., 1970 р. – 1184 тис. чол., 1979 р. – 998 тис. чол., 1989 р. – 804 тис. чол. [72]. За рівнем зменшення сільського населення у 60-80-ті рр. Вінницька область опинилася в числі шести областей УРСР (Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська, Сумська), у яких сільське населення скоротилося майже у двічі. У 1970-1989 рр. Вінницька область увійшла до складу областей Української РСР, у яких відбувалося надмірне зменшення сільського населення, приблизно 1,5-2% за рік. До

них у 70-ті рр. долучилася Хмельницька, Тернопільська, Київська і Житомирська області [73].

Варто зазначити, що факторний аналіз зменшення чисельності сільського населення, виявив, що головною причиною скорочення трудового потенціалу села став міграційний вплив селян у місто. На долю мігрантів припадало $\frac{1}{4}$ скорочення жителів сільської місцевості, зайнятих в сільському господарстві [74].

Міграція сприяла зменшенню чисельності працівників зайнятих у сільському господарстві. Якщо у 1970 р. у сільськогосподарському виробництві Вінницької області було зайнято 458,5 тис. чол., у 1980 р. – 374,6 тис. чол., у 1990 р. – 296,6 тис. чол., у Хмельницькій області відповідно 362,7 тис. чол., 308,6 тис. чол., 235,1 тис. чол. В результаті при потребі забезпеченості сільського господарства робочою силою Вінницької області у 1990 р. – 325,2 тис. чол., фактично було задіяно 247,7 тис. чол., нестача склала 77,5 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно 280,4 тис. чол., 190,2 тис. чол., 90,2 тис. чол. [75].

За рівнем сальдо міграції (різниця між тими, що покинули село та тими, що приїхали до нього) Вінницька область, а згодом і Хмельницька область опинилися у числі регіонів, де спостерігався найбільший вплив сільського населення. В 1969 р. у сільську місцевість Вінниччини прибуло 25038 чол., і вибуло 38142 чол. різниця склала 13103 особи [76]. У 1970 р. сальдо міграції у Вінницькій області склало 26,4 тис. чол., а у 1975 р. – 30, 1 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно 14,0 тис. чол., 26,6 тис. чол. [77]. У 1978-1982 рр. сальдо міграцій у Вінницькій області становило 19,1 тис. чол., у 1983 – 1987 рр. – 20,0 тис. чол. Це був найвищий показник серед 25 областей УРСР, що складало у 1990 р. 10% від сальдо сільської міграції України [78]. Процес впливу трудових ресурсів з сільської місцевості Вінницької області був 1,5 рази вищим, ніж у середньому в республіці [79]. Дещо нижчим він був у Хмельницькій області: 1978-1982 рр. – 15,9 тис. чол., 1983-1987 рр. – 16,9 тис. чол. [80]. Отже, нами встановлено, що протягом 1961-1991 рр. результативний показник міграційних потоків сільського населення (сальдо міграції) мав від'ємне значення, що означало перевищення кількості вибулих із села над прибулими у сільську місцевість. Міграція мала сталий характер впливу на кількісний і якісний склад сільського населення, його механічний рух. Проте протягом 1961-1991 рр., нами встановлено, що дія цього фактору, його впливу на абсолютну чисельність, зменшення сільського населення була неоднаковою. Якщо у 1961-1979 рр. зменшення чисельності сільського населення, насамперед, зумовлювалося міграційним впливом його в міста, то з

1980-1991 рр. вплив міграційних процесів на чисельність населення села почав зменшуватися, поступаючись впливу депопуляційних процесів. Проте і тут домінуючу роль у виникненні депопуляції сільського населення відіграла міграція. Причиною цього є те, що особливо інтенсивно вибували з села у процесі міграції особи працездатного віку. Вони склали 80% мігрантів, з них 45-60% у віці 20-40 років [81]. У Вінницькій області з 1000 мігрантів у 1990 р. 863 склали особи дітородного віку [98]. Найбільшу питому вагу мігрантів склали особи жіночої статі. Надмірний вплив сільського населення працездатного та демографічно-активного віку, на наш погляд, основна причина напруги балансу праці яка склалася в сільському господарстві УРСР в цілому, і регіону зокрема, складної демографічної ситуації, пов'язаної із постарінням сільського населення.

Негативний вплив міграції жителів села проявився не лише у деформації статевовікової структури сільського населення. З цими процесами безпосередньо пов'язана і депопуляція – перевищення смертності над народжуваністю. Це було спричинено тим, що в сільській місцевості у 70-х рр. 40% склали особи пенсійного, а разом з людьми передпенсійного віку, які не брали участі у природному відтворенні населення цей показник нерідко перевищував 50%. У результаті різкого постаріння сільського населення виникло таке явище як депопуляція. Вперше перевищення смертності над народжуваністю серед сільського населення було зафіксовано у селах Вінниччини у 1980 р. тут на 1000 чоловік кількість народжень склала – 11,5, а кількість померлих – 18,0, природній приріст становив – 6,5 проміле [82]. У 1989 р. депопуляцією було охоплено 16 областей УРСР, у тому числі Вінницьку та Хмельницьку області. Причому у цьому регіоні показник перевищення смертності над народжуваністю серед сільських жителів був одним із найвищих в Українській РСР у 1983-1985 рр. у Вінницькій області він становив – 5,8 тис. осіб у рік, у 1986-1988 рр. – 4,9 тис. чол., а за період 1983-1989 рр. – 5,4 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно – 5,5 тис. чол., – 5,4 тис. чол., – 5,4 тис. чол.; в УРСР – 1,1 тис. чол., – 0,9 тис. чол., – 1,0 тис. чол. [83]. Вищі показники від'ємного природнього приросту сільського населення у 1983-1988 рр. мали лише Кіровоградська – 6,1, Полтавська – 6,5, Черкаська – 6,8, Сумська – 8,2, Чернігівська – 9,1 тис. чол. [84].

У 1990 р. з 1459 сільських населених пунктів Вінницької області у 216 або 14,8% до загальної кількості не народилася жодна дитина, а у 1142 селах, або 78,3% кількість померлих перевищила чисельність народжених. У Хмельницькій області з 1415 сіл у 189 або 13,4% не було

зафіксовано народження дітей [85], а у 1990 р. 19,1% сіл Вінницької області не було дітей до 5-ти років, у 17,1% – дітей і підлітків від 6 до 15 років, у 12,9% – молоді від 16 до 29 років [86]. Отже, міграція спричинила важкі демографічні наслідки для села і мала у 70-80-ті рр. передусім негативне значення. На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв'язку з підвищенням його ефективності, в УРСР цей процес відбувався за рахунок втечі селян, передусім молоді, незадоволених умовами сільськогосподарської праці, винагороди за неї, незадовільним станом сільської соціальної інфраструктури, соціально-побутовими відмінностями між містом і селом, відсутністю належного соціального захисту працівників агропромислового комплексу, виробничою безправністю сільських трудівників, баченням керівниками колгоспів і радгоспів своїх працівників, як простих складників економічного процесу, де домінувала проста, важка, малопродуктивна праця.

Міграція спричинила виникнення проблеми порожніх будинків на селі. Вперше таке явище було зафіксовано на Вінниччині. Так, обстеження села Жван Муровано-Куриловецького району Вінницької області 1982 р. виявило 44 порожні будинки, з яких один виявився без господарів, які померли, один у зв'язку з переїздом одиноких осіб похилого віку до дітей, 22 – із переїздом господарів до міста і 20 – із виїздом на заробітки за межі села [87].

Для вивчення причин плінності кадрів колгоспів і радгоспів, а також впливу молоді з села працівниками Інституту економіки УРСР у 1977 р. проведено опитування 700 випускників сільських середніх шкіл Вінницької області. Близько 56% опитуваних висловили прагнення жити і працювати у місті. Питома вага дівчат які виявили бажання жити у місті склала 63%, юнаків 46%. Згоду працювати у сільському господарстві відразу після закінчення школи виявили лише 15% випускників. При анкетуванні респондентам запропонували вказати чим подобається (або не подобається) життя і праця на селі, які чинники спонукають до міграції у місто. Близько 80% випускників висловили невдоволення умовами сільськогосподарської праці, а також сільського способу життя, а саме недостатніми можливостями культурного відпочинку (45%), відсутністю квартир з комунальними зручностями (39%), недостатнім вибором сільських професій (30%) неналежними можливостями для розширення набутих знань і підвищення кваліфікації (26%), незадовільною роботою побутових підприємств (33%) [88].

Важливо встановити напрями міграційної рухомості населення в сільських адміністративних районах. Проведені у 1991 р. дослідження міграційної рухомості населення в Тульчинському районі Вінницької області показали, що за напрямками міграція мала такий розподіл: село – село 12,4%, село – селище міського типу 27,8%, село – міста області 34,7%, міста УРСР, СРСР – за кордон 23,3% [89].

Варто зазначити, що інтенсивна міграція селян у місто у 70-80-ті рр. відбувалася у період коли передові країни світу, перейшовши на наукомісткі технології промислового виробництва відмовилися від збільшення кількості робочої сили.

До того ж, міграційні процеси справили певний негативний вплив на якісні характеристики міського населення. Це пов'язано з тим, що виробнича адаптація мігрантів з села, як свідчать тодішні соціологічні дослідження, відбувалося протягом тривалого часу, приблизно 10 років [90]. Дане явище виступало своєрідним фактором, який стримував темпи підвищення трудової активності й професійної майстерності виробничих колективів міста. Одночасно процес прилучення щойно прибулих із сіл у місто до джерел міської культури є досить повільним, що пояснюється більш низьким освітнім рівнем, звичаями, традиціями, стереотипами сільського способу життя та поведінки. Наприкінці 80-х початку 90-х рр. чимало сільських мігрантів, ставши жителями міст, опинилися у досить скрутному становищі. Втративши роботу на збанкрутілих промислових підприємствах, вони перетворилися у найменш соціально захищену верству міста і, сьогодні, змушені виживати у надзвичайно складних умовах міського повсякденного життя.

Важливе місце у вивченні міграції селян посідає її мотивація, з'ясування причин та передумов. Нами було встановлено, що однією з головних причин був характер, специфіка сільськогосподарської праці та винагороди за неї. Однією серед них, яка суттєво впливала на рівень міграції сільського населення була сезонність праці у колгоспах, зокрема у такій галузі як рослинництво. Тут виробничий процес пов'язаний з біологічними особливостями вирощування сільськогосподарських культур, що мають чітко виражений сезонний характер. Це є об'єктивним природним фактором, який зумовлює нерівномірність затрат сільськогосподарської праці та пов'язаних з нею інших галузей колгоспного виробництва. Звідси рівень використання трудових ресурсів колгоспів прямо залежить від сезонності рослинництва, у якому було зайнято $\frac{3}{4}$ працездатних колгоспників [91]. Бюджетне обстеження у 1962 р. сім'ї Марущака Штефана Яковича з села М'якохід Бершадського

району Вінницької області, яка складалася з 4-х працездатних душ виявило, що сім'я відпрацювала у колгоспі «40-річчя Жовтня» у січні – 108 год., лютому – 156 год., березні – 142 год., квітні – 260 год., травні – 150 год., червні – 235 год., липні – 203 год., серпні – 238 год., вересні – 273 год., жовтні – 180 год., листопаді – 174 год., грудні – 86 год. [92]. Обстеження розподілу затрат праці протягом року колгоспу ім. 40-річчя Жовтня Гайсинського району Вінницької області у 1984 році виявило, що у рослинництві у січні вони склали 1,4%, лютому – 2,3%, березні – 3,6%, квітні – 9,1%, травні – 10,2%, червні – 10,6%, липні – 15,9%, серпні – 14,4%, вересні – 14,8%, жовтні – 12,6%, листопаді – 3,4%, грудні – 1,7% від всього обсягу затрат праці [93]. В результаті сезонності значна частина працівників сільського господарства протягом 4-5 місяців осінньо-зимового періоду не могла повністю реалізувати свою здатність до праці, перетворюючись у цей період з виробників матеріальних благ у споживачів. За підрахунками К. І. Якуби у колгоспах зони лісостепу, до якої відносилася Вінницька і Хмельницька області у 1966-1970 рр. працездатний колгоспник відробляв у середньому за рік 190 або 72% до загальної норми, а у 1971-1974 рр. – 213 людино-днів, або 81% до оптимальної норми [94].

Значне недовикористання трудових ресурсів засвідчили результати обстеження групи колгоспників Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 1977 р. З'ясувалося, що із 32 господарств у 9 колгоспів пересічно колгоспниками відпрацьовано за рік 168 людино-днів, у 13 від 181-220 людино-днів і лише у 10 відповідно 221-230 людино-днів [95]. У той же час як абсолютний рівень трудової діяльності працездатних колгоспників, за підрахунками економістів, складав 274 людино-дні, а оптимальна величина 263 робочих дні або 1840 годин у рік. Саме таку кількість робочих днів можна розглядати як єдину для колгоспників і робітників державних сільськогосподарських підприємств нормативну величину трудової активності аграрних працівників при 7-годинній тривалості робочого дня в умовах шестиденного робочого тижня [96].

Недовикористання трудових і матеріальних ресурсів негативно впливали на стан виробничо-фінансової діяльності колгоспів, зумовлювало те, що значна частина колгоспників протягом тривалого періоду була незайнятою у матеріальному виробництві, а звідси втрачала можливість мати гарантований протягом року, заробіток. На наш погляд, саме ця обставина суттєво впливала на рівень міграції сільського населення, насамперед, демографічно активної частини, трудових ресурсів села. Невикористаний сезонний резерв праці у

міжсезонний сільськогосподарський період виступав однією з головних причин мотивації міграційного впливу. Через фізіологічні особливості працездатних людей, здатність їх до праці, як і потреба споживати матеріальні цінності – відносно постійна величина. Працювати і споживати людина повинна безперервно протягом року.

Одночасно з недовикористанням трудових ресурсів в рослинництві у зв'язку з його сезонністю спостерігалася надмірна перевантаженість працівників у тваринництві через режим та умови праці. Так, річний фонд одного середньорічного працівника у тваринницькій галузі колгоспів у 1975 р. склав 304 дні, у тому числі доярок 312 днів, телятниць – 314, чабанів – 313, свинарок – 313, пташниць – 304 днів [97]. Рейдова бригада газети «Прапор жовтня», перевіряючи роботу тваринницьких ферм села Крушанівка і Привороття Кам'янець-Подільського району Хмельницької області констатувала: «Тривогу викликає те, що правління колгоспу не дбає про створення хороших умов для праці й відпочинку. Їх навіть не забезпечили паливом на зиму. То ж нерідко тваринники залишають роботу. Підшукати для них заміну – ціла проблема. Майже два місяці не було доярки на фермі і група корів вважалася «нічийною». А хіба нормальним є явище, коли тривалий час в колгоспах немає підмінних доярок? Отже, основні доярки не можуть мати вихідний день, а якщо котрась з них захворіє, її ніким підмінити» [98]. Анкетне обстеження, проведене у 1977 р. серед 800 працівників у трьох колгоспах і одному радгоспі Хмельницького району, виявило незадоволення тривалістю робочого дня і, в цілому, режимом та умовами праці тваринників, низьким рівнем механізації і автоматизації тваринницьких ферм, ненадійністю роботи машин і механізмів [99]. Низьким залишався рівень механізації сільськогосподарського виробництва, зокрема у тваринництві. У 1975 р. комплексною механізацією на фермах великої рогатої худоби в колгоспах УРСР було охоплено лише 24%, свинофермах – 39,8%, птахофермах – 52,2%, [100].

Обстеження колгоспів Летичівського району Хмельницької області у 1985 р. виявило, що питома вага доярок, які виконували роботу вручну складала 42%, працівників у відгодівлі великої рогатої худоби – 12,6%, свиней – 53,7% [101]. Про важкі умови праці трудівників тваринництва йдеться у листі Л. Віннічук – доярки колгоспу «Дружба» Старосинявського району Хмельницької області: «Умови роботи доярок в нашому колгоспі поліпшуються повільно. Корів доїмо вручну, хоч є апарати. У кількох приміщеннях встановлені молокопроводи. Та механізми лежать на складі, ржавіють, псуються. Повільно

впроваджується механізація трудомістких процесів. В окремих корівниках гній прибирають вилами вручну, бо відсутні транспортери. Навантаження на кожну трудівницю останнім часом збільшилося за рахунок розширення груп корів. Раніше ми доїли по 15-16 корів, тепер доглядаємо – 18-20. Важливе значення має застосування прогресивної технології приготування кормів до згодовування худоби. Поки, що у нас все робиться примітивно, як десять років тому. Вручну наповнюємо відра жомом, вручну розносимо силос, січку, дріжджовану масу» [102]. «Доярки тваринницької ферми, - писав сількор І. Зелюк із села Зеленче Дунаєвецького району Хмельницької області, - працюють у жахливих умовах – у ланках гнойових транспортерів зібралось багато сечовини. Доярки видаляють її вручну. Проте це не рятує. Скрізь мокро. Тварини лежать у гною. Щоб видоїти корів жінки спершу обшкрібують їх сапами, лопатами. Та все одно до тварин не доступитися. Гній з них аж тече. Про які задовільні умови праці доярок можна говорити. Через це на фермах велика плінність кадрів і постійно не вистачає доярок» [103]. У скарзі групи доярок із села Михайлівки Дунаєвецького району Хмельницької області зазначалося: «У нас побудовано молочнотоварний комплекс на 500 голів корів. Усі ми йому дуже раділи. Корівники колгоспу нам говорили, що тепер ми називатимось не просто доярками, а майстрами машинного доїння. І ось уже 9 місяців, як ми перейшли у нові приміщення, але продовжуємо доїти вручну. І не 15-18 корів як раніше, а 25. Молокопровід не промивається, бо немає гарячої води. Води немає, бо котельня не працює. В родильному відділенні й досі не змонтовано гноевого транспортера. Приміщення провітрюємо за допомогою дверей. Вентиляція не працює» [104].

Досить високою була питома вага ручної малопродуктивної праці у рослинництві. Наприкінці 80-х рр. співвідношення трудових затрат у технологічних процесах виробництва сільськогосподарської рослинницької продукції питома вага ручної праці у колгоспах Вінницької і Хмельницької областей, які спеціалізувалися переважно на вирощуванні цукрових буряків, овочів становила 65%, а механізованої 35% [105].

Отже, виробнича перевантаженість працівників, зайнятих у тваринництві, механізаторів, спеціалістів-аграрників виступала однією з причин міграційного впливу сільського населення, особливо молоді у місто.

Сезонність праці у рослинництві, значні обсяги малопродуктивної праці у сільськогосподарському виробництві зумовили низьку оплату праці у аграрному виробництві. Так, середньомісячна оплата праці

колгоспників у громадському господарстві колгоспів Хмельницької області склала у 1985 р. 118,3 крб., а 1988 р. – 145,1 крб., у той час як зарплата робітників і службовців на промислових підприємствах області відповідно 154,4 крб., 182,9 крб. [106]. Анкетування проведене відділом соціального розвитку села Інституту аграрної економіки УААН, наприкінці 1991 р., у селах Дунаєвецького і Кам'янець-Подільського районів Хмельницької області показало, що у селян заробітку ледь-ледь вистачало від зарплати до зарплати і на найнеобхідніше у 93,4% респондентів, а 94,9% опитаних були вкрай незадоволені умовами праці у сільськогосподарському виробництві та рівнем її оплати [107].

Оплата праці в сільському господарстві залишалася нижчою, ніж в інших галузях економіки. За даними Мінстату України у 1991 р. вона була нижчою, ніж у промисловості на 28,7%, будівництві на 32,6%, транспорті на 29,9% [108]. Значно нижчим був рівень пенсійного забезпечення колгоспників у порівнянні з робітниками і службовцями. За даними органів статистики Вінницької області у 1980 р. середній розмір, виплачених пенсій колгоспникам, був нижче середнього розміру пенсій робітників і службовців на 39,9% і склав у 1980 р. відповідно 32 крб. 70 коп. і 54 крб. 50 коп. [109]. Якщо з 1986 по 1991 рр. середній розмір пенсій робітників і службовців Вінницької області зріс з 66 крб. до 83 крб., то колгоспників відповідно з 44 крб. до 72 крб. [110].

На міграцію жінок впливала та обставина, що щоденні затрати жіночої праці в особистому підсобному господарстві виявилися удвічі вищими, ніж чоловіків і складали близько 3-х годин. Бюджетне обстеження у 1967 р. сім'ї Пецко Фросини Лук'янівни з села М'якохід Бершадського району Вінницької області, яка складалася з 3-х осіб: матері похилого віку, сина, який працював їздовим у колгоспі і дочки – члена рільничої ланки, виявило, що у січні у власному підсобному господарстві жінки відпрацювали 62 год., лютому – 56 год., березні – 54 год., квітні – 126 год., травні – 187 год., червні – 108 год., липні – 118 год., серпні – 135 год., вересні – 213 год., жовтні – 141 год., листопаді – 90 год., грудні – 93 год. [111]. Крім того, ще багато часу сільські трудівниці затрачали на домашнє господарство – в результаті у них майже не було вільного часу. Це негативно впливало на закріплення сільських дівчат, молодих жінок на селі, спонукало їх до переїзду у місто, де жінки мали значно кращі можливості для підвищення загальноосвітнього, культурного, й інтелектуального рівня, та формування їх особистості [112]. При цьому щорічне виробниче навантаження працездатних жінок в громадському виробництві зростали. Якщо в 1960 р. однією працездатною жінкою відпрацьовано, в середньому, в УРСР в колгоспі

166 днів, 1970 – 184 дні, 1980 – 231 день, 1987 – 258 днів, іншими словами виробнича активність жінок в 1960-1987 рр. зросла в 1,6 рази, а рівень річного використання їх робочого часу наблизився до оптимальної величини – 265 днів. В результаті середня виробнича діяльність жінки, тобто затрати праці в громадському і особистому підсобному господарстві виявилися в 1,3 рази вищими, ніж працездатних чоловіків зайнятих в сільському господарстві, і удвічі у порівнянні з працівниками несільськогосподарських галузей [113].

Відпливу сільського населення з села сприяло зневажливе ставлення до села як місця проживання. Воно різко відставало від міста за умовами життя населення. Відповідно в критичному стан знаходилася соціальна інфраструктура села. Ця обставина досить вагомо впливала на рівень міграції сільського населення. На 1 січня 1988 р. лише 47,3% сільських населених пунктів Вінницької області мали постійні дошкільні заклади; 52,4% – денні середні, і неповні загальноосвітні школи; 9,9% – лікарні; 15% – амбулаторно-поліклінічні заклади; 70,9% – фельдшерсько-акушерські пункти; 98,1% – підприємства торгівлі з продажу продовольчих і непродовольчих товарів; 8,9% – будинки побуту; 50,8% – комплексні приймальні пункти; 52,2% – відділення зв'язку; 56,8% – заклади фізкультури і спорту; 89,3% – клуби; 89,9% – бібліотеки; 78,3% – кіноустановки [114]. Значно гіршим був стан соціальної інфраструктури у сільських поселеннях Хмельницької області. З 1417 сільських населених пунктів у 50% не було дошкільних закладів, 40% сіл не мали денних загальноосвітніх шкіл, 18% – закладів охорони здоров'я, 39% – стадіонів, спортивних майданчиків, 12% – бібліотек, 7% – клубів, 11% – кіноустановок, 50% – стаціонарних відділень зв'язку, 56% – будинків побуту і комплексних приймальних пунктів, 61% – лазень [115]. Проведені у 1986 р. комплексні соціологічні обстеження мігрантів Хмельницької області дозволили визначити прямий взаємозв'язок між рівнем міграції та станом соціальної сфери на селі. Так, лише 33% опитаних вбачали головну причину свого переїзду з села у місто у змісті, характері сільськогосподарської праці, а 67% – вказали на занедбаний стан соціальної інфраструктури села, зокрема на відсутність житла зі всіма зручностями, відсутність або незадовільну роботу закладів охорони здоров'я, освіти, торгівлі, побутового обслуговування, клубів тощо [116].

Нами встановлено, що однією з головних причин формування у сільських людей, переважно молоді, стійких міграційних настроїв був незадовільний стан соціально-побутової інфраструктури подільського села. До того ж значна частина сільських населених пунктів Вінницької

та Хмельницької областей, які не були забезпечені підприємствами і закладами сфери обслуговування знаходилися від підприємств і закладів соціально-побутової інфраструктури на значній віддалі і змушені були зазнавати значних побутових труднощів (див. таблиці №28, №32).

Велика кількість закладів соціально-побутової інфраструктури, які розташовувалися у сільській місцевості працювали незадовільно, надаючи жителям сіл неякісні послуги. У червні 1987 р. було опитано 525 сімей колгоспників про роботу закладів підприємств та організацій, які обслуговували сільське населення Вінницької області. Питома вага сімей незадоволених роботою промтоварних магазинів склала 18,0%, ательє з пошиву і ремонту одягу – 37%, взуття – 25,6%, майстерень з ремонту телевізорів і радіоприймачів – 27,6%, побутових машин та приладів – 28,7%, підприємств і організацій з ремонту і будівництва житла – 15,0%, приймальних пунктів побутового обслуговування – 36,8%, організацій транспортного обслуговування на замовлення населення – 7,6%, амбулаторно-поліклінічних закладів – 8,1% [117].

Незадовільний стан соціально-побутової інфраструктури негативно впливав на самопочуття трудівників полів і ферм, сприяв формуванню стійких міграційних настроїв, викликаючи нарікання на погані побутові умови життя на селі. У листі, надісланому з Ярмолинецького району Хмельницької області до редакції газети «Правда» говорилося: «Сьогодні сільський житель вже не той, яким був на початку вісімдесятих. Він справедливо каже, хіба я менше працюю, ніж робітник на заводі у місті. Чому він живе у квартирі з багатьма зручностями, має воду, газ. У нього під боком магазин, лікарня, будинок побуту, культури, бібліотека, лазня. Він може викликати швидку медичну допомогу. А в наших селах не вулиці, а суцільне бездоріжжя. Немає водогону, немає елементарних умов для праці і відпочинку» [118].

За рівнем розвитку соціальної інфраструктури у селах Вінницька область посідала у 1985 р. 12, а Хмельницька 16 місце серед 25 областей УРСР. Якщо інтегральний показник рівня розвитку соціальної інфраструктури у сільських поселеннях Кримської області складав – 10,97, то у Вінницькій – 8,85, Хмельницькій – 8,73 [119]. У 1985 р. обсяг реалізації побутових послуг на душу населення у сільській місцевості Української РСР складав 29,93 крб., у Запорізькій області 42,01 крб., Дніпропетровській – 41,61 крб., Донецькій – 39,80 крб., то у Вінницькій – 29,10 крб., Хмельницькій – 24,69 крб. і це був один із найнижчих показників серед 25 областей УРСР [120]. Отже, однією з головних причин масової міграції селян у місто був занедбаний, нерозвинутий

стан соціальної інфраструктури, зневажлива ставлення до сільськогосподарського працівника як до носія дешевої робочої сили, забуваючи про його культурні і побутові потреби.

На наш погляд, проблема міграції, стабілізації чисельності сільського населення пов'язана як з докорінним поліпшенням умов життя на селі, праці та відпочинку, забезпечення працездатних роботою, а також гідною винагородою за працю. Міграція з села у місто, була зумовлена тим, що умови життя і праця практично за всіма параметрами поступалися міським. У розглядуваний період саме ця причина міграції була переважаючою. Зокрема про це йдеться у дописі Валентини Бордак, вміщеному у часописі «Сільські обрії» «Село мені й не сниться». У ньому жінка писала: «Народилася і виросла у сім'ї колгоспників. У нашому невеликому селі. Була лише початкова школа, на віддалі два кілометри від оселі. Закінчила чотири класи і пішла до восьмирічки аж за вісім кілометрів. І все пішки. Після восьмирічки було бажання навчатися далі. Тож з трьома подругами вступила до дев'ятого класу середньої школи, яка за п'ять кілометрів від рідного села. Скільки тих кілометрів відміряла? На все життя вистачить. Коли ж закінчила школу у 1975 році батьки радили: «Їдь доню у місто. Здобувай там професію». Я хотіла вступити до педінституту, прагнула стати сільською вчителькою, але на другому іспиті провалилася. Повернулася до дому зі сльозами на очах. У моєму селі уже тоді молоді не було – усі виїхали до міста. Той чому було не виїжджати. На той час у нашому селі медичний пункт, бібліотеку закрили. До клубу раз на тиждень кіноустановка приїжджала – оце й усе дозвілля, оце й усі розваги. Дороги з твердим покриттям до центральної садиби колгоспу немає. Подумала я, що мене чекає у рідному селі! Коханого не зустріну, бо хлопців не має, а якщо зустріну і вийду заміж, то для моїх дітей ні школи, ні магазину, ні медпункту, ні бібліотеки. А робота в колгоспі важка фізично, переважно ручна. Без вихідних і без відпустки. Часто допомагала матері обробляти колгоспне поле і добре зрозуміла, яка то є хліборобська праця. А заробітки мізерні. Фактично весь дохід з власного городу. Пам'ятаю, якщо батько приносив іноді 100 карбованців то було свято у сім'ї. А він же – механізатор, щодня у полі з ранку до смеркання. Ніщо мене не тримало в дома і, не вагаючись, подалася до обласного центру. Вважаю, що мій приклад говорить про те, чому наші села й далі порожнітимуть» [121].

Отже, нами встановлено, що на початку 60-х рр. сільські поселення Вінницької і Хмельницької області мали певний надлишок робочої сили, який перевищував можливості працевлаштування на селі. В той же

час, екстенсивний розвиток промисловості потребував додаткового і надмірного використання трудових ресурсів. Все це послужило передумовою до масової міграції селян у місто, яка у другій половині 60-70-х рр. ХХ століття набула обвального всеосяжного, тотального, незворотнього характеру. Доведено, що основну масу сільських мігрантів становили молодь і особи працездатного віку, жіночої і чоловічої статі. Все це досить негативно вплинуло на статеву-вікову структуру сільського населення, призвело до його різкого зменшення, постаріння, втрати демовідтворювальних функцій. Саме ця обставина спричинила появу на селі на початку 80-х рр. у сільських поселеннях спочатку Вінницької, згодом Хмельницької областей такого явища, як депопуляція сільського населення, що стало відтепер головною причиною обезлюднення подільського та південносхідноволинського села. Нами встановлено, що причиною масової втечі селян у місто стали умови праці, побуту сільських жителів, пов'язаних із сезонністю сільськогосподарського виробництва в регіоні, який спеціалізувався на вирощенні цукрового буряка, високою питомою вагою ручної малопродуктивної праці, надмірною виробничою перевантаженістю механізаторів, працівників тваринницької галузі, високими трудовими затратами селян, передусім жінок, в особистому підсобному господарстві, низькою винагородою за працю. Окрім виробничих причин міграції чималий вплив на цей процес мали і невиробничі чинники, пов'язані із занедбаним, відсталим малорозвинутим станом сільської соціальної інфраструктури, особливо у так званих неперспективних, віддалених, бригадних селах. В результаті місто з його значно вищими можливостями застосування кваліфікованої праці, кращою її мотивацією та винагородою, більш розвинутою соціальною інфраструктурою стало привабливим для тисяч сільських мігрантів. Переселення селян у місто набуло незворотного характеру і спричинило обезлюднення в минулому аграрноперенаселених сільських поселень Вінницької і Хмельницької областей.

У 60-80-ті роки головною синтезуючою причиною міграції слід назвати істотні відмінності між містом і селом в соціально-економічній і культурно-побутовій сфері. У містах був більш розвинутий у порівнянні з селом рівень соціальної інфраструктури, сфери обслуговування, комунального господарства, вища у порівнянні з сільським господарством оплата праці, ширша сфера застосування праці, нормований робочий час у промисловості, будівництві. В силу того, що сільські жителі орієнтувалися на міські стандарти життя значно швидше, ніж покращувалися умови побуту на селі, виникли стійкі

міграційні настрої, які переросли у масову міграцію найбільш рухомої частини сільського населення – молоді у міста з метою задоволення своїх зростаючих
запитів.

§ 1.3. Демографічні процеси сільського населення та його депопуляція.

Поділля традиційно відносилось до найбільш густонаселених регіонів України. З передумов, що сприяли зростанню населення регіону необхідно відзначити передусім природні сільськогосподарські ресурси, розуміючи під цим комплекс сприятливих ґрунтово-кліматичних умов. Багате Поділля і корисними копалинами переважно нерудної групи і достатньо забезпечене водою за рахунок поверхневого стоку і підземних джерел. На Поділлі склалася певна структура народного господарства з провідним і домінуючим значенням у ньому сільськогосподарського виробництва і харчової промисловості.

Для характеристики виробничо-економічної структури Поділля проаналізуємо статистичні дані в окремих галузях матеріального виробництва й у невиробничій сфері. Найбільш характерними рисами економічної структури народного господарства Поділля у порівнянні з середніми відповідними даними, в цілому, у республіці була майже вдвічі нижча питома вага зайнятих у промисловості і вищим на 50 відсотків працівників сільського господарства [122]. Сільське господарство Поділля цілком задовольняло потреби населення, народного господарства і давало велику кількість продукції на вивіз, як у чистому (зерно, худоба, птиця, яйця, фрукти) так і переробленому вигляді (цукор, масло тваринне, консерви, спирт).

Родючі ґрунти, сприятливі кліматичні умови, зокрема достатня кількість вологи і наявність робочої сили забезпечили високу ефективність капітальних вкладень у сільськогосподарське виробництво. Через це на початку 60-х років основна маса працездатного населення Поділля була зайнята в сільськогосподарському виробництві ($\frac{3}{4}$ зайнятого населення регіону). Розподіл зайнятих становить понад 50% у рослинництві і близько 20% у тваринництві, не рахуючи адміністративно-управлінського персоналу [123].

Аналізуючи демографічні процеси на селі, передусім потрібно встановити динаміку чисельності сільського населення. Це один із факторів, що помітно впливає на місце цієї категорії людей в економічному, політичному та культурному житті країни, в цілому, та регіону, зокрема. У демографії поділяють населення на сільське та міське [124]. Їх співвідношення дає можливість прослідкувати урбанізаційні процеси на Вінниччині та Хмельниччині. Відомо, що

наприкінці XIX та на початку XX ст. Поділля було найбільш аграрноперенаселеним регіоном Російської імперії, а згодом Радянського Союзу. Згідно Всесоюзного перепису 1926 р. селянське населення Поділля складало 84%, а неселянське 16% [125]. Сільське населення регіону характеризувалося досить високою щільністю. Найбільшу його величину мали три округи: Могилівська – 181,5 чол., Проскурівська – 189,0 чол., Кам'янецька – 215,9 чол. на кв. версту [126]. Це ставило Поділля в один рівень з густонаселеними країнами Західної Європи. В регіоні спостерігався і високий природній приріст селянського населення. У 20-ті роки XX століття на Поділлі він складав 149 осіб на 10000 душ населення [127]. При збереженні в майбутньому такого високого природного приросту, сільське населення Поділля за 20 років мало би подвоїтися.

Проте в результаті здійснення насильницької політики розселення на Поділлі, його сільське населення стрімко зменшувалося. Натомість збільшувалась питома вага міського населення. За даними Всесоюзного перепису 1939 р. у Вінницькій області проживало 2278 тис. чол., з них 271 тис. складало міське, або 12%, 2007 тис. осіб – сільське, або 88%, 1959 р. відповідно: 2132 тис. осіб, 363 тис. чол., 17%, 1769 тис. чол., 83% [128].

Все ж, на початку 60-х років питома вага сільського населення залишалася високою. Це пояснювалося низьким рівнем промислового розвитку Поділля, яке було значно нижчим від середніх показників у республіці. На початку 60-х років виробництво валової продукції промисловості, у розрахунку на душу населення, на Вінниччині складало 41,4% загальнореспубліканського рівня, у Хмельницькій області – 37%. Другим показником, що характеризує низький рівень урбанізації регіону є чисельність промислово-виробничого персоналу. В цей період в УРСР на 1000 душ населення припадало 106 трудящих зайнятих у промисловості, а на Поділлі лише 45 осіб, що складало 42% загальнореспубліканського рівня, тобто, приблизно стільки ж, як і у валовій продукції, з них 44 особи у Вінницькій і 41 – у Хмельницькій областях [129].

За переписом 1970 р. у Вінницькій області нараховувалося 2132 тис. чол., з них 542 тис. чол. міське, 1590 тис. чол. сільське, відповідно 25% і 75% [130]. У 1989 р. загальна чисельність населення Вінницької області склала 1920,8 тис. чол., з них міське населення 842,5 або 44%, а сільське 1078,3 тис. чол. або 56%, в 1991 р. відповідно 1902,6 тис. чол., міське – 856,5 тис. чол., 45%, сільське – 1046,1 тис. чол., 55% [131]. Якщо у 1960 р. сільське населення Вінницької області становило 1773,7 тис. чол., то у

1990 р. 1059,2 тис. чол., тобто зменшилося на 714,5 тис. чол. [132]. Аналогічні процеси у кількісному співвідношенні міського і сільського населення відбувалися у Хмельницькій області. Згідно Всесоюзного перепису населення 1939 р. тут проживало 1739,1 тис. чол., з них 204,3 тис. міського і 1534,8 тис. сільського. В процентному відношенні до всього населення міське складало 11,7%, а сільське – 88,3%. Зміни у чисельності та складі населення Хмельницької області згідно Всесоюзних переписів 1959 р., 1970 р., 1979 р., 1989 р. подано у таблиці №5.

В 1990 р. із загальної кількості населення Хмельницької області 1522,6 тис. чоловік 733,9 тис. складало міське населення, або 48,2%, а 788,7 тис. чоловік сільське населення, або 51,8% до всього населення [133]. З 1959 по 1989 рр. чисельність сільського населення зменшилася майже на півмільйона осіб – 496,5 тис. або на 32,6%. У той же час міське населення збільшилося на 414,1 тис. чол., або на 27,2 % [134].

Наведені дані свідчать, що чисельність сільського населення Вінницької та Хмельницької області на завершальному етапі радянського періоду неухильно скорочувалася і наприкінці 80-х років становило приблизно половину мешканців регіону.

Структурно-динамічні зрушення чисельності сільського населення і трудового потенціалу, на наш погляд, відбувалися під впливом трьох основних факторів: міграції селян тобто механічного руху, природнього руху мешканців села, адміністративно-територіальних перетворень у сільській місцевості. Сукупна дія цих факторів визначає кінцевий результат – зростання або зменшення чисельності населення. Однак напрями впливу зазначених факторів на протязі розглядуваного періоду неоднакові. Більше того, залежно від соціально-економічних умов життя на селі напрям та сила впливу того чи іншого фактору змінювалися. Так, протягом 1961-1979 рр. перевищення народжуваності над смертністю сприяло демовідтворювальним процесам на селі. Проте темпи природнього приросту мали стійку тенденцію до зниження. З 1980 по 1991 рік перевищення смертності над народжуваністю призвело до депупуляційних процесів [135].

Важливого значення набувають темпи скорочення сільського населення, його інтенсивність. Проілюструємо це на динаміці чисельності сільського населення Вінницької області у 1960-1991 рр. У 1959 р. його чисельність складала 1769 тис. чол., у 1960 р. – 1774 тис. чол., у 1961 р. 1775 тис. чол. Саме у цьому невеликому проміжку часу, нами виявлено незначне збільшення чисельності сільського населення, пересічно 3 тис. чол. Проте у 1962 р. воно складало 1754 тис. чол. і

скоротилося на 1 тис. чол., у 1963 р. відповідно – 1753 тис. чол.; на 1 тис., у 1964 р. – 1745 тис. чол.; на 8 тис., у 1965 р. зменшення чисельності сільського населення набуло значних обсягів, склавши 1711 тис. чол., або на 34 тис. чол. [136]. З 1962 до 1965 рр. нами встановлено, що сільське населення зменшилося на 64 тис. чол., або пересічно на 16 тис. чол. у рік.

Темпи зменшення чисельності сільського населення у другій половині 60-70-х рр. набули обвального характеру. Проілюструємо це на прикладі Вінницької області. За нашими підрахунками в 1966 р. чисельність сільського населення тут склала 1681 тис. чол., або зменшилася порівняно з попереднім роком на 30 тис. осіб; у 1967 р. відповідно 1660 тис. чол. на 21 тис. осіб; у 1968 р. – 1636 тис. чол. на 24 тис. осіб; у 1969 р. – 1605 тис. чол. на 31 тис. осіб; у 1970 р. – 1590 тис. чол. на 15 тис. осіб; 1971 р. – 1558 тис. чол. на 32 тис. осіб; 1972 р. – 1522 тис. чол. на 36 тис. осіб; 1973 р. – 1487 тис. чол. на 35 тис. осіб; 1974 р. – 1465 тис. чол. на 22 тис. осіб; 1975 р. – 1441 тис. чол. на 24 тис. осіб; 1976 р. – 1405 тис. чол. на 36 тис. осіб [137]. Нами встановлено, що з 1966 р. по 1976 р. сільське населення Вінницької області зменшилося на 276 тис. осіб, або щорічно 27,6 тис. осіб. Аналіз динаміки чисельності сільського населення УРСР засвідчив, що найбільший відсоток зменшення спостерігався у 1970-1984 рр. у п'яти сільськогосподарських областях: Вінницькій, Сумській, Чернігівській, Житомирській, Хмельницькій [138].

Особливе місце серед факторів, що визначають демографічні процеси, належать віку і статі. Розподіл населення за віком і статтю відноситься до найважливіших демографічних і економічних показників, які є основними елементами при аналізі структури населення та визначенні його виробничих груп. Варто зазначити, що наприкінці ХІХ та початку ХХ ст. статеві-вікова структура сільського населення Поділля була традиційною – з великою питомою вагою молодих і незначною питомою вагою літніх поколінь. Така структура характерна для аграрних країн, до яких відносилася Україна. Більшу половину сільського населення складали особи працездатного віку, з них більше третини у продуктивному дітородному віці [139]. Значне переважання жінок над чоловіками на Поділлі, згідно Всесоюзного перепису 1926 р. було зафіксовано лише у віці 56 і понад 60 років [140]. Проте Всесоюзний перепис населення у 1959 р. у Хмельницькій області зафіксував переважання жінок над чоловіками відповідно 55,9% і 44,1%, 1979 р. – 54,4%, 45,6%, 1989 р. – 54,4%, 45,6% [141]. Аналогічні показники спостерігалися на Вінниччині у 1989 р., де 45% складали чоловіки і 55% жінки [142]. Така небажана диспропорція була наслідком величезних

безповоротніх втрат населення, передусім чоловіків, у роки Великої Вітчизняної війни, оскільки у бойових діях загинули переважно молоді чоловіки дітородного віку.

Вікова структура населення Поділля наприкінці XIX початку XX ст. відносилася до прогресивного типу, для якого характерний низький відсоток старших поколінь віком понад 50 років, дуже високий процент дітей і молоді до 18 років. Більшу половину сільського населення Поділля складали особи у продуктивному працездатному віці від 18 до 55 років [143]. Проте у наступний період розподіл сільського населення Вінницької та Хмельницької областей мав тенденцію до регресивного типу, для якого характерне зростання відсотку старших поколінь і зменшення дітей, молоді, збільшення питомої ваги осіб старшого працездатного віку. Якщо у 1939 р. на Хмельниччині нараховувалося осіб молодшого працездатного віку – 36,4%, працездатного віку – 54,3%, то на початку 90-х років відповідно – 22%, 53% [144].

Розподіл сільського населення Вінницької області за віком на 1 січня 1962 року був таким: із загальної кількості 1778910 (100%); у віці 0-9 років 341028, 19,2%; 10-19 – 292128, 16,4%; 20-24 – 144256, 8,1%; 25-29 – 123593, 6,9%; 30-34 – 145441, 8,2%; 35-39 – 110587, 6,2%; 40-44 – 90159, 5,1%; 45-49 – 112124, 6,3%; 50-54 – 100840, 5,7%; 55-59 – 94020, 5,3%; 60-69 – 130619, 7,3%; 70 і старше – 94078, 5,3%; вік не вказаний – 37, 0,001% [145]. Як бачимо, вікова структура сільського населення на початку 60-х років відносилася до прогресивного типу. Проте аналіз даних таблиці засвідчив про значні структурні зміни у віковій структурі сільського населення у 1991 р., зокрема його постаріння. Наведені статистичні матеріали одноразового обстеження сільського населення Хмельницької області у 1991 р. також свідчать про значне його постаріння, переважання у його віковій структурі осіб пенсійного віку більше третини, менше п'ятої частини складають діти, підлітки, і всього 14% – молодь активного демографічного періоду [146].

Характерною рисою демографічних процесів на селі у 70-80-ті рр. стало збільшення кількості непрацездатних і зменшення питомої ваги працездатного населення. Якщо в 1979 році у Вінницькій області на 1000 осіб припадало 831 працездатних, в тому числі 409 дітей, 422 особи похилого віку, то у 1989 році відповідно 906; 409; 498, зокрема у містах в 1979 році – 612; 373; 239, у 1989 році – 698; 418; 280, то у сільській місцевості у 1979 році – 927; 432; 540, а у 1989 р. – 1108; 400; 707 [147]. У 1979 р. у селах Хмельницької області нараховувалося 266997 осіб старшого працездатного віку або 26,7% до всього населення, то у 1989 р. відповідно 272913; 33,9%, 1991 р. – 285074; 36,0% [148]. Під час

одноразового обстеження сіл Хмельницької області у 1990 році було зафіксовано села, які склалися виключно або переважно з осіб пенсійного віку. Так, у селі Мала Калинівка Красилівського району проживало лише 5, у с. Вишне Летичівського району – 4 пенсіонери, населення с. Антонівка Теофіпольського району на 97%, с. Новомиколаївка Летичівського на 92%, с. Березина Волочиського району на 78%, с. Сіноводи Деражнянського району на 77%, с. Ковалівка Городоцького району – 71%, с. Новий Кривин Славутського і с. Півнева гора Ізяславського районів на 67% склалися з осіб пенсійного віку [149]. Якщо на 12 січня 1989 р. у сільських населених пунктах Хмельницької області проживало дітей у віці до 5 років 57097 осіб або 7,1% до загальної кількості населення, то 1 січня 1991 р. – 45094 або 5,7%, дітей і підлітків віком від 6 до 15 років відповідно 94760; 11,8%, 91591; 12,0%, молоді від 16 до 29 років – 116679; 14,5%, 110449; 14,0%, молодшого працездатного віку від 30 до 54 років – 233297; 29,0%, 219047; 27,7%, старшого працездатного віку 55-59 років – 70902; 8,8%, 86076; 10,9%, пенсійного віку 60 і старше років 231403; 21,8%, 235433; 29,8% [150]. Наведені дані свідчать про наростання деструктивних змін у віковій структурі, яке знайшло вияв у винекненні процесу постаріння сільського населення, який наприкінці 80-х років набув загрозливого характеру. У 1990 р. у Вінницькій області питома вага осіб у віці молодше працездатного віку склала 19,0%, працездатного – 47,3%, старше працездатного 33,7%, середній вік становив 43,0 років; у Хмельницькій області відповідно 18,7%, 46,6%, 34,7%, 43,4 років; в УРСР – 22,2%, 49,4%, 28,4%, 39,8 років [151].

В аналітичній довідці Вінницького статуправління зазначалося: «За даними переписів населення 1970 і 1979 рр. чисельність наявного населення у сільській місцевості зменшилася на 264 тис. чоловік або на 16,6%. За міжпереписний період відбулося постаріння сільського населення, тобто значно зменшилася кількість дітей у віці 0-15 років (на 31,4%), і навпаки зросла чисельність населення у віці старше працездатного на 1,8% та їх питома вага склала у загальній кількості населення 27,4% у порівнянні 22,6% у 1970 р.» [152].

В результаті таких негативних тенденцій, як відмічалось у вищезазначеній довідці «Трудові ресурси в сільській місцевості у 1980 р. у порівнянні з 1975 р. зменшилися на 12,1%, а з 1970 р. – 19,3%» [153]. Якщо у 1979 р. на 1000 працездатних сільського населення Вінниччини припадало 972 непрацездатних, з них 432 дітей і 540 людей похилого віку, то вікова структура сільського населення у 1989 р. погіршилася, оскільки кількість непрацездатних збільшилася до 1108 чоловік, з них

кількість дітей знизилася до 400, а пенсіонерів збільшилося до 708 осіб [154]. В абсолютних величинах кількість сільського працездатного населення Вінницької області зменшилося з 982,4 тис. чол. у 1959 р. до 791,3 тис. чол. у 1970 р., 672,7 тис. чол. у 1979 р. і 511,7 тис. чол. у 1989 р., тобто за 30 років зменшилася майже на половину [155]. Особливо значних розмірів набуло зменшення працездатного населення у 1975-1989 рр. За період з 1975 по 1987 рр. кількість працездатних в селах Немирівського, Хмельницького, Літинського районів Вінницької області скоротилася на 30-39% [156]. Якщо у 1979 р. у селах Хмельницької області нараховувалося 508656 осіб працездатного населення або 50,9% до загальної кількості, то у 1989 р. відповідно 379368; 47,2%, у 1991 р. - 365931; 46,3% [157].

У 1985 р. рівень забезпеченості робочою силою в період напруги сільськогосподарських робіт у колгоспах Вінницької області склав 80,8%, радгоспів 77,4%, відповідно у Хмельницькій області - 71,7%; 80,6%, в УРСР - 79,5%; 85,5% [158].

Все це позначилося і на середньому віку сільського населення. Якщо у 1978 р. середній вік населення Вінницької області складав 37,6, то в 1989 р. - 38,9 років, міського населення відповідно 32,7; 33,8 років, то сільського населення у 1979 р. 40,2, а 1989 році - 43,0 роки [159]. За період з 1979 по 1989 рік кількість населення Вінницької області зменшилася з 22,4% до 21,4%, в тому числі у працездатному віці відповідно з 54,6% до 52,5%, і навпаки зросла у віці старше працездатного віку з 23,1% до 26,1% [160]. У 1989 р. з 1078 тис. чол. сільського населення Вінницької області молодше працездатного віку нараховувалося 204 тис. чол., або 19% до всього населення, 512 тис. чол. працездатного віку або 47,4%, старше працездатного віку 362 тис. чол., або 33,6%. У Хмельницькій області відповідно 805 тис. чол., молодше працездатного віку 127 тис. чол., 26,3%, працездатного віку 378 тис. чол., 46,9%, старше працездатного віку 277 тис. чол., 34,4%. У той час, як у республіці у віковій структурі сільського населення осіб молодше працездатного віку нараховувалося 22,1%, працездатного віку - 49,6% непрацездатного 28,3% [161].

Важливим показником у демографічній характеристиці населення є його природній рух, який визначається співвідношенням числа народжень, шлюбів, розлучень, смертей (у проміле) на тисячу жителів. Варто зазначити, що наприкінці XIX на початку XX ст. для подільського села був характерний високий рівень природнього приросту [162]. Проте на початку 60-х років коефіцієнт природнього приросту населення Поділля виявився значно нижчим від показника в УРСР. У 1963 р. він склав 10,0 чоловік на 1000 душ населення проти 10,6 чол. в

Україні [163]. Це було зумовлено зменшенням народжуваності, пов'язаним із міграцією молоді в інші райони країни, інтенсивним переходом сільського населення в міста, де народжуваність завжди є нижчою, ніж на селі. На темпах природнього приросту сільського населення регіону у 60-ті роки помітно позначився вплив Великої Вітчизняної війни. До 1970 р. населення відтворювалося надто повільними темпами, оскільки у дітородний вік вступили особи, які народилися у воєнні і післявоєнні роки, коли спостерігався невеликий коефіцієнт народжуваності [164]. На початку 60-х років для подільського і південносхідноволинського села була характерна дещо інша демографічна поведінка, відмінна від традиційної селянської початку ХХ століття, яка характеризувалася низькою народжуваністю, пізнім вступом у шлюб, високою питоною вагою розлучень.

Про таку демографічну поведінку сільського населення підтверджують нижченаведені статистичні викладки. Як видно з даних таблиці, характерною рисою був пізній шлюб для чоловіків і жінок. Про це свідчить різке зменшення вступу у шлюб у віці до 20 років і поступове збільшення вступу у подружнє життя у віці 20-24 роки. Пізньому вступу у шлюб сприяла така обставина як прагнення сільської молоді здобути вищу чи середню спеціальну освіту. Якщо у 1939 р. на 1000 чоловік сільського населення Вінниччини припадало 53 особи, які мали вищу і середню освіту, то у 1959 р. – 214, а у 1979 р. – 303 чоловіки і 217 жінок на 1000 зайнятих у народному господарстві [165]. У 1970 р. на 1000 чоловік сільського населення Вінницької області припадало 13 осіб з вищою і 320 з повною і неповною середньою освітою, то у 1979 р. відповідно 21 і 429, а в 1989 р. – 31, 533 [166]. Все ж освітній рівень колгоспників залишався низьким. Якщо у 1959 р. на 1000 колгоспників Вінницької області припадало 5 осіб з вищою, незакінченою вищою і середньоспеціальною освітою; 15 середньою, 154 неповною середньою освітою і 245 з початковою, то у 1970 р. відповідно: 12, 37, 159, 299 [167]. У зв'язку із зростанням освітнього та професійного рівня сільського населення, на селі виник і збільшувався прошарок сільської інтелігенції (лікарів, вчителів, агрономів, зоотехніків, ветлікарів, економістів), зростає чисельність кадрів механізаторів (трактористів, комбайнерів, електриків, слюсарів, тощо). Проте освітній рівень сільського населення був значно нижчий, ніж міського. Так, на 1000 осіб у віці 10 років і старше міського населення Вінницької області у 1970 р. припадало 645 осіб з вищою і середньою освітою, то сільського 280, у тому числі 62; 9, незакінченою вищою 17; 3, середньою спеціальною 116; 31, середньою загальною 208; 57, не повною середньою 242; 180 [168]. Питома вага працівників

некваліфікованої фізичної праці у сільському господарстві скорочувалася, проте залишалася досить високою. Так, у колгоспах і радгоспах Хмельницької області кількість некваліфікованих працівників за період з 1971 по 1980 рр. зменшилася з 178085 до 123793 осіб або на 23,1%. Проте, бачимо, вказана група працівників сільського господарства залишилася досить чисельною, що пов'язано з наявністю на селі багатьох немеханізованих технологічних операцій, у яких застосовувалася традиційна некваліфікована ручна праця [169]. У аналітичній довідці Вінницького статуправління від 1 січня 1980 р. зазначалося: «поряд із зростанням загальноосвітньої підготовки працівників сільського господарства, більше 40% зайнятого в галузі населення не має середньої освіти. Це в основному, особи похилого віку, зайняті на різних сільськогосподарських роботах (конюхи, пастухи, працівники у рослинництві тощо)» [170]. Прагнення здобути освіту у свою чергу відтермінувало вступ молоді у самостійне трудове життя. Відсутність освіти унеможлиблювало високий соціальний статус, певний рівень матеріального добробуту. Перспектива злиденного існування через матеріальні нестатки пов'язані з народженням дітей штовхала значну частину молоді до пізнього вступу у подружнє життя.

Прагнення сільської молоді, насамперед дівчат, здобути освіту, стати самодостатніми, зумовили і пізню появу дітей у сільських матерів. Із 8420 сільських жінок Вінниччини які, у 1969 р. вперше народили дитину, лише 4 були молодші 16 років, 0,05%; 1654 – у віці 16-19 років, 19,6%; 4086 – 20-24 роки, 45,5%; 1593 – 25-29 років, 18,9%; 733 – 30-34 роки, 8,7%; 258 – 35-39 років, 3,4%; 85 – 40-44 роки, 1,0%; 7 – 45-49 років, 0,15% [171]. Якщо у 1981 році матері, у сільських поселеннях Вінниччини, які були молодші 20 років, вперше народили 2209 дітей, то у 1987 році – 2034, у віці 20-24 роки, відповідно 6096; 25-29 років 5672, 30-34 років – 3196; 35-40 років 3077 [172].

Зростала кількість бездітних сімей. Якщо у 1979 р. із 267,1 тис. сімей, які проживали у сільській місцевості 54,4% мали дітей молодше 18 років, а 45,6% були бездітними, то у 1989 р. з 219,2 тис. сімей лише 43,6% мали дітей молодше 18 років, а 56,4% були бездітними. За період з 1979 по 1989 рр. кількість бездітних сімей збільшилася на 1,9 тис. чол. або на 16,% [173].

Традиційно шлюб у селянських родинах у 20-ті роки ХХ ст. був міцним. Розлучення руйнувало господарство і рішуче засуджувалося громадською думкою села. Необхідно відзначити що і церква негативно ставилася до розлучень, і релігійні норми тривалий час помітно впливали на шлюбну поведінку селян [174]. Коефіцієнт розлучень у 20-

ті роки не перевищував в Україні 1,68 проміле, що порівняно з завершальним етапом радянського періоду було набагато менше. У 1950 р. було зареєстровано 82 шлюби на 1000 чоловік населення Вінницької області, а розлучень 10, у 1960 р. відповідно 10,0; 0,6; 1970 р. – 9,1; 19; 1975 р. – 10,2; 23; 1979 р. – 10,4; 27; 1980 р. – 8,9; 25 [175]. У 1990 р. на 1000 зареєстрованих шлюбів у сільській місцевості Вінницької області вже припадало 316 розлучень або 36,0% [176].

Для подільського села початку ХХ ст. була характерна висока народжуваність. Селянка на Поділлі за своє життя народжувала 5-7 дітей, що наближалось до біологічного максимуму [177]. У 60-80-ті рр. кількість багатодітних матерів різко знизилася. Наприклад, у 1969 р. з 20783 сільських жінок Вінницької області, які народили дітей вперше склали 8420 або 40,5%; 7381 – вдруге, 35,5%; 3119 – втретє, 15,0% і лише 1022 жінок народили четвертого, 4,9%; 452 – п'ятого, 2,1%; 186 – шостого, 0,9%; 104 – сьомого, 0,5%; 42 – восьмого, 0,2%; 33 – дев'ятого, 0,16%; 18 – десятого, 0,09%; 13 – одинадцятого, 0,07; 15 – кількість народжених дітей не вказали, 0,08% [178].

Високій народжуваності у подільському до колгоспному селі сприяли консервативні погляди селян на позашлюбних дітей, необхідність свідомого обмеження кількості дітей у сім'ї, ранній вступ у шлюб, велика чисельність на селі демографічно-активної частини населення – молоді [179]. В 60-80-ті роки поява позашлюбних дітей у селі перестала бути рідкісною подією. У 1990 р. із 11412 народжених в сільській місцевості Вінницької області 1657 дітей народили матері, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, що склало 14,5% до загального числа народжених [180]. У наступні 90-ті роки цей відсоток складав 18,8%, тобто кожна п'ята дитина у подільському селі була позашлюбною. Причому «позашлюбні орієнтації у народженні дітей були більш розповсюдженими у сільській місцевості, де питома вага, як зазначалося у аналітичному огляді статуправління Вінницької області у 1990 р. позашлюбних народжень становило 18,8% тоді як у містах 13,2%» [181]. Вважаємо, що причиною такого явища було те, що відтепер громадська думка селян на цю подію не була такою однотайною, як на початку ХХ століття, коли мати і її дитина (байстрюк) нищівно висміювалися, вони опускалися на самісіньке дно життя. Звичайні норми старого села, які міцно стояли на сторожі непорушності традиційної селянської родини були зруйновані.

Поділля на початку 60-х років було одним із регіонів Української РСР, де історично склалася невідповідність між розміщенням виробництва і населенням. За щільністю населення регіон посідав

четверте місце після таких індустріально розвинутих областей як: Дніпропетровська, Донецька, Луганська. В 1964 р. щільність сільського населення на Поділлі склала 83,9 чол. на 1 км². Це було значно більше, ніж у середньому, в республіці [182]. Щільність населення регіону мала свої характерні особливості географічного розподілу, пов'язані, в основному, з розміщенням продуктивних сил. Найбільш високою щільністю сільського населення відзначалися ті райони Вінницької і Хмельницької областей, які здавна спеціалізувалися на вирощуванні працезатратних технічних культур (цукрові буряки, соняшник, лікарські рослини, овочі фрукти). В цих районах традиційно була зосереджена і виробнича переробка сільськогосподарських культур, яка потребувала додаткової кількості робочих рук і цим забезпечувала більш високу щільність сільського населення. Найбільшою щільністю сільського населення характеризується Придністров'я – 90 чоловік на 1 км². Воно знаходилося на одному з перших місць в республіці за щільністю сільського населення, яке становило тут понад 85 чоловік на 1 км². У напрямку на північ щільність населення понижувалося [183].

Як відомо на хід природнього відтворення населення впливають такі основні фактори, як народжуваність, смертність. Постаріння сільського населення, пізній вступ у шлюб, збільшення розлучень подружніх пар, свідоме обмеження кількості дітей подільської сім'ї, спричинили низьку народжуваність. Ця тенденція з особливою силою стала виявлятися з кінця 70-х років, коли, як нами було доведено вище, середній вік сільського населення склав понад 40 років, тобто вийшов за межі дітородного. Одночасно збільшувалася смертність на селі, пов'язана, насамперед, з надмірно високим відсотком людей похилого віку у структурі сільського населення.

Інтенсивність процесу народжень у сільській місцевості характеризує коефіцієнт народжуваності – кількість народжених з розрахунку на 1000 чоловік сільського населення. Динаміка народжень у сільській місцевості в 1960-1991 рр. мала стійку тенденцію до зменшення. Якщо у 1960 р. з розрахунку на 1000 жителів сіл Хмельницької області народжувалося 20 дітей, то у 1965 р. – 15,0; 1970 р. – 13,5; 1980 р. – 11,6; 1985 р. – 11,4. Ще нижчим цей показник був в окремих районах. Так, у Деражнянському районі в 1986 р. він склав 8,1; Віньковецькому – 9,0; Летичівському – 9,1 [184]. Це призвело до різкого зменшення питомої ваги дітей і підлітків віком до 16 років у загальній структурі сільського населення. Якщо у 1979 р. вони становили у селах Хмельниччини 24,4%, то у 1986 р. – 19,6% [185]. Незважаючи на це в 1991 р. питома вага дітей та підлітків у Вінницькій області склала 8,8%, а у Хмельницькій – 4,0% і

була найвищою в Україні, де цей показник становив 1,9% [186]. Якщо у 1986 р. кількість народжених у сільській місцевості Вінницької області склала 13,9 тис. чол., 1987 р. – 13,0 тис. чол., 1988 – 12,7 тис. чол., 1989 р. – 11,7 тис. чол., 1990 – 11,4 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно 10,0 тис. чол., 9,7 тис. чол., 9,1 тис. чол., 8,4 тис. чол., 8,2 тис. чол. [187]. Відповідно зменшувався коефіцієнт народжуваності, тобто кількість народжених в розрахунку на 1000 чоловік населення. У 1980 р. на Вінниччині він склав 11,4, а у 1990 – 10,9, а на Хмельниччині відповідно 11,6, 10,5 [188]. З 1459 сільських населених пунктів Вінницької області у 1990 р. в 216 селах або 14,8% не було зафіксовано народження дитини, а кількість населених пунктів де чисельність померлих перевищувала кількість народжених була зафіксована у 1142 селах або 78,3%, у Хмельницькій області відповідно 1415; 185; 13,4% 1804; 76,6% [189].

В умовах різкого зменшення народжуваності у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей прогресувало збільшення смертності. Згідно даних таблиці за період з 1971 по 1991 рр. у Вінницькій області вона склала + 3,4 тис. чол., у Хмельницькій області + 2,5 тис. чол. в Україні + 68,2 тис. чол. [190]. В 1986 р. у сільській місцевості Вінницької області померло 17,7 тис. чол., 1987 р. – 18,3 тис. чол., 1988 р. – 19,2 тис. чол., 1989 р. – 18,7 тис. чол., 1990 р. – 19,7 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно 13,3 тис. чол., 14,3 тис. чол., 14,3 тис. чол., 14,0 тис. чол., 14,5 тис. чол. [191]. Причому у 1981-1991 рр. абсолютна кількість померлих у 2-2,5 рази перевищувала рівень 1971-1981 рр. Як зазначено у аналітичному огляді статуправління Вінницької області про демографічні процеси на селі у 1989-1990 рр.: «Рівень смертності залежить від багатьох факторів: вікової структури, матеріальних умов життя і побуту, їх харчування, санітарно-гігієнічних умов, стану медицини, економічного становища в державі у сільській місцевості. Всі вищеперераховані фактори мають більш глибокі негативні тенденції, це обумовлює те, що смертність у сільській місцевості в 2,1 рази вища, ніж у містах» [192]. Якщо у 1985 р. на 1000 чоловік міського населення Вінницької області померло 8,8; у 1986 р. – 8,2; 1987 р. – 8,3; 1988 р. – 8,5; 1989 р. – 9,0, то у сільській місцевості відповідно – 18,5; 16,0; 17,0; 18,2; 17,5 [193]. Вищою на селі залишалася дитяча смертність. Якщо у 1985 р. на 1000 народжених дітей у місті коефіцієнт дитячої смертності складав 11,9, то на селі 13,4, у 1987 р. відповідно 10,6 і 13,0 [194]. Високим залишався коефіцієнт дитячої смертності у сільській місцевості. У 1980 р. кількість померлих дітей віком до одного року на 1000 народжених у Вінницькій області становила 13,4, 1985 р. – 13,2, 1990 р. – 9,8; у Хмельницькій області

відповідно 13,5, 15,2, 15,8; в Україні – 15,4, 15,8, 13,5 [195]. Коефіцієнт смертності, тобто кількість померлих в розрахунку на 1000 чоловік у 1980 р. в сільській місцевості Вінниччини склав 16,0, 1985 р. – 18,7, 1990 р. – 18,7, у місті відповідно 8,9, 9,0, 9,3; у селах Хмельниччини відповідно 15,4, 17,7, 18,6, місті 7,9, 8,1, 8,1 [196]. Під час одноразового обстеження 1416 сільських населених пунктів Хмельницької області 30 липня 1991 р. з'ясувалося, що кількість померлих перевищила чисельність народжуваних у 1084 селах або 76% до загальної кількості, а переважання кількості народжень над чисельністю смертей було зафіксовано лише у 331 селі або 23% [197]. Це свідчить, що у регіоні природна основа відтворення сільського населення – народжуваність набула негативної тенденції до зменшення, а смертність навпаки до збільшення. Отже, звуження демографічно активної бази на селі призвело до згасання соціально-позитивних і активізації соціально-пасивних процесів природнього відтворення селянства. До перших належить народжуваність, до других смертність сільського населення. Рівнодіюча їх визначає результативні показники природнього руху мешканців села.

У результаті значного зниження народжуваності і збільшення смертності у сільських поселеннях Вінниччини та Хмельниччини спостерігалось таке явище, як зниження природнього приросту населення. Якщо у 1950 р. у Вінницькій області він склав 13,7 проміле, у 1960 р. – 11,6, то у 1975 р. – лише 1,5; 1979 р. – 0,1. Це означало, що кількість народжених не перевищувала чисельність померлих і відтепер на селі почало спостерігатися таке явище як від'ємний природній приріст населення. Динаміка природнього приросту сільського населення у Вінницькій області у 1986 р. склала – 3,8 тис. чол., 1987 р. – 5,3 тис. чол., 1988 р. – 6,3 тис. чол., 1989 р. – 7,0 тис. чол., 1990 р. – 8,3 тис. чол.; а у Хмельницькій області відповідно 3,3 тис. чол., 4,6 тис. чол., 5,2 тис. чол., 5,6 тис. чол., 6,3 тис. чол. [198]. Про це свідчить порівняння основних підсумків природнього руху населення Вінниччини у 80- ті роки (див. таблиця №15).

Як бачимо, з 1980 р. у сільських поселеннях Вінниччини природній приріст вперше набув від'ємного значення і почала спостерігатися депопуляція сільського населення. Як зазначалося у аналітичному огляді статуправління Вінницької області неухильне зниження народжуваності призвело до того, що: «У 1980-1991 рр. на селі не забезпечувалося просте відтворення населення, для якого середня кількість дітей народжених за період фертильності жінки повинні складати не менше 2,2, у той час, як цей показник склав 1,58, у тому

числі в місті 1,98, а у селі 1,3» [199]. У довідці Хмельницького статистичного управління у 1990 р. відмічалось «природній приріст за період з 1979 р. по 1989 р. в містах мав позитивне значення і зріс з 6,3 до 8,1 на тисячу осіб населення. В сільській місцевості спостерігалася протилежна тенденція. Природній приріст мав від'ємне значення, яке зросло від мінус 3,7 до мінус 7,0 на тисячу осіб населення» [200].

Важливе місце в житті села посідає родина (сім'я), під якою слід розуміти групу родичів, що живуть спільно і мають єдиний сімейний бюджет. Як відомо, сім'я – це продукт суспільної системи. Вона змінюється разом із зміною суспільства. Цілком природньо значних змін зазнала сільська сім'я.

За своїм типом селянські родини на Поділлі поділялися на складні або великі і прості, або малі. Складна або велика сім'я складалася з подружжя чоловіка и жінки та їх дітей, з яких хоч би один син був одружений, або дочка була заміжня і мали своїх дітей. У простій сім'ї було лише двоє працездатних: чоловік та його дружина, а іноді три, якщо у сім'ї був парубок або дівчина. Коли число осіб у працездатному віці перевищувало три, то така сім'я могла бути перехідною від простої до складної. Сільські сім'ї, де кількість членів перевищувала більше чотирьох, належали, здебільшого, до складної родини. Згідно Всесоюзного перепису населення 1979 р. у сільській місцевості Вінницької області нараховувалося 372623 сім'ї, з них 155515 або 41,7% складалася з двох осіб, 92518 сімей 24,8 % з трьох, 72725 сімей 19,5 % з чотирьох, 35423 сімей 9,5 % з п'яти, 12042 сімей 3,2 % з шести, сім і більше членів родини 4400 сімей що склало 1,3 % від загальної кількості сільських сімей Вінниччини [201]. У 1989 р. із 305241 сімей, які проживали у сільській місцевості Вінницької області, які склалися з 2-х осіб нараховувалося 144157 сімей – 47,25%; 3-х – 68817 – 22,5%; 4-х – 54555 – 11,9%; 5-ти – 24832 – 8,2%; 6-ти 9530 – 3,0%; 7-ми – 2370 – 0,8%; 8-ми – 637 – 0,2%; 9-ти – 231 – 0,7%; 10-ти і більше 112 – 0,03%. В той же час у селах Вінницької області проживало 107389 одиноких, які склали 35,2% від загальної кількості сільських родин [202]. Тенденцію до зменшення середнього розміру сім'ї зафіксували органи статистики. Зокрема Хмельницьке обласне статистичне управління у довідці «Сім'я у Хмельницькій області» констатувало: «Середній розмір сім'ї за період з 1979 по 1989 рр., як в цілому в області, так і в сільській місцевості знизився. Серед всього населення в 1989 р. цей показник дорівнював 3,2 особи, серед міського 3,3, сільського 3,2 проти відповідно 3,3; 3,2; 3,4 в 1979 році» [203]. Якщо у 1979 році у сільській місцевості Хмельницької області нараховувалося 36,7% сімей, які склалися з двох осіб, 23,0% з

трьох, 19,8% з чотирьох, 20,5% з п'яти і більше осіб то у 1989 р. відповідно – 44,1%, 21,3%, 17,1%, 17,5% [204]. Отже збільшилася кількість сімей, які склалися з двох і зменшилася з 3-х і більше осіб. В цілому, зазначалося у вищеназваній довідці, що «сім'ї з однією дитиною складають більшість як у міській так і в сільській місцевості і мають питому вагу відповідно 51,1% і 49,1% до загального підсумку» [205]. Проте, органи статистики констатували, що для міст Хмельницької області характерне переважання сімей, які склалися з 2-4, то для села 2-3 осіб [206]. Варто зазначити, що чисельність однаків у сільській місцевості та їх питома вага у загальній кількості сімей неухильно збільшувалася. Якщо у 1970 р. у селах Вінницької області з 426555 сімей – однаків нараховувалося 120727, або 28,3%, то у 1979 р. відповідно 372623, 131682; 38,3% [207]. В 1989 р. у Хмельницькій області було зареєстровано 4756 одиноких чоловіків і 25087 жінок, з них старше 60 років відповідно 2505, 20929 [208]. Звідси можна зробити висновок, що домінуючим типом селянської родини на Поділлі на завершальному етапі радянського періоду була малочисельна сім'я, яка здебільшого складалася із чоловіка і жінки передпенсійного або пенсійного віку.

Отже, аналіз демографічних процесів у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей однозначно засвідчив, що у 60-80-ті роки відбувався прискорений процес зменшення сільського населення, який супроводжувався таким негативним явищем як його постаріння, а звідси виникла депопуляція, систематичне та неухильне зниження природного приросту сільського населення, який у 1980-1990 рр. мав негативне від'ємне значення, коли кількість померлих на селі стала перевищувати кількість народжених. На селі головним суб'єктом господарювання ставала людина пенсійного або передпенсійного віку.

На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв'язку з підвищенням його ефективності, на Україні, і зокрема на Поділлі, цей процес відбувався під дією, насамперед, безповоротної міграції сільських жителів у місто. У 1979-1989 рр. міграція у селах Вінниччини склала більше 100 тисяч чоловік, переважно молоді [209]. Серед причин міграції, як зазначалося вище, була низька мотивація праці на селі, відсутність належного соціального захисту працівників сільського господарства, бачення керівником КСП колгоспника передусім як складника працемісткого технологічного процесу, виробнича безправність селян. Міграція стала перевищувати природній приріст сільського населення який в 1969 р. у Вінницькій області склав 3391 особу, а механічний 13103 осіб різниця склала 9701 особу [210]. У 1970 р.

відповідно 3,5 тис.; 21,8; 17580 [211]. У 1973 р. статистичне управління Вінницької області вказало, що механічний приріст сільського населення за 1972 р. склав мінус 19 тис. чол., а природній приріст всього 7,7 тис. чол. Різниця між природнім і механічним приростом становила 11,3 тис. чол. [212]. Така тенденція набула загрозливого і незворотного характеру і перетворилася у деструктивний фактор демографічної характеристики сільського населення регіону.

Отже, у подільському селі на завершальному етапі радянського періоду відбувалися складні та неоднозначні демографічні процеси, пов'язані із зменшенням чисельності сільського населення внаслідок від'ємного природного приросту та незворотної міграції селян, насамперед, за рахунок демографічно-активної частини сільського населення – молоді. При зменшенні загальної чисельності сільського населення, кількість дітей і підлітків скоротилася майже на третину, а людей похилого віку збільшилася. В результаті зросло навантаження на осіб працездатного віку, виник дефіцит трудових ресурсів у пікові періоди сільськогосподарських робіт. Суб'єктом господарювання на селі переважно стали люди передпенсійного та пенсійного віку. Все це породило парадоксальну ситуацію, коли зменшення питомої ваги сільського населення мало не позитивне, а негативне значення для подальшої модернізації суспільства, оскільки відбувалося не природнім шляхом, за класичною схемою, а внаслідок штучно створених мотивів для масової втечі селян у місто, передусім молоді. На наш погляд, однією з головних причин безповоротної міграції були вкрай незадовільний стан соціально-побутової інфраструктури сільських поселень. В результаті місто з його більшими можливостями задоволення соціально-побутових потреб людини виявилось більш привабливим, ніж село. Ця обставина спричинила розвиток інтенсивної безповоротної міграції сільських жителів до міста, особливо з віддалених сіл, з їх надзвичайно занедбаною, або повністю відсутньою соціально-побутовою інфраструктурою. Саме у пошуках кращих соціально-побутових умов жителі сіл масово переїжджали у міста. Все це сприяло обезлюдненню та запускінню багатьох сіл Вінниччини та Хмельниччини.

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити загальний висновок, що демографічна ситуація у селах Хмельницької області наприкінці 80-х рр. ХХ ст. була важкою, а у Вінницькій області – катастрофічною. Сотням сіл, через відсутність або нечисленність молоді, переважання людей похилого віку загрожувало вимирання. Чимало сільських районів за станом спустошеності сіл наблизилися до крайніх меж руйнації

поселенської

мережі.

РОЗДІЛ II. Виробнича сфера села між аграрним та агропромисловим типом розвитку

§ 2.1. Колгоспи і радгоспи в економіці сільських поселень: наростання кризових явищ.

У виробничій сфері сільських поселень важливу роль відіграли колгоспи і радгоспи. Колгоспно-радгоспна модель сільськогосподарського виробництва остаточно сформувалася під час насильницької колективізації одноосібних селянських господарств і була юридично закріплена у Примірному статуті сільгоспартілі, прийнятому у 1935 р. [1].

У другій половині 50-х на початку 60-х років сталінська модель колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства зазнала певних змін, пов'язаних із деяким розширенням прав колгоспів, пом'якшенні найбільш жорстоких законів щодо розкрадання колгоспного майна, паспортизацією колгоспників, реорганізацією машинно-тракторних станцій і надання колгоспам права купувати складну сільськогосподарську техніку і використовувати її для піднесення власного сільськогосподарського виробництва. Вищезазначені зміни знайшли відображення у Примірному статуті колгоспу, прийнятому Третім Всесоюзним з'їздом колгоспників у 1969 р. Зокрема у ньому зазначалося, що «колгосп є кооперативною організацією селян, які добровільно об'єдналися для ведення великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва на основі суспільних засобів виробництва і колективної праці» [2].

У Примірному статуті наголошувалося, що економічною основою колгоспу, поряд з державною власністю на землю, є його господарська власність, до якої входять належні йому підприємства, будинки, споруди, трактори, комбайни та інші машини, обладнання, транспортні засоби, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, вироблена продукція, кошти та інше майно колгоспу. Для здійснення своєї діяльності колгосп створював, використовував і поповнював основні та обігові виробничі фонди. Ці фонди є неподільними (засоби їх не підлягають розподілу між членами колгоспу) і використовуються за цільовим призначенням. Неподільними є також основні фонди невиробничого призначення [3]. Всі роботи в громадському

господарстві колгоспу мали виконуватися особистою працею колгоспників [4].

Таким чином, можна виділити три базові складові, а саме: колгоспне землекористування державним земельним фондом, господарську власність колгоспу, яку складала його неподільні фонди, особисту працю колгоспників. Такі базові засади були закріплені у Примірному статуті колгоспу, який був прийнятий на Четвертому Всесоюзному з'їзді колгоспників у 1989 р., і діяв до прийняття Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 листопада 1992 р., а також Закону України «Про форму власності на землю» від 30 січня 1992 р. Згідно цих законів відбувалося роздержавлення і розпаювання, поміж колгоспниками, майна, існуючих колективних господарств і належної їм землі та поетапне створення селянами-пайовиками або нових колективних сільськогосподарств (КСП), або після фактичного виділення їм землі приватних підприємств (орендних, фермерських, сімейних) [5]. В деяких сільських поселеннях діяли державні сільськогосподарські підприємства-радгоспи, які утворилися на основі націоналізованої власності на землю, засобів виробництва і найманої робочої сили [6].

Насамперед, охарактеризуємо кількісні зміни у мережі колгоспів і радгоспів. Нами встановлено, що у розглядуваний період відбувалися неоднозначні зміни у чисельності колгоспів. Якщо в 1960 р. у Вінницькій області нараховувалося 597 колгоспів, то у 1965 р. – 633, 1970 р. – 628, 1975 р. – 588, 1980 р. – 533 [7]; у Хмельницькій області у 1960 р. діяло 597 колгоспів, у 1970 р. – 544, а у 1980 р. – 439 [8], у 1985 р. – 439, у 1990 р. – 506 [9].

Відповідно відбувалися зміни і у виробничому навантаженні колгоспів, як правило, у бік збільшення. Якщо в 1961 р. у Хмельницькій області, в середньому, на колгосп припадало 584 двори, 2328 га сільгоспугідь, 2082 га посівних площ, 977 голів великої рогатої худоби, 966 свиней, то у 1970 р. вже, відповідно – 623 двори, 2531 га сільгоспугідь, 2207 га посівних площ, 1235 голів ВРХ та 1109 свиней пересічно на двір [10].

Отже, нами встановлено, що протягом 1961-1985 рр. відбувалося зменшення чисельності колгоспів, а у 1985-1991 рр. – збільшення їх кількості. У розглядуваний період змінювалися і розміри колгоспів. Наприкінці 50-х років функціонували колгоспи найрізноманітніші за площею землекористування: від однієї до двох-трьох-чотирьох тисяч гектарів сільськогосподарських угідь. Проте такі розміри колгоспного землекористування не відповідали рекомендаціям, нав'язаним згори, у

процесі укрупнення колгоспів у 1961-1964 рр. Так, на основі дослідження колгоспів Вінницької і Хмельницької областей, які представляли лісостеп України, економістами-аграрниками було рекомендовано довести доцільний оптимальний розмір колгоспного землекористування у регіоні до 4-7-ми тис. га загального землекористування, у тому числі 3,5-6 тис. га сільськогосподарських угідь і 3-5 тис. га орних земель [11]. На практиці з'ясувалося, що така гігантоманія негативно вплинула на керованість колгоспів, сприяла занепаду сільських поселень, переведених у процесі укрупнення колгоспів в розряд бригадних сіл. Через це процес концентрації сільськогосподарського виробництва, який знайшов вияв в укрупненні колгоспів протягом 1961-1964 рр., було дещо загальмовано у наступний період у 1965-1969 рр.

Проте, у другій половині 70-х років знову домінуючою стала концепція аграрної політики, в основі якої була ідея концентрації сільського виробництва, згідно якої чим більше за розмірами господарство, тим воно ефективніше. Як наслідок, відбувався постійний процес укрупнення колгоспів і створення на їх базі спеціалізованих господарств з виробництва м'яса, яловичини, свинини, птиці, яєць тощо. Багато таких спецгоспів охоплювали до десяти населених пунктів. При цьому їх розміри формувалися довільно, не враховувалися природні, виробничі, людські та інші чинники. У 1975-1976 рр. у Хмельницькій області діяло 60 спеціалізованих колгоспів. Вони займали майже 353 тис. га сільськогосподарських угідь, або 17% всієї землі, якою користувалися колгоспи [12]. На початку 1980 р. спецгоспи вже займали 960 тис. га землі, або 46% сільськогосподарських угідь, якими користувалися колгоспи області [13]. Про один з них йшлося у кореспонденції газети «Радянське Поділля»: «Панорама свиновідгодівельного комплексу Кам'янець-Подільського міжколгоспного об'єднання з виробництва м'яса вражає. Поряд з двома спареними корпусами – відгодівельником та кормоцехом, останнім часом, вирости шість цехів репродуктора, комбікормовий завод, цех хлорели зі скла і бетону, будинок тваринника, інші допоміжні приміщення. На відгодівлі знаходиться 3270 голів свиней, 250 основних і 300 ремонтних свиноматок. Рівень механізації поки, що невисокий. Комплексно механізовано лише відгодівельний майданчик на 1200 голів решта 4 тисячі голів великої рогатої худоби утримується в старих переобладнаних приміщеннях» [14]. Надмірна концентрація сільськогосподарського виробництва неминуче викликала зниження ефективності господарювання. Невиправдано великі капіталовкладення направлялися у спорудження нових дорогих

об'єктів, зокрема величезних тваринницьких комплексів. Одночасно велетенські за розмірами спецгоспи, на практиці, не могли забезпечити кормами тварин, утилізацію відходів тощо. Одночасно цей процес супроводжувався укрупненням виробничих бригад, тваринницьких ферм, волонтаристським визначенням «неперспективних сіл». Наприкінці 70-х на початку 80-х років вирішено було згорнути курс на створення велетенських за розмірами спецгоспів.

У розглядуваний період спостерігалось збільшення кількості радгоспів, яке мало динамічний характер. Якщо у 1970 р. у Вінницькій області нараховувалося 49 радгоспів, то у 1975 р. – 60, а у 1981 р. – 74 [15]. Середньорічна чисельність працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві радгоспів Вінниччини зросла з 32,6 тис. у 1970 р. до 43,2 тис. чол. у 1980 р. [16]. В той же час відбувалося зменшення посівної площі, яка припадала на радгосп. Якщо у 1960 р. на один радгосп Вінницької області пересічно припадало 3047 га посівної площі, то у 1976 р. – 2551 га [17]. У Хмельницькій області у 1960 р. нараховувалося 12, 1970 р. – 16, 1980 р. – 35, 1985 р. – 39, а у 1990 р. – 50 радгоспів [18].

Радгоспи мали більш глибоку спеціалізацію, ніж колгоспи. Проте, переважна їх більшість не забезпечила належну концентрацію та спеціалізацію сільськогосподарського виробництва. Із 74 радгоспів Вінницької області лише 6 спеціалізувалися на вирощуванні овочів, 1 – плодоягідної продукції, 3 – м'ясної та молочної продукції, 2 – з вирощування свиней, решта мали багатогалузевий характер. Аналогічне спостерігалось у спеціалізації радгоспів Хмельниччини. Лише 12% спеціалізувалися на вирощуванні елітного насіння і зернобобових культур, лікарських рослин, садівництві, решта були багатогалузевими [19]. Спостерігалось неухильне збільшення кількості працівників, зайнятих, в основному, у сільськогосподарському виробництві радгоспів. Якщо у 1965 р. у радгоспах Вінницької області було задіяно 30,4 тис. осіб, то у 1976 р. 45,3 тис., у Хмельницькій області відповідно – 6,6 тис. і 19,4 тис. чол. [20].

У сільськогосподарському виробництві колгоспів і радгоспів було дві головні галузі: рослинництво і тваринництво. У 60-ті роки спостерігалася нестійка тенденція збільшення обсягу розміру посівних площ під сільськогосподарськими культурами. Якщо у 1965 р. посівна площа колгоспів і радгоспів Хмельницької області склала 648,9 тис. га, то у 1967 р. – 634,5 тис. га, 1968 – 596,6 тис. га, 1969 р. – 597,8 тис. га, 1970 р. – 620,0 тис. га, 1980 р. – 701,7 тис. га, 1985 р. – 707,6 тис. га [21]. Як бачимо, мало місце деяке збільшення посівних площ. Одночасно урожайність

сільськогосподарських культур майже не збільшувалася. Урожайність зернових, в середньому за рік, в колгоспах і радгоспах Хмельницької області у 1966-1970 рр. склала 23,6 цнт, 1971-1975 рр. – 23,7 цнт, 1976-1980 рр. – 27,9 цнт, 1981-1985 рр. – 25,9 цнт, цукрового буряка відповідно 299 цнт, 291 цнт, 286 цнт, 246 цнт, соняшника – 12,8 цнт, 11,3 цнт, 8,2 цнт, 9,3 цнт [22].

У 60-80-ті роки у сільському виробництві колгоспів і радгоспів відбувалася його диверсифікація у бік тваринництва, зокрема продуктивного. Так, поголів'я великої рогатої худоби у 1960 р. в колгоспах Хмельницької області становило 508,8 тис. голів, в 1965 р. – 585,1 тис. голів, 1970 р. – 672,1 тис. голів; корів відповідно 171,9 тис. голів, 188,8 тис., 194,5 тис., свиней – 491,6 тис. голів, 444,4 тис., 603,5 тис. Одночасно відбулося зменшення поголів'я тяглової худоби, зокрема коней з 120,5 тис. голів у 1960 р., до 85,6 тис. голів у 1965 р. і 74,8 тис. голів у 1970 р. [23].

Проте, в розглядуваний період у переважній більшості колгоспів та радгоспів не вдалося перетворити тваринництво у розвинуту високоприбуткову галузь. Першопричиною був екстенсивний шлях розвитку тваринництва, коли кількісне збільшення поголів'я худоби не забезпечувалося його якісними зрушеннями. Якщо у колгоспах, радгоспах Хмельницької області у 1960 році нараховувалося 877,8 тис. голів великої рогатої худоби, 404,7 тис. корів, 797,7 свиней, 302,2 тис. овець, то у 1970 р. відповідно 1008,7 тис., 410,9 тис., 977,5 тис., 215,7 тис., у 1980 р. – 1139,8 тис., 421,4 тис., 891,7 тис., 213,8 тис. голів [24]. У 1980 р. на 100 гектарів сільгоспугідь в колгоспах і радгоспах припадало 61,7 голів великої рогатої худоби, то у 1985 р. 69,4 [25]. Незважаючи на збільшення поголів'я худоби середньорічне виробництво м'яса у колгоспах і радгоспах Хмельницької області у 1976-1980 рр. склало 134060 т, а у 1981-1985 рр. – зменшилося до 130429 т, молока відповідно – 533354 т, до 554654 т [26]. Низькою залишалася продуктивність сільськогосподарських тварин. Середньорічний надій на корову у колгоспах і радгоспах Хмельницької області у 1971-1975 рр. склав 2265 л, а у 1976-1980 рр. – 2282 л, тобто збільшився всього на 17 літрів [27]. Серйозною перешкодою у розвитку тваринництва була кормова проблема. Так, рейдова бригада газети «Колгоспна правда», перевібивши стан тваринництва на фермах села Митківці Лещинського району Хмельницької області, встановила, що у колгоспі потрібно було мати 1263 поголів'я великої рогатої худоби, з них 580 корів, а у наявності 1463 з них 537 корів. Проте і таке зменшене поголів'я утримувалося впроголодь. В господарстві не спромоглися забезпечити потрібної

кількості кормів. Зокрема недобрали 6590 цнт коренеплодів та двох третин потрібної кількості концентратів. Соковитих кормів потрібно було 99228 цнт, а заготовили лише 31800 цнт [28]. У колгоспі «Прогрес» того ж району було виявлено, що для повноцінної годівлі поголів'я тварин не вистачало 532 т соломи, 342 т сіна. Силосом тваринницькі ферми були забезпечені лише на 64% [29]. У колгоспі «За комунізм» села Миньківці Дунаєвецького району Хмельницької області, під час перевірки стану тваринництва у місцевому колгоспі, з'ясувалося, що соломи і сінажу тут заготовлено майже на чверть менше, а силосу вдвічі, сіна у четверо менше норми [30]. Через погану годівлю, незадовільні умови утримання тварин низькою залишалася їх продуктивність. Рейдова бригада газети «Радянське Поділля», перевіряючи стан тваринництва Городоцького району, констатувала: «У колгоспах «Росія», «Урожай», ім. Богдана Хмельницького добовий надій на корову і чотирьох кілограмів не досягає. Причина незадовільна організація праці, погана годівля тварин. Худоба не одержує того, що в раціоні значиться. В результаті корови увійшли в зиму худими і виснаженими» [31]. «Сім господарств Полонського району доять по 3,6 кг молока на корову, - писала газета «Радянське Поділля», - найперша причина, що в ряді господарств погано готують корми до згодовування. На ферму центральної садиби колгоспу «Жовтень» ми потрапили під час обіднього доїння. Доярки вручну роздають корми худобі. Кормосуміші січки і жому тут не здобрюють мелясою, іншими високовітамінними добавками. Тому корови неохоче поїдають корми. Частина їх залишається у годівницях. Технологія приготування кормів і годівля ними тварин залишилася, у переважній більшості колгоспів, відсталою, примітивною. На фермах не працюють кормоцехи з приготування збалансованих високопоживних кормів. На деяких фермах обладнання кормоцехів лежить під снігом» [32]. Мав місце у переважній більшості колгоспів та радгоспів поганий догляд тварин, незадовільний стан їх утримання. Ось яку картину побачила кореспондент «Радянського Поділля» на тваринницькій фермі села Пахлинці Старосинявського району Хмельницької області: «Для поліпшення молочного поголів'я завезли молодняк з Естонії, але умови догляду жахливі. У старих приміщеннях корівників механізовано лише доїння і напування худоби. У проході на брудній долівці лежать силос, жом. Доярки наповнюють вручну відра жомом і розносять по жолобах. Видно, що худоба голодна, жадібно рветься до корму. Через кілька хвилин у годівницях порожньо. Годують худобу погано, корми не змішуються, не запарюються, а згодовуються примітивним способом» [33]. «За два місяці господарства

Хмельницького району, - писала газета «Радянське Поділля», зменшили виробництво молока на 258 т або на 23 кг на корову. У порівнянні з минулим роком державі продано продукції на 504 т менше, ніж торік. Причиною цього є погане утримання та годівля тварин. Точного обліку за дотриманням раціону немає. Мірилом видачі кормів є підвода. Готують корми до згодування абияк. Грубі корми не запарюють, не здобрюють мілясою, кормових добавок не використовують» [34]. Рейдова бригада газети «Прапор жовтня», перевібивши тваринницькі ферми колгоспу ім. Ленінського комсомолу села Підпилип'я Кам'янець-Подільського району, виявила грубі порушення технології приготування кормів, в результаті яких напівголодна худоба мала дуже низьку продуктивність. Надої молока на корову склали всього 3,5 кг на добу [35]. Наведені факти були непоодинокими, а типовими щодо стану тваринництва в регіоні. В результаті поганого догляду продуктивність тварин залишалася низькою, а їх продукція некондиційною мало якісною. Так, у 1970 р. колгоспи Летичівського району продали державі 31640 цнт м'яса великої рогатої худоби, з неї 31,3% вищої і середньої вгодованості, 62,9% нижче середньої і 5,8% або 1834 цнт - худой. Економістами району було підраховано, що якби колгоспи довели вагу тварин нижче середньої і худой кондиції до середньої то вони б додатково могли отримати 57 тис. крб. [36]. Проте реалії стану тваринництва були несумісними з інтенсифікацією. Так, у колгоспі «Червона зірка» села Голосків Летичівського району Хмельницької області, внаслідок цілодобового утримання поголів'я телят у літній період в брудних приміщеннях, в яких тижнями не прибирався гній і були постійні протяги розпочалося масове захворювання на бруцельоз, а згодом і значний падіж тварин [37].

Незадовільним залишався санітарний стан тваринницьких ферм: «Молоко, яке здають колгоспи Дунаєвецького району, - зазначала рейдова бригада газети «Ленінським шляхом», - як правило приймають другим сортом. Основною причиною цього є те, що на фермах мало уваги приділяють чистоті молочної посуду і фільтрувального матеріалу. Часто можна спостерігати в Рахнівці, Михайлівці, Рачинцях, Підлісному Мукарові забруднені цидилки, молочний посуд. Воно не дезінфікується. Перед доїнням доярки погано підмивають вим'я корів. Звичайно таке молоко приймається завжди другим сортом. Від цього господарство терпить значні збитки» [38]. У 1971 р. колгоспи Дунаєвецького району продали державі від 28 до 37% молока, яке через механічне забруднення було віднесено до третьої категорії, як несортове. В результаті, втрати колгоспів лише за три місяці склали 57 тис. крб. [39]. Отже, нами

встановлено, що спроба диверсифікації колгоспного, радгоспного сільськогосподарського виробництва в бік тваринництва зазнала невдачі, оскільки здійснювалася передусім не екстенсивній основі.

У 60-80-ті роки спостерігалася тенденція до збільшення виробничого навантаження на колгосп чи радгосп. Якщо у 1960 р. на один колгосп Вінницької області припадало 2606 га посівної площі, то у 1976 р. – 2703 га, кількість великої рогатої худоби зросла з 1017 до 1569 голів, корів відповідно – 337 голів, 479 голів; свиней – 1205, 1422; овець – 473, 530 [40].

Якщо у 1960 р. на один колгосп Хмельницької області в середньому припадало 579 колгоспних дворів, то у 1970 р. – 627; сільськогосподарських угідь відповідно 2312 га, 2531 га; ріллі – 2069 га, 2245 га; посівної площі – 2057 га, 2206 га; великої рогатої худоби – 904 голів, 1235 голів; корів – 296 голів, 336 голів; свиней – 807, 1109; овець – 465, 391 [41].

Збільшення виробничого навантаження відбувалося в умовах зменшення чисельності колгоспних дворів. Якщо в 1960 р. у 597 колгоспах Хмельницької області нараховувалося 345,7 тис. колгоспних дворів або пересічно на один колгосп припадало 579 дворів, то в 1970 р. у 544 колгоспах було 339,0 тис. або 623 двори, 1980 р. відповідно 439; 296,3 тис., 675, 1985 р. – 439; 280,9 тис.; 640, 1989 р. – 506; 268,7 тис.; 531 [42]. У той же час у 1960 р. у колгоспах Вінницької області нараховувалося 461,1 тис. колгоспних дворів, у 1975 р. – 417,3 тис., 1980 р. – 393,9 тис. [43]. За період з 1960-1980 рр. кількість колгоспних дворів зменшилася на 67 тисяч. Якщо врахувати, що пересічно колгоспний двір нараховував від 3,5 до 4,2 душ, то зменшення їх кількості мало радикальне значення і обумовило виникнення на селі дефіциту трудових ресурсів.

Варто зазначити, що збільшення виробничого навантаження на колгосп співпало із різким зменшенням трудових ресурсів, погіршенням його вікових характеристик. Протягом 1960-1975 рр. в колгоспах Хмельницької області питома вага колгоспників у віці від 0-11 років знизилася з 25% до 16,6%; 12-15 років – від 8,5% до 7,8%, 16-19 років – з 8,1% до 4,6 %, 20-29 років з 14,4% до 8,2%, 30-39 років – з 12,4% до 12,1%, а натомість збільшилася питома вага груп колгоспників у віці 40-49 років з 12,9% до 15%, 50-59 років з 8,9% до 12,3%, 60 років і старше з 9,8% до 23% [44]. Зменшення потенційної і збільшення пасивної груп колгоспників мало значний вплив на скорочення трудових ресурсів колгоспів. Якщо у 1960 р. у колгоспах Вінницької області нараховувалося 461,0 тис. наявних колгоспних дворів, то у 1975 р. – 417,3 тис. дворів, а у 1980 р. – 393,9 тис. дворів [45]. Переважну більшість з яких складала особи перед

пенсійного або пенсійного віку. Зменшення наявних і потенційних трудових ресурсів мало радикальне значення. Наведені дані свідчать, що у колгоспах Вінницької та Хмельницької областей склався у 70-80-х роках напружений баланс праці, а трудові ресурси стали лімітуючим фактором колгоспно-радгоспного виробництва. Резерви робочої сили фактично були на початку 80-х років вичерпані, як за рівнем залучення працездатного населення до суспільного виробництва, так і за рівнем використання річного фонду робочого часу працівників в сільськогосподарських підприємствах регіону. Даний висновок підтверджують дані значного зменшення середньорічної чисельності колгоспників, зайнятих у громадському господарстві колгоспів. Зокрема, у Вінницькій області з 2751 тис. чол. у 1985 р. до 2592 тис. чол. у 1989 р., або 5,9% [46], у Хмельницькій області з 285,5 тис. чол. у 1982 р. до 249,6 тис. чол. у 1989 р., або 12,6 % [47]. Лише за період з 1982 по 1985 рр. кількість колгоспників у Городоцькому районі Хмельницької області зменшилася на 2766 чоловік, з них у рослинництві на 2563 особи, тваринництві – 416 чол., ремонтних майстернях – 61 чол., підсобних промислових підприємствах – 47 чол. [48], у Старокостянтинівському районі зменшення чисельності працівників сягнуло у 1985-1990 рр. 1707 осіб або на 10,1% до загальної кількості [49]. В умовах інтенсивного впливу сільського населення в напрямі «село-місто», його найдієздатнішої і демографічно-активної частини, темпи зростання продуктивності праці в колгоспах і радгоспах не забезпечували реального вивільнення трудових ресурсів з сільського господарства, створили значні проблеми і труднощі в забезпеченні робочою силою колгоспів і радгоспів. В результаті виникла необхідність у масовому залученні міського населення до сільськогосподарських робіт.

Через значне зменшення трудових ресурсів села у 80-х роках у колгоспах і радгоспах Вінницької та Хмельницької областей виникла гостра нестача робочої сили, особливо в піковий період сільськогосподарських робіт. Зокрема, потреба у робочій силі в сільському господарстві Вінницької області у 1991 році склала 325,2 тис. чол., а наявний трудовий потенціал становив 247,7 тис. чол., нестача робочої сили досягла – 77,5 тис. чол., а у піковий період сягнула 110,1 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно 280,4 тис. чол., 190,2 тис. чол., – 92,2 тис. чол., – 111,1 тис. чол. [50].

За умови підвищення рівня продуктивності праці у сільському господарстві, його інтенсифікації зменшення чисельності колгоспників не могло мати серйозних негативних наслідків. Нами підраховано, що виробниче навантаження на колгоспний двір залишалося незначним.

Зокрема за нашими розрахунками у 1975 р. на один колгосп Вінницької області пересічно припадало 712 дворів колгоспників, 2520 га посівної площі, 1406 голів великої робочої худоби, 429 корів, 1045 свиней, 504 овець, або на 1 колгоспний двір – 3,54 га посівної площі, 1,97 голів великої рогатої худоби, 0,02 корів, 1,47 свиней, 0,7 овець [51]. Отже, нами встановлено, що виробниче навантаження на один колгосп було помірним. Через це подальше зменшення чисельності трудових резервів на селі, за умови інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, було б цілком закономірним та об'єктивно виправданим явищем. Проте завершити перехід до інтенсивного ведення сільськогосподарського виробництва в колгоспах та радгоспах не вдалося. Зокрема не було витіснено кінно-ручну працю у сільськогосподарському виробництві, повний перехід до індустріальних методів вирощування рослинницької і тваринницької продукції.

На початку 60-х років, в умовах надлишку трудових ресурсів на селі, досить високою була питома вага кінно-ручної праці. У 1961 р. лише 46,0% поголів'я великої рогатої худоби, яке утримувалося на тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів Хмельницької області було забезпечене механізованим водопостачанням, птиці відповідно 2,7%, свиней 3,1%, механізована роздача кормів на фермах великої рогатої худоби становила лише 7,6%, на свинофермах – 15,1%, механізоване прибирання гною на фермах великої рогатої худоби 18,6%, свинофермах – 28,1%, механізованим доїнням корів було охоплено лише 3,2% [52]. Високою була питома вага кінно-ручної праці і в рослинництві, особливо у вирощуванні таких працезатратних культур, як цукровий буряк, картопля, овочі. На початку 60-х років рівень механізації тут складав 12-15% [53]. У 1969 р. механізоване збирання кукурудзи в колгоспах Хмельницької області склало лише 45%. Одним кукурудзозбиральним комбайном за сезон було зібрано всього 22 га, а бурякозбиральними комбайнами знято урожай лише на 37% площі, а сезонний виробіток на комбайн склав 29 га [54]. Нами встановлено, що високою залишалася питома вага кінно-ручної праці у 70-80-х роках. Обстеження у Славутському районі Хмельницької області в 1984 р. виявило, що питома вага працівників, які виконували роботу вручну у рослинництві складала 69,3%, а в колгоспі «Україна» – 75,4%, «Дружба» – 58%, «Ленінський шлях» – 72,3%. Механізованим доїнням корів у Волочиському районі Хмельницької області було охоплено лише 79,5% їх поголів'я. У свинарстві питома вага працівників, які виконували роботу вручну склала 68,3%. Лише у двох колгоспах району праця на свинофермах була механізована, а у решти 27 колгоспах Волочиського

району основні технологічні процеси виконувалися вручну [55]. В Староконстантинівському районі Хмельницької області питома вага колгоспників, які виконували роботи вручну у рослинництві складала 69,1% [56], у Летичівському районі Хмельницької області із 188 чоловік, зайнятих у свинарстві, 101 виконував роботу вручну або 53,7%, серед доярок – 42% [57]. Було виявлено, що у колгоспі «Червона зірка» Летичівського району всі 22 доярки здійснювали доїння корів вручну [58], а у Волочиському районі Хмельницької області 154 доярки доїли корів вручну [59].

Обстеження у 1985 р. колгоспів Староконстантинівського району виявило, що питома вага ручної праці в рослинництві складала 69,1%, в цілому, у районі, а в окремих колгоспах цей показник був значно вищим. Так, в колгоспі ім. ХХ з'їзду КПРС питома вага працівників, які виконували роботу вручну становила 84,3%, «Радянська Україна» – 76%. З 1982 по 1985 р. питома вага чисельності працівників, які виконували роботу вручну у рослинництві зменшилася лише на 26%. Високою була питома вага ручної праці серед колгоспників, зайнятих у тваринництві, зокрема у вирощуванні великої рогатої худоби – 59%, свиней – 73%. Групування колгоспів Староконстантинівського району за кількістю працівників, зайнятих ручною працею, дало такі результати: у 19 колгоспах району, що складало 54% до їх загальної кількості, всі роботи з вирощування і догляду за великою рогатою худобою виконувалися вручну, у 8 колгоспах від 23% до 91,2% і лише у 3-х колгоспах було запроваджено комплексну механізацію [60]. Отже, у розглядуваний період не вдалося витіснити кінно-ручну працю із колгоспно-радгоспного виробництва сільськогосподарської продукції. Питома вага кінно-ручної праці залишалася високою у тваринництві, а також у вирощуванні цукрового буряка, картоплі, овочів, які були основою спеціалізації колгоспів і радгоспів регіону.

В умовах значного зменшення чисельності працівників сільського господарства і виникнення напруги у трудових ресурсах села компартійною номенклатурою було взято курс на комплексну механізацію сільськогосподарського виробництва, тобто його інтенсифікацію. Важливу роль відіграла електрифікація сільського господарства. Якщо у 1960 р. колгоспи Вінниччини використали у виробничих цілях 54 млн. кВт електроенергії, то у 1965 р. – 128,4 млн. кВт, 1970 р. – 195,5 млн. кВт, 1975 р. – 236,1 млн. кВт [61]. При цьому електрифікація відбувалася за рахунок підключення колгоспів і радгоспів до державної електромережі і зменшення споживання електроенергії виробленої на малопотужних колгоспних

електростанціях. Якщо у 1960 р. на електростанціях колгоспів Вінницької області було вироблено 25 млн. кВт, то у 1965 р. – 36,0 млн. кВт, то у 1970 р. лише – 1,4 млн. кВт, а у 1975 р. всього – 0,04 млн. кВт [62]. Важливу роль у електрифікації сільгоспідприємств регіону мала постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 27 серпня 1966 р. «Про електрифікацію сільського господарства СРСР в 1966-1970 рр.», яка сприяла завершенню електрифікації колгоспів регіону [63]. У 1960-1970 рр. відбулася суцільна електрифікація сільськогосподарського виробництва. Якщо у 1960 р. було електрифіковано 77% сільгоспгосподарств Вінницької області, у 1965 р. – 98%, то у 1970 р. всі колгоспи і радгоспи Вінниччини було повністю електрифіковано [64]. Аналогічні процеси електрифікації сільськогосподарського виробництва відбувалися і на Хмельниччині. Якщо у 1970 р. у сільському господарстві Хмельницької області у виробничих цілях було спожито 131 млн. кВт електроенергії, то у 1980 р. – 239 млн. кВт, у 1985 р. – 269 млн. кВт [65]. Проте, як свідчать дані таблиці №21 електрооснащення праці у колгоспах і радгоспах Вінницької та Хмельницької областей було значно нижчим республіканських показників. У 1985 р. серед 25 областей в Українській РСР було лише чотири області: Волинська, Чернівецька, Тернопільська, Житомирська, які за рівнем електрооснащення праці в колгоспах і радгоспах поступалися Вінницькій та Хмельницькій. Проте всі шість областей відзначалися надзвичайно низьким рівнем електрооснащення праці в колгоспах і радгоспах. Все ж суцільна електрифікація колгоспів і радгоспів, відповідне задоволення їх потреб в даному виді енергії, було значним кроком на шляху інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, вдосконалення технології виробничих процесів. Проте, нами встановлено, що електрифікація сільськогосподарського виробництва здійснювалася надто повільно і завершилася лише всередині 70-х років і не означала перемогу індустріальних методів виробництва сільгосппродукції.

Одночасно у 60-80-х роках було взято курс на збільшення парку сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах. Так, у 1965 р. колгоспи Хмельницької області отримали 2319 фізичних одиниць тракторів, у 1970 р. – 1330, 1980 р. – 1840, 1985 р. – 2706, 1989 р. – 1740; автомобілів вантажних відповідно – 760, 842, 930, 1289, 1038; зернозбиральних комбайнів – 457, 187, 572, 120, 198 [66]. Лише за період з 1961-1974 рр. у сільське господарство Вінницької області надходило, в середньому за рік, більше 2 тис. тракторів, 608 зернозбиральних

комбайнів, 830 вантажних автомобілів, більше 1700 тракторних причепів та інших машин і механізмів [67].

Проте продуктивність тракторів, комбайнів, автомобілів та іншої сільськогосподарської техніки, через неефективне її використання, залишалася низькою. Це підтверджує той факт, що в колгоспах Хмельницької області в 1968 р., у порівнянні з 1965 р. кількість 15-сильних тракторів збільшилася на 30%, а річний виробіток на один трактор знизився з 595 до 567 га, кількість зернових комбайнів збільшилася на 27%, а середньорічна продуктивність однієї машини знизилася з 200 до 152 га [68]. Якщо у 1960 р. сезонний виробіток бурякозбирального комбайну у колгоспах Хмельницької області склав 185 га, то у 1967 р. – 181 га, у 1968 р. – 152 га, у 1969 р. – 149 га, у 1970 р. – 150 га. Денний виробіток склав відповідно 5,9 га, 7,3 га, 6,4 га, 4,6 га, 5,2 га, сезонний виробіток силосозбирального комбайну у 1960 р. становив 126 га, у 1965 р. – 94 га, у 1968 р. – 103 га, а у 1970 р. – 117 га, денний виробіток відповідно – 4,1 га, 4,7 га, 4,0 га, 4,1 га [69]. Низька ефективність сільськогосподарської техніки, на наш погляд, пояснювалася декількома головними причинами.

У багатьох колгоспах і радгоспах спостерігалось недбале ставлення до сільськогосподарської техніки, був відсутній належний її догляд та зберігання. Нами виявлено чимало фактів, які підтверджують занедбаний стан сільськогосподарської техніки. Так, у замітці сількора «Безгосподарність» з села Мала Кужелова, Руда Дунаєвецького району повідомлялося: «П'ять зернових комбайнів неочищені протягом майже півроку після закінчення жнив від решток зерна, полови та іншого бруду. З них не зняті ремені та механічні ланцюги, що вже добре поржавіли. На двох комбайнах спущено колеса та ремені облиті дизельним паливом» [70]. Газета «Прапор жовтня» повідомляла, що у селі Великому Заліссі Кам'янець-Подільського району Хмельницької області: «Ремонт сільськогосподарської техніки було налагоджено за принципом «стук, грюк аби з рук». Довелося, під час жнив, у косовицю, в полі, ремонтувати та регулювати техніку. Тому то не дивно, що у колгоспі шість агрегатів 70-гектарну площу косили шість днів, хоча повинні були цю роботу виконати за два дні» [71]. В іншій кореспонденції про ефективність використання сільськогосподарської техніки у селі Вихватнівці цього ж району зазначалося: «Як багато втрачають в колгоспі через те, що незадовільно використовуються на полях машини і механізми. От і на минулих жнивах, під час збирання цукрових буряків техніка працювала не на повну потужність, ряд механізаторів і на половину не виконували норми виробітку.

Траплялося, що агрегати днями простоювали в загінках, бо їх заздалегідь не підготували до роботи, дбайливо не відремонтували. Наверстувати упущене доведеться в гарячу пору, коли дорогою була не лише кожна година, а й хвилинка, коли через непередбачені простої втрачатимуться центнери і навіть тонни вирощеного врожаю» [72]. На технічний стан машин, механізмів, обладнання негативно впливали незадовільні умови їх зберігання. Тракторний стан села Колодієвки Кам'янець-Подільського району Хмельницької області мав такий вигляд: «Найбільше, що кидається у вічі байдуже ставлення механізаторів до зберігання машин і механізмів. Ось стоять два бурякозбиральні комбайни. З них не знято ланцюги. Деталі, які піддаються корозії, не змащено протикорозійною сумішшю, машини не поставлено на підставку. Вже кілька місяців минуло з того часу, як залишили ниви після жнив зернові комбайни. Але досі два СК-4 не очищено, ланцюги ремні не знято для зберігання в приміщеннях, агрегати не поставлено на підставки. В такому ж занедбаному стані новий зерновий комбайн «Нива». А що вже говорити про причіпний інвентар. Картоплесаджалка, сівалки, культиватори теж занехаяні» [73]. Такий ж стан мала тракторна бригада села Чаньків Дунаєвецького району Хмельницької області: «Навколо майстерні і на території тракторної бригади різноманітних вузлів механізмів видимо-невидимо. Спеціального місця де можна було скласти техніку, яка потребує ремонту чи розкомплектування немає. Дрібні деталі затоптуються в болото, а великі вузли під відкритим небом не розбираються, ржавіють» [74]. У селі Гірчична того ж району механізатори не підготували техніку до експлуатації у зимових умовах, не зливши воду в радіаторах двигунів. У результаті було виведено з ладу двигуни двох тракторів Т-74, комбайна «Нива», автомобіля Зіл-164 [75]. Члени рейдової бригади газети «Ленінським шляхом» так описали вигляд стану механізаторів колгоспу у селі Зеленче Дунаєвецького району: «Він нічим не обгороджений. Трактористи, шофери, комбайнери їздять вздовж і впоперек стану, наробивши багато глибоких колій, вибоїн. Звідси болото розвозиться по всій території. До техніки нема як підступитися. Механізми в болоті поржавіли, псується» [76]. «Коли побуваєш на тракторній бригаді місцевого колгоспу, – писав сількор М. Стібак з села Іванківці Дунаєвецького району, – складається враження, що тут працюють не механізатори, які несуть відповідальність за її збереження, а люди, які збирають металобрухт. Посудіть самі. Комбайни СК-4, СК-5 сьак-так очищені, привідні ремні, ланцюги не зняті, вони знаходяться під відкритим небом. Їх вже точить іржа, робочі органи не покриті

протиерозійною речовиною, колеса не звільнені від навантаження. Ще сумніша картина відкривається на майданчику, де стоять силосні комбайни КС-26. Цих машин не торкалася рука ремонтника, вони навіть не очищені від бруду. Така ж участь кукурудзозбирального комбайна «Херсонець-7» його поставлено на збереження з грубим порушенням вимог» [77]. Чимало сільськогосподарської техніки, через недбале до неї ставлення, була несправною. Так, 1 березня 1990 р. у колгоспах і радгоспах Хмельницької області знаходилося в несправному стані 2197 тракторів, або 10,8% до їх загальної кількості, 3163 вантажних автомобілі (53,7%), 2514 зернозбиральні комбайни (37,8%), 2445 тракторних причепів (16,7%), 216 тракторних культиваторів (10,5%), 163 сівалки (0,5%), 634 тракторних граблів (29,1%) [78].

Одночасно нами встановлено, що у 1985-1990 рр. спостерігалось зменшення парку сільськогосподарської техніки. Якщо у 1985 р. у колгоспах і радгоспах Хмельницької області нараховувалося 6207 зернозбиральних комбайнів, то у 1990 р. – 5934, вантажних автомобілів відповідно 15964; 13117 [79].

Рівень фондооснащення праці у колгоспах і радгоспах Вінницької і Хмельницької областей, як свідчать дані таблиці №21, був значно нижчим республіканських показників, і разом з Чернівецькою, Тернопільською, Закарпатською, Львівською областями був найнижчим серед 25 областей Української РСР. Через зазначені причини у 70-80-х роках не вдалося повністю і комплексно здійснити механізацію сільськогосподарського виробництва. Значною залишалася питома вага ручної праці у тваринництві і рослинництві. В радгоспах і колгоспах Вінницької і Хмельницької областей питома вага механізації виробничих процесів у 70-х роках в тваринництві складала з механізованої роздачі кормів на фермах великої рогатої худоби – 3,8%, прибиранні приміщень – 10%, подачі води – 78,4%, механічному доїнні 41,0% [80]. В результаті мали місце великі затрати ручної праці у виробництві тваринницької продукції. Механізована подача води на свинофермах Хмельницької області у 1970 р. складала 71,3%, птахофермах 57,3%, механізована роздача кормів на свинофермах 19,5%, птахофермах 52,0%, механізація очищення приміщень від гною на свинофермах 31,0%, птахофермах 38,9% [81]. У 1970 р. механізованим способом посів і садіння овочів було здійснено у колгоспах Хмельницької області лише 33,7%, площі косіння всіх видів рослин на сіно і зелений корм 84,6%, стогування сіна 51,2%, копнування сіна 28,6%, збирання цукрових буряків 61,4%, сушіння зерна 61,4%, стогування соломи 76,3%, збирання овочів 2,0%, вантаження цукрових буряків при

вивезенні з поля 73,4%, вантаження картоплі при вивезенні з поля 62%, вантаження силосу 7,7%, мінеральних та органічних добрив при вивезенні на поля 88,7%, внесення мінеральних добрив 97,8%, внесення органічних добрив 92,1% [82]. Так, у колгоспах Вінницької області у 1975 р. під час вирощування овочів було виконано робіт на 6,8 тис. фізичних одиниць, з них механізованим способом лише 0,7 тис. од., копанні картоплі відповідно 18,3 тис. фізичних одиниць, з них за допомогою картоплезбиральних комбайнів лише 1,1 тис. од., вантаження картоплі, буряків на полі 98,4 тис. од.; з них 34,8 тис. фізичних одиниць, за допомогою механізмів, збирання овочів 12,3 тис. фізичних одиниць, з них механізованим способом лише 1 тис. фізичних одиниць [83]. Згідно даних органів статистики, в 1979 р. у колгоспах Вінницької області лише 24,6% виробничих процесів виконувалися механізованим способом, вручну, але при деякій участі машин і механізмів 3,4% і повністю вручну 69,8%, решта невизначеним способом. У 1982 р. відповідно 28,8%, 2,9%, 65,9% [84]. Ще гіршою залишалася ситуація з механізацією виробничих процесів у радгоспах. Питома вага ручної праці тут була особливо високою. У 1979 р. в радгоспах Вінницької області лише 21,4% сільськогосподарських робіт виконувалися механізованим способом, вручну – 73,8%, решта невизначеним способом. У 1982 р. відповідно 23,7%, 71,0%, 6,3% [85]. У 1989 році рівень комплексної механізації у тваринництві Хмельницької області продовжував бути досить низьким. На фермах великої рогатої худоби 48,9%, але у Полонському районі він був ще нижчий – 29,3%, Теофіпольському – 30,9%, Красилівському – 31%, свинофермах – 56,0%, а у Красилівському – 36,3%, Теофіпольському – 37,5%, Хмельницькому – 37,5%, птахофермах – 76,6%, а у Чемеровецькому – 47,2%, Теофіпольському – 61,5% [86]. Низький рівень механізації сільськогосподарського виробництва вкрай негативно позначився на собівартості продукції рослинництва і тваринництва. На шпальтах газети «Ленінським шляхом» було наведено два порівняльні факти. Зокрема у дописі головного зоотехніка Дунаєвецького району С. Михайлова говорилося про таке: «На фермі в с. Рачинці колгоспу ім. 13-річчя Жовтня і досі доярки не позбулися коромисла і відер. Доять корів вручну, очищають приміщення ручним способом. Тут навіть немає автопоїлок. Така ж картина у Притулівці (колгосп «Вперед до комунізму»), Ліпіни (колгосп ім. XX з'їзду КПРС). Відсутність механізації призводить до того, що в колгоспі 50-річчя Жовтня одержують добовий приріст від кожної свині аж ... 58 гр. А центнер свинини обходиться у 593 крб., що вдвічі більше, ніж на механізованих фермах. Крім того, де застосовують механізми, там доярка має змогу доглядати по 20 і більше

корів, а де їх немає – по 10-12» [87]. Головний економіст колгоспу «Маяк» с. Чаньків того ж району П. Василенко писала: «На свинофермі нашого колгоспу працювало 30 тваринників. Після її механізації там залишилося три механізатори і вісім свинарок. В результаті майже вдвічі знизилася собівартість виробленої свинини» [88]. Бригадир колгоспу с. Міцівці В. Мельник підрахував, що обробіток одного гектара цукрового буряка механізованим способом обходився колгоспові 24,8 крб., а вручну – 40 крб. [89]. Отже, нами встановлено, що у розглядуваний період не вдалося здійснити комплексну механізацію виробничих процесів в колгоспно-радгоспному виробництві сільськогосподарської продукції. Продуктивність сільськогосподарської техніки залишалася низькою. В умовах, як нами було доведено вище, екстенсивного характеру розвитку тваринництва і рослинництва, це мало важкі економічні наслідки. Чимало посівних площ належним чином не оброблялися, значна частина врожаю втрачалася, велика кількість поголів'я худоби і птиці не отримувала належного догляду. До того ж, у Вінницькій і Хмельницькій областях постійно збільшувалися площі вирощування цукрового буряка, овочів. Цьому сприяло зменшення площ під зернові культури і збільшення посівів працезатратних просапних культур, особливо цукрового буряка та овочів у регіоні. Якщо у 1960 р. на Хмельниччині під зернові було виділено 804,7 тис. га, то у 1983 р. – 703,6 тис., і навпаки, посіви цукрового буряка зросли з 83,3 тис. га до 145 тис. га, овочів з 12,5 до 15,1 тис. га [90]. В цілому, збільшення посівних площ під працезатратними просапними культурами у Хмельницькій області протягом 1970-1985 рр. склало 95 тис. га [91]. В умовах різкого зменшення чисельності трудових ресурсів, при збереженні високої питомої ваги кінно-ручної праці, збільшення поголів'я худоби, посівних площ було невиправданим і завдавало значних збитків.

Реорганізація МТС у 1956-1962 рр., механізація та електрифікація сільськогосподарського виробництва сприяли формуванню у сільських поселеннях значного контингенту механізаторських кадрів: трактористів, комбайнерів, токарів, електриків, слюсарів тощо. Якщо в 1961 р. у колгоспах і радгоспах Вінницької області нараховувалося 18,6 тис. механізаторів, то у 1966 р. – 33,8 тис., 1971 р. – 37,9 тис., 1976 р. – 42,1 тис. Проте у 80-х роках кількість механізаторських кадрів мала тенденцію до неухильного зменшення, у Вінницькій області лише за п'ять років кількість механізаторів скоротилася з 44,2 тис. осіб у 1981 р. до 40,2 тис. осіб у 1987 р. [92]. У Волочиському районі Хмельницької області протягом 1982-1985 рр. кількість механізаторів зменшилася на 124 особи або 6,1%. Значно погіршився і якісний склад механізаторів.

Питома вага трактористів-машиністів першого класу складала 73,1%, у колгоспі «Радянська Україна» на 100 тракторів припадав 81 тракторист [93]. Проблему механізаторських кадрів на селі у розглядуваний період не було вирішено. У 1991 р. нестача механізаторів у колгоспах і радгоспах Вінницької області склала 4,2 тис. осіб, а під час пікових періодів сільськогосподарських робіт при 10-годинному робочому дні – 9,5 тис. чоловік. В цілому, забезпеченість механізаторськими кадрами склала всього 66% до потреби. У Хмельницькій області у період напружених сільськогосподарських робіт не вистачало 5,2 тис. механізаторів, а загальний рівень їх забезпеченості складав 85% [94]. Важкі умови праці, незадовільний режим роботи, низька винагорода за працю не сприяли вирішенню проблеми механізаторів та закріпленню їх кадрів на селі. Близько 5% випускників сільських професійно-технічних училищ Вінницької області у 1988 р. взагалі не з'явилися на місце свого призначення. Понад 50% випускників вибували з господарств на першому році роботи в колгоспі. В багатьох господарствах регіону, хоч і бракувало механізаторських кадрів не надто турбувалися щоб закріпити молодь на селі. Як правило, давали молодому механізатору старого зіпсованого комбайна чи трактора, що їх давно вже час списати на брухт, не створювали належних умов праці, мотивації до матеріальної винагороди за якісну роботу [95].

У 60-80-ті роки у сільських поселеннях регіону сформувався значний контингент спеціалістів сільського господарства: агрономів, зооінженерів і зоотехніків, ветеринарних лікарів і фельдшерів, інженерів і техніків-прорабів, бухгалтерів і економістів, тощо. Варто зазначити, що на початку 60-х років колгоспи і радгоспи відчували гостру нестачу спеціалістів сільського господарства. Зокрема, 1961 р. у Хмельницькій області переважна більшість колгоспів мали лише одного спеціаліста, як правило агронома з вищою або середньою спеціальною освітою. У 596 колгоспах області нараховувалося всього 8 інженерів і 186 техніків [96]. У Вінницькій області серед голів колгоспів лише 83 особи мали вищу освіту або 13,3%, 264 – середньо спеціальну освіту – 42,5%, а 249 були лише практиками. Середню спеціальну освіту мали 209 бригадирів рільничих бригад, що складало 9% до їх загальної кількості, 92 завідувачів тваринницькими фермами або 5%. Вищу або середню спеціальну освіту мало лише 178 бухгалтерів колгоспів. В Літинському, Чечельницькому районах не було жодного спеціаліста з вищою або середньоспеціальною економічною освітою [97]. Всього в 1959 р. у 596 колгоспах Вінницької області працювало 807 агрономів, 676 зоотехніків, 269 ветеринарів, 256 техніків-механіків [98]. За нашими підрахунками

один агроном припадав на 1,35; зоотехнік – 1,13; ветеринар – 0,45; технік-механік – 0,43 колгоспів. Ситуація ускладнилася, коли на початку 60-х років завершилася реорганізація МТС і одночасно з продажем сільгоспартілям техніки відбувався перехід в колгоспне виробництво ще й спеціалістів. При цьому держава відмовилася від своєї частки в оплаті праці фахівців і переклала весь тягар їх утримання на плечі колгоспів. Це серйозно позначилося на фінансовому становищі спеціалістів сільського господарства. Адже більшість сільгоспартілей через важкий економічний стан, який ще більш погіршився, через необхідність оплачувати отриману від МТС техніку, були неспроможні, належним чином, оплачувати працю фахівців сільгоспгосподарств. З цієї причини на початку 60-х років чимало із них змушені були покидати село. Проте, у наступний період чисельність спеціалістів сільського господарства неухильно збільшувалася. Якщо у 1965 р. кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у колгоспах, радгоспах, міжгосподарських сільгоспспідприємствах Вінницької області склала 8506 осіб, то у 1980 р. – 19943. У 1985 р. у колгоспах Вінниччини працювало 4720 агрономів, зооінженерів, ветлікарів, технологів, енергетиків, бухгалтерів, економістів, та інших спеціалістів сільського господарства, з них лише 26,2% мали вищу освіту. Так, з 906 агрономів лише 21,6% мали вищу освіту, з 604 зооінженерів лише 13,1%, з 961 ветеринарних лікарів, фельдшерів, техніків – 7,7%, з 520 прорабів – 3,6%, з 245 економістів – 26,5%, 2391 бухгалтера – 3,5% було з вищою освітою [99].

Варто зазначити, що значна кількість спеціалістів сільського господарства використовувалася в керівному апараті колгоспів і радгоспів у якості управлінців і не брала безпосередньої участі у технологічних процесах сільськогосподарського виробництва. Наприклад, у 1971 р. в колгоспах Хмельницької області нараховувалося 540 спеціалістів сільського господарства, які працювали на посаді голів колгоспу і 460 звільнених заступників голів, 2142 бригадирів виробничих бригад і 1412 завідувачів тваринницьких ферм [100], а в 1990 р. у Вінницької області було зайнято 555 спеціалістів сільського господарства на посаді голів і 854 звільнених заступників голів колгоспів, 697 – завідувачів автогаражами, ремонтними майстернями, 1346 – бригадирів виробничих бригад, 520 – бригадирів будівельних бригад, 1286 – завідувачів тваринницькими фермами [101]. До того ж, загальноосвітній рівень значної частини працівників сільського господарства залишався досить низьким. Більше 40% колгоспників Вінницької області у 1975 р. мали лише незакінчену середню і початкову освіту. Це були, в основному, люди похилого віку, особи зайняті на

малокваліфікованих сільськогосподарських роботах: конюхи, пастухи, працівники рільничих ланок, підсобні робітники тощо [102]. У цих умовах спеціалісти сільського господарства разом з сільськими вчителями, лікарями, культпрацівниками склали інтелігентно-інтелектуальну складову людського капіталу на селі. Варто погодитися з думкою відомого українського економіста-аграрника В. В. Юрчишина, що: «вихідці із села, ставши (стаючи) сільською інтелігенцією, зберігали набутий з дитинства дух і спосіб сільського життя, глибоко знали і розуміли інтереси і запити селян. Ті, в свою чергу, щиро шанували своїх вчителів, лікарів, бібліотекарів, спеціалістів сільського господарства. Сільській інтелігенції належала винятково важлива роль у загальноосвітній, просвітницькій роботі. Вона була безкорисливою порадицею селян, брала на себе духовно-наставницьку функцію. В узагальненому плані є всі підстави говорити про подвижницьку роль сільської інтелігенції. Все це для села було звичним, водночас символічним. І лише тепер, коли переважна більшість сільських поселень у дуже великій мірі або повністю втратила такий свій внутрішній зміст, стало зрозумілим ким і чим була сільська інтелігенція для селян» [103].

Колгоспи і радгоспи були головними інвесторами виробничої сфери сільських поселень, будуючи тваринницькі ферми, зерносховища, коренеплодосховища, картоплеовочесховища, фруктосховища, сіносховища, склади мінеральних добрив, трав'яного борошна, гноєсховища, кормоцехи, автогаражі, ремонтні майстерні, машинно-тракторні стани тощо. На початку 60-х років склалася досить велика потреба у виробничих приміщеннях. В 1961 р. у Хмельницькій області не було введено в дію через нестачу фінансових ресурсів, будматеріалів 304 корівники, 127 телятників, 192 свиноферми, 67 вівчарень і 95 птахівників [104]. У 60-80-х роках активізувалася робота із створення виробничої інфраструктури у колгоспах і радгоспах, при цьому склалося декілька пріоритетних напрямів.

Насамперед збільшення у колгоспно-радгоспному виробництві різноманітної сільськогосподарської техніки висувало завдання організації правильної експлуатації, її технічного догляду, проведення поточних ремонтів. З цією метою у колгоспах Вінницької та Хмельницької областей, зокрема, в тракторних бригадах з другої половини 60-х років розгорнулося будівництво комплексних пунктів технічного обслуговування машино-тракторного парку (станів), ремонтних майстерень. Проте у 1987 р. у 218 колгоспах Хмельницької

області не було типових майстерень, у 418 добре обладнаних машинних дворів [105].

Особливу увагу було приділено створенню механізованих зернових токів, на яких здійснювалося очищення зерна, його сушіння, навантаження на автомашини. Механізований тік, обладнаний потужними зерноочисними машинами, кожна з яких замінювала працю 30-40 колгоспників, сприяв підвищенню продуктивності праці, забезпечував значну економію коштів тощо.

Протягом 1960-1970 рр. у всіх колгоспах і радгоспах району було створено зернові токи, проте рівень їх механізації був невисокий. У розглядуваний період високою залишалася питома вага незавершеного будівництва виробничої інфраструктури. Лише у колгоспах і радгоспах Ярмолинецького району Хмельницької області у 1975 р. вартість незавершених довгобудів склала 3 млн. крб. [106], а на 1 січня 1990 р. – 49,5 млн. крб. [107].

В 60-80-ті роки збільшувалися капіталовкладення колгоспів і радгоспів у будівництво тваринницьких ферм. Протягом 1961-1965 рр. колгоспи Вінниччини збудували приміщень для великої рогатої худоби на 244,8 тис., скотомісць, свиней на 359,9 тис., овець 101,8 тис., птахомісць 771,4 тис. місць. У 1966-1970 рр. відповідно 159,7 тис., 253,0 тис., 88,0 тис., 2215,5 тис. місць [108]. Бурхливе будівництво виробничих приміщень розгорнулося у 70-х роках. Так, колгоспами Хмельниччини було збудовано у 1971-1975 рр. тваринницьких приміщень, включаючи механізовані ферми для утримання великої рогатої худоби на 160 тисяч скотомісць, а у 1976-1980 рр. – 182 тис. скотомісць, свиноферми відповідно 208,6 тис. і 96,0 тис. скотомісць, вівцеферми 41,0 тис. і 23 тис. скотомісць, птахоферми 1803,0 тис. і 1288,0 тис. птахомісць. Проте у 1981-1990 рр. спостерігався спад у будівництві і реконструкції виробничої сфери. Протягом 1981-1985 рр. колгоспами Хмельницької області було збудовано ферм великої рогатої худоби лише на 23,5 тис. скотомісць, свиноферм – 23,6 тис. скотомісць, вівцеферм – 12,6 тис. скотомісць і птахоферм – 449,9 тис. птахомісць [109]. Проте збільшення матеріально-технічної бази галузей агропромислового комплексу у сільських поселеннях не було підкріплено належними організаційними заходами. Орієнтація на командно-адміністративні методи управління, недостатнє використання економічних засад не дозволили, в розглядуваний період, з належною віддачею використати створений матеріально-технічний потенціал колгоспів і радгоспів. У розглядуваний період не вдалося створити розвинуту виробничу інфраструктуру у сільських поселеннях, яка б відповідала оптимальним нормам. Так, у 1989 р. колгоспи

Хмельницької області мали 1026 зерносховищ, які забезпечували 88% їхньої потреби, 1021 картоплесховищ, які забезпечували 10%, овочесховищ 39048 – 45%, фруктосховищ 8076 – 74%, трав'яного борошна склало 64%, сіносховищ – 62%, гноєсховищами 86%, складів мінеральних добрив – 71% потреби [110]. За період з 1965-1985 рр. обсяг зерносховищ зріс всього на 12,6%, холодильників – 5,4%, місткостей для зберігання кормів – 9,5% [111]. Причиною такого становища було те, що у 70-80-ті роки значно подорожчало виробниче будівництво. Все це призвело до зростання витрат у виробничій сфері, підвищенню його вартості. Значна частина накопичень, створених працею колгоспників і працівників радгоспів, в результаті незбалансованості економічного обміну осіла в промисловості, заготівельних організаціях торгівлі, сфері обслуговування [112]. Це призвело до зменшення капіталовкладень сільськогосподарських підприємств у розвиток виробничої сфери сільських поселень. Чимало об'єктів виробничої інфраструктури колгоспи і радгоспи використовували неефективно через недбайливе ставлення до них. Наприклад, рейдова бригада газети «Ленінським шляхом», на складі мінеральних добрив у селі Великі Залісці Дунаєвецького району Хмельницької області виявила таку картину: «Добрив зберігається 303 т. Вони затікають, що знижує їх якість. Мішки звалені у купу, розірвані. Частина добрив складена на підлогу підмокає. Змішано аміачну селітру і калій магnezії. Чимало добрив взагалі зберігається під відкритим небом» [113]. Аналогічну ситуацію було виявлено у селі Сивороги того ж району: «На складі міндобрив куди не глянеш – хаос. Калійні добрива перемішані з азотними. Така ж картина у другому відділенні куди завезено триста тонн добрив. Тут перемішано селітру і фосфорні добрива. Значні запаси зберігаються під відкритим небом» [114]. Рейдова бригада газети «Колгоспна правда», перевібивши стан тваринницьких приміщень колгоспу у селі Лісові Гринівці Летичівського району Хмельницької області констатувала: «Два приміщення в яких зимуватиме 210 голів великої рогатої худоби в аварійному стані. В павільйоні у проходах ями, поломані ясла, вхідні двері. У телятнику, де зимуватиме 80 телят повибивані стіни, які зіяють дирами, незасклені вікна. У бригадному селі Вербка методом довгобуду споруджується телятник. Незабаром зима, а робіт до завершення будівництва ще чимало. Невстановлено годівниць, не настелено підлогу, не здійснено монтаж обладнання. У цих умовах або телятник буде споруджено в авральному порядку з численними недоробками, або 210 голів худоби ніде буде розмістити і вони підуть під ніж» [115]. Саме про неякісне будівництво об'єктів виробничої інфраструктури колгоспів

їдеться в іншій кореспонденції сількора з села Крушанівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області: «Збудували міжколгоспобудівці у нашому колгоспі новий корівник. Типовий, просторий, яких раніше в господарстві не було. Раділи доярки, коли переганяли сюди худобу. Сподівалися, що добре буде тут працювати. Але скоро переконалися в іншому. Не встигли корів розмістити в приміщенні, як в багатьох місцях поламалася підлога, зіпсувалися годівниці. В корівнику холодно, тягнуть протяги. Бо двері щільно не зачиняються. А пригріє сонечко, розтане на покрівлі сніг і на голови доярок, тварин цівком тече вода. Адже шифер вкладено погано, коньки добре не припасовано. Отже, мало радості принесло новосілля нашим тваринникам» [116]. Чимало об'єктів виробничої інфраструктури зводилися методом довгобуду. «Два роки тому, – писала газета «Ленінським шляхом», – здано в експлуатацію свиновідгодівельний комплекс у с. Гірчичній. Вартість комплексу понад 1 млн. крб. Проте, два з лишнім роки ці кошти прогулюють і не дають ніякої віддачі. Причиною є те, що під час довготривалого будівництва дороге обладнання комплексу псувалося і розкрадалося. В кормоцеху зникли невідомо куди п'ять дефіцитних електромоторів, обрізано більшість світильників, знято вентелі з труб водопроводу, радіатори обігріву» [117].

Значні капіталовкладення колгоспів і радгоспів скеровувалися у невиробничу сферу, зокрема у будівництво житла, шкіл, лікарень, дитячих садків, ясел, клубів, будинків культури тощо. Варто зазначити, що роль колгоспів у розвитку невиробничої сфери була неоднаковою. У 60-х роках, коли у сільських поселеннях був деякий надлишок трудових ресурсів, більша увага приділялася виробничій і недостатня невиробничій – сфері. Ставлення до соціальної сфери села дещо змінюється у 70-80-ті роки, коли почала загострюватися проблема трудових ресурсів. Наприклад, якщо у 1960 р. колгоспи Вінниччини збудували осель загальною площею 26 тис. м², то у 1985 р. – 44 тис. м², 1987 р. – 54 тис. м² [118]. Саме у 70-80-ті роки більшість лікарень, шкіл, дитячих дошкільних закладів почали будуватися за рахунок колгоспів. Проте, роль колгоспів і радгоспів у розвитку соціальної сфери села не варто переоцінювати. Недостатня увага керівників сільськогосподарських підприємств до розвитку матеріальної бази соціальної сфери пояснювалася командно-адміністративним стилем керівництва, налаштованістю вирішення поточних виробничих завдань будь-якими засобами. До тих пір, поки основні галузі сільського господарства були більш-менш забезпечені кадрами, керівники

колгоспів мало турбувалися про поліпшення умов життя і побуту своїх працівників. І лише після того, як ставала очевидною несприятлива ситуація із трудовими ресурсами, їх відпливом у місто, здійснювалися деякі заходи із реалізації соціальних завдань. Іншими словами у сільськогосподарських підприємствах регіону соціальні фактори підвищення ефективності виробництва приводилися у дію із запізненням, внаслідок чого їх результативність не виявилася у повній мірі. Наприклад, з метою закріплення молоді на селі у другій половині 80-х років в селі Красненьке Іллінецького району Вінницької області було збудовано 12 житлових будинків по вулиці Молодіжній, за типовими проектами, з усіма необхідними господарськими приміщеннями, які склалися з хліва, комори, льоху, колодязя. Цим житлом мали право скористатися молоді колгоспники як комунальними квартирами, вносячи в касу колгоспу квартирну плату. За бажанням такий будинок можна було придбати у кредит терміном сплати у 25 років. За умови постійного працевлаштування у колгоспі виплачувалася лише половина вартості садиби. Незважаючи на такі пільги, більша половина будинків виявилася незаселеною через небажання молоді працювати в колгоспі і їх спільним прагненням переїхати у місто [119].

Вклад колгоспів у розвиток невиробничої сфери виявився не лише у будівництві об'єктів соціальної інфраструктури на селі, а й в утриманні та реалізації самого принципу етапності обслуговування. Саме сільськогосподарські підприємства дбали про ремонт, опалення закладів соціальної сфери, матеріальний стан їх працівників (доплати, пільговий продаж сільськогосподарської продукції тощо), надавали транспорт для перевезення дітей до школи, хворих – до медичних закладів, товарів – у магазин та інше, а також піклувалися про належний стан шляхів, по яких здійснювалися перевезення.

Безпосередня участь колгоспів і радгоспів в обслуговуванні сільського населення відповідала реальним умовам надцентралізованої економіки. Вона допомагала задовольнити найневідкладніші потреби сільських жителів, а в окремих випадках забезпечувала і досить високий рівень обслуговування. Проте надмірна зорієнтованість галузей соціальної сфери на зазначену участь колгоспів і радгоспів стала однією з причин різких деформацій у їх власному розвитку. Органи управління цими галузями певною мірою самоусунулися від вирішення проблем обслуговування сільського населення, перекладаючи на колгоспи і радгоспи не лише організаційні питання, а й матеріальні витрати. Слід зазначити, що комунальна служба села повністю спиралася на відповідні підрозділи колгоспів і радгоспів або формувалася як

міжгосподарська. Мережа дошкільних закладів також була, в основному, колгоспною. Статус клубу і навіть школи залежав від того, було село центральною садибою господарства, бригадним чи «допоміжним» укрупненим сільськогосподарських підприємств. Це нерідко призводило до так званої оптимізації мережі соціальної інфраструктури, у процесі якої знижувався статус і навіть закривалися заклади соціальної сфери у селах, де згорталися виробничі функції. Як відомо, така оптимізація здійснювалася під гаслом вдосконалення і поглиблення етапного принципу обслуговування. Внаслідок чого величезна кількість сільських населених пунктів залишалася взагалі без закладів соціальної інфраструктури. Як видно з таблиці №22 вартість основних невикористаних фондів сільськогосподарських підприємств, з розрахунку на одного працюючого, у Вінницькій області складала у 1975 р. – 390 крб., 1980 р. – 582 крб., 1985 р. – 875 крб., 1990 р. – 1653 крб., у Хмельницькій області відповідно – 372 крб., 461 крб., 669 крб., 1314 крб., у той час як загальноукраїнські показники становили 672 крб., 1024 крб., 1587 крб., 2966 крб. У 1990 р., як видно з тієї ж таблиці, вартість невикористаних фондів сільськогосподарських підприємств з розрахунку на одного працюючого у Кримській області складала 6197 крб., Запорізькій – 4278 крб., Луганській – 4109 крб., Харківській – 4816 крб., Херсонській – 4130 крб. [120]. Звідси можна зробити висновок про порівняно незначний вклад колгоспів і радгоспів регіону у розвиток соціальної інфраструктури у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей.

Колгоспи і радгоспи у сільських поселеннях були головними роботодавцями. Тут було задіяно десятки тисяч трудівників полів і ферм, зайнятих виробництвом сільськогосподарської продукції. З 1966 р. колгоспи регіону перейшли на гарантовану грошову оплату праці. Якщо у другій половині 60-х років на цю систему оплати праці перейшло 111 колгоспів Вінницької області, то у 1967 р. їх нараховувалося 460. Переважна більшість господарств забезпечила розрахунки з колгоспниками за працю власними коштами, лише 59 колгоспів скористалися кредитами Держбанку. З 1968 до 1970 рр. на грошову оплату праці перейшло 633 колгоспи або 98,9% від наявних у Вінницькій області [121]. У Хмельницькій області в 1968 р. на гарантовану оплату праці за нормами і розцінками, що діяли у радгоспах перейшло 426 колгоспів з 554 або 76,9%. В 92 господарствах існували норми і розцінки відповідно до їх економічного рівня. Середня оплата людино-дня в колгоспах регіону за 1967 р. становила 2,78 крб., або на 52 коп. більше, ніж у 1965 р.. Перехід на гарантовану оплату праці

дещо активізував участь колгоспників у громадському виробництві, проте не мав радикального значення [122]. З аналізу зведеного річного звіту колгоспів Вінницької області за 1975 р. видно, що із 591364 колгоспників області відпрацювали у колгоспному виробництві до 50 днів 257747 або 43,6%, від 51 до 150 днів – 861770 або 14,6%, від 151 до 250 днів 106169 або 17,9% і від 251 і більше днів – 141271 або 23,9% [123]. З наведених даних видно, що більша частина колгоспників працювала менше 50-150 днів. До того ж, значна частина колгоспників не виконувала норм виробітку. Так, під час обстеження колгоспів Ярмолинецького району Хмельницької області у 1984 р. з'ясувалося, що з 1244 трактористів виконали норми виробітку на 100% лише 588 осіб, що складало 47,3%, а не справилися 656 або 52,7% [124]. З 3535 колгоспників Дунаєвецького району Хмельницької області зайнятих на кінно-ручних роботах виконали норми виробітку 1912 осіб або 54,1%, не справилися з ними 1623 осіб або 49,9% [125]. Із 1789 працівників тваринницьких ферм Славутського району Хмельницької області лише 870 осіб виконали норми виробітку, а не справилися 919 осіб або 51,4% [126]. На думку перевіряльників, основними факторами, які впливали на виконання норм виробітку було: «Зниження середнього віку працівників, висока питома вага ручної праці, низька трудова дисципліна, поганий стан техніки, недостатня кваліфікація працівників сільського господарства» [127]. Встановлено, що значне недовикористання трудових ресурсів на селі, відбувалося внаслідок небажання селян, через низьку матеріальну мотивацію, працювати у колгоспі: «Навіть у жнивну гарячу пору, – писала газета «Ленінським шляхом», – у серпні-вересні в багатьох колгоспах Дунаєвеччини колгоспники, у середньому, відпрацьовували за місяць 10-14 днів. Тим часом, в районі не вистачало рук, доводилося звертатися за допомогою до робітників промисловості, студентів» [128]. Сількор з села Малий Карабчиїв Дунаєвецького району Хмельницької області так описав малопродуктивну роботу колгоспників: «Над селом Карабчиїв вже давно піднялося сонце. А людей в полі немає, хоча чимало гектарів цукрового буряка, картоплі, кукурудзи не зібрано. Тихо на буряковій плантації, на кукурудзяному полі. Тихо на тракторному стані. Лише о дев'ятій ранку почали сходитися механізатори і стали неквапом обслуговувати техніку. На запитання, чому так пізно приступаєте до роботи, дружно відповіли: встигнемо. О 10 годині з'явилися жінки з ланки Ганни Берегової. Потім приїхали шефи з комбінату хлібопродуктів. Вже коли добре високо підбилося сонце на роботу почали виходити колгоспники інших ланок. Проте відсиджувалися

вдома і не вийшли на роботу Олена Поліщук, Віра Підвисоцька, Марія Гура, Емілія Паванська, Євгена Хабовська та багато інших» [129]. Через низьку продуктивність праці низькою залишалася питома вага доходу від роботи в колгоспі у загальній структурі доходу сімей колгоспників. У Вінницькій області дохід сім'ї колгоспника у загальній структурі доходів від колгоспу у 1985 р. становив 46,5%, а у 1989 р. – 48,1%. З них заробітна плата 9,4%, пенсії та інші виплати із суспільних фондів – 7,8%, решта доходи з особистого підсобного господарства – 31,1%, інших джерел – 3,6% [130]. Незважаючи на мізерну питому вагу заробітної плати в колгоспі чи радгоспі у структурі доходу колгоспників вона мала стійку тенденцію до збільшення. Якщо у 1960 р. місячна зарплата колгоспника Вінницької області склала 20,8 крб., то у 1965 р. – 47,3 крб., 1970 р. – 59,7 крб., 1975 р. – 71,5 крб., 1980 р. – 93,8 крб.. Зарплата працівників радгоспів зросла з 87 крб. у 1970 р. до 121 крб. у 1980 р. [131]. Важливу роль у збільшенні грошових доходів колгоспників мало запровадження державного пенсійного забезпечення у 1964-1965 рр. і зростання розміру пенсій протягом 1965-1990 рр., а також перехід на гарантовану грошову заробітну плату у 1967-1970 рр. і збільшення розміру зарплати протягом наступного періоду. Незважаючи на це, винагорода за працю не стала достатнім стимулюючим фактором підвищення продуктивності праці колгоспників, потужною мотивацією участі селян у сільськогосподарському виробництві.

Характерно, що ріст заробітної плати, розміру пенсій обернувся економічними і соціальними деформаціями, що згубно позначилися на ефективності сільськогосподарського виробництва. Наслідком різкого відриву оплати праці від його продуктивності стало «проїдання», отриманих у громадському виробництві доходів. У середньому, як показали розрахунки у радгоспах, в структурі витрат виробництва на сільськогосподарську продукцію питома вага всієї оплати праці у 1974 р. становила 34,1%, а в колгоспах – 41,4% [132]. В подальшому, фонд оплати праці в колгоспах мав тенденцію до зростання і в 1980 р. досяг 78% [133]. Багато керівників колгоспів і радгоспів, та й самі колгоспники і робітники виявляли відверте утриманство, байдуже проїдаючи громадські засоби і кошти, мало турбуючись про майбутнє своїх господарств, допускали бракоробство. Так, вибіркова перевірка 58 колгоспів Хмельницької області у 1971 р. виявила приписки у надоях молока у 42, а недооблік у 33 колгоспах, у реалізації м'яса відповідно 14, 9; виробництві яєць 22, 28; приплоді молодняка 5, 57 господарств [134]. У багатьох колгоспах процвітало бракоробство. У доповідній аналітичній записці, підготовленій статистичним управлінням Хмельницької області

для керівних місцевих кадрів у 1971 р. зазначалося: «Щорічне скорочення виходу молодняка в колгоспах області сталося внаслідок слабкої роботи зоотехніків колгоспів, значна більшість яких байдуже відноситься до питань відтворення стада. Протягом багатьох років наявний злучний контингент повністю не запліднюється, на багатьох фермах зоотехніки усунулися від ведення виробничо-зоотехнічного обліку, які мають важливе значення для поліпшення відтворення стада. В результаті запліднене лише 68,4% поголів'я корів і телиць і 89,9% свиноматок» [135]. Сількори С. Барабаш, В. Кучер у замітці «Перший недруг безгосподарність та бракоробство» писали: «Радгосп «Летичівський» зменшив надої молока на 339 кг на корову, порівняно з минулим роком. Причина – всеохоплююче бракоробство. Тільним коровам згодуюють нерозкислений жом, а це призводить до масової загибелі молодняка. Силос поливають аміачною водою, яка давно втратила свою якість. З мінеральних кормів коровам дають лише хвою, та і то обмаль – 100 гр. Нестача мінеральних кормів негативно позначається на стані тварин. Худоба виснажена. На вечірню годівлю тваринам давали нічим не здобрену пшеничну січку та 2 кг нерозкисленого жому» [136]. Рейдова бригада газети «Прапор жовтня», перевіряючи стан ферми у селі Цвіклівцях Кам'янець-Подільського району Хмельницької області констатувала: «На тваринницькій фермі утримується 264 корови. Надій молока на корову складає 3-4 літри на добу. Причиною мізерних надоїв є кричуще бракоробство. Тварин недогодовують, тримають напівголодними. По декілька днів корови бувають недоєні, бо у відпустці доярки, а підмінних немає. Нічийні групи корів взагалі кинуті напризволяще. Їх не доять і майже не годують» [137]. Незважаючи на таку неякісну роботу спеціалісти, працівники сільського господарства регулярно отримували заробітну плату, мало турбуючись про результативність праці, її якісні показники.

В 60-80-ті роки у колгоспах і радгоспах масового поширення набули крадіжки державної і громадської власності. Так, перевірка фінансової звітності колгоспу «Світанок» села Малий Карабчіїв Дунаєвецького району Хмельницької області виявила нестачу 610 літрів дизельного палива, колгоспу «Правда» с. Стара Гута – 510 літрів бензину, 1114 літрів дизельного масла, 57 голів свиней, 22 голови великої рогатої худоби, у колгоспі «Зорі Кремля» с. Тополівка Ярмолинецького району – 2-х свиноматок, 52 шт. – курей несучок, 17 – голів свиней, 3-х – овець [138]. Крадіжки колгоспної власності прикривалися приписками, недообліком тощо. У 1991 р. органи держстатистики Хмельницької області вибірково перевірили стан обліку худоби у 56 сільських

господарствах області. Приписки виявлено у 51 колгоспі і радгоспі. Встановлено недооблік 51 голови великої рогатої худоби, у т. ч. 17 дійних корів, 234 голови свиней, 41 голова теляти і 290 поросят [139]. Причиною важкого економічного стану колгоспів було неекономне витрачання коштів, порушення фінансової дисципліни тощо. Так, аналізуючи причини значної заборгованості колгоспів державі за позиками на суму 1 млн. 709 тис. крб. колгоспу ім. Шевченка, 1 млн. 262 тис. крб. «Дружба», 964 тис. крб. «Ленінським шляхом» Дунаєвського району Хмельницької області місцева газета писала: «Правління колгоспів здійснюють господарську діяльність не у відповідності з виробничо-фінансовим планом, а на око, не беруть колгоспної копійки. Так, у колгоспі «За комунізм», який заборгував державі 668,9 тис. крб., закупили насіння на 18,8 тис. крб., хоча за планом потрібно було закупити на 16,9 тис. крб. планували закупити дрібного реманенту на 4,8 тис. крб., а витрачено 7,1 тис. крб., на загальногосподарські потреби виділено 8,4 тис. крб., а витрачено 10 тис. крб., перевитрати на культурно-побутові потреби склали 2,9 тис. крб., будівництво – 10 тис. крб., придбання техніки – 25 тис. крб.» [140].

Оплата праці часто повністю відривалася від кінцевих результатів, виплачувалася незалежно від реального трудового вкладу, рівня отриманого доходу. Так у 1984 р. з 280-ти низькорентабельних і збиткових колгоспах Вінницької області у 6-ти оплата людино-дня коливалася від 3 до 5 крб., у 103-х від 4 до 5 крб., 142-х від 5 до 6 крб., у 25-ти від 6 до 7 крб., а у 4-х від 7 до 8 крб. Місячна заробітна плата колгоспника у 3-х колгоспах склала 70-80 крб., 52-х від 80 до 100 крб., 130-ти від 100 до 120 крб., 87-ми від 120 до 150 крб., у 8-ми від 151 до 200 крб. [141]. В результаті, незароблений карбованець важкою ношею лягав на собівартість колгоспної і радгоспної продукції. Наприклад, у семи колгоспах Ярмолинецького району Хмельницької області в 1974 р., у яких було допущено зниження продуктивності праці, підвищено оплату праці колгоспників на 15%, за рахунок позики у банку [142]. З 26 колгоспів цього ж району до резервного фонду оплати праці у 1975 р. відрахування здійснили лише 3 господарства, решта здійснювала їх через систему короткотермінових державних кредитів [143].

Погіршенню економічного становища колгоспів і радгоспів сприяла економічна політика держави стосовно них. Протягом 1966-1985 рр. ціни на засоби виробництва та інші види промислової техніки піднялися у 2-5 разів, а закупівельні ціни на сільгосппродукцію, яку здавали державі колгоспи і радгоспи приблизно удвічі. Ріст цін на промислову продукцію мав галопуючий характер. Наприклад, у 1978-

1985 рр. вартість плуга, культиватора, сівалки, зроста майже втричі [144]. Монопольне право промислових підприємств самостійно встановлювати вартість своєї продукції призвело до фактичного і неконтрольованого зростання цін на техніку, добриво, комбікорми та інші види промислової продукції. Монополізм і диктат цін виробника засобів виробництва для села не лише розорював колгоспи і радгоспи, але одночасно консервував відсталість і архаїзм у самому сільськогосподарському виробництві.

Ріст виробничих затрат не був забезпечений в суспільно-необхідних пропорціях наступним наповненням доходів через закупівельні ціни та інші розподільчі канали призвів у другій половині 70-х років до дестабілізації економічного становища в колгоспах і радгоспах. Сукупна рентабельність (відношення прибутку до собівартості реалізованої продукції) в колгоспах і радгоспах Вінницької і Хмельницької областей мала стійку тенденцію до зниження, як відомо, важливим показником ефективності сільськогосподарського виробництва є рівень рентабельності колгоспів і радгоспів. У розглядуваний період цей показник був дуже нестійким, і його динаміка мала тенденцію до зниження. Так, рівень рентабельності колгоспів Хмельницької області у 1965 р. склав 40,1%, 1966 р. – 37,7%, 1967 р. – 46,2%, 1969 р. – 29,7%. Загальна сума прибутку відповідно по рокам складала 103333 тис. крб., 107488 тис. крб., 147593 тис. крб., 102499 тис. крб. [145]. Якщо у 1960 р. рівень рентабельності колгоспів Вінницької області склав 45,9%, у 1965 р. 44,5%, 1970 р. 29,6%, 1975 р. 20,5%, то у 1980 р. лише 0,03% [146]. Ще нижчим був рівень рентабельності радгоспів. У 1970 р. рентабельність радгоспів Вінницької області становила 23,3%, у 1975 р. 9,7%, 1980 р. – 3,9% [147]. Отже, з наведених даних видно, що рівень рентабельності колгоспів і радгоспів мав стійку тенденцію до зниження. На початку 80-х років рентабельність колгоспів була фактично нульовою, а радгоспів мала від'ємний рівень. Це свідчило про надто важкий економічний стан колгоспів і радгоспів регіону.

За рівнем рентабельності колгоспи регіону поділялися на показові, високорентабельні, середньорентабельні, низькорентабельні та збиткові. До першої групи відносилися колгоспи, які отримували значні капіталовкладення для налагодження зразкового господарства з державного або місцевого бюджету. Це давало їм змогу вкладати значні кошти у розвиток виробничої, соціальної інфраструктури. У регіоні було створено два зразково-показових господарства, зокрема, на Вінниччині колгосп ім. ХХІІ з'їзду КПРС село Шляхова Бершадського району, на Хмельниччині колгосп «Україна» село Лісоводи

Городоцького району. Колгосп у селі Шляхова протягом багатьох років очолював Герой Соціалістичної праці В. М. Кавун. Господарство мало 7144,2 га орних земель. У 1970 р. у колгоспі нараховувалося 87 тракторів, 57 комбайнів і 89 автомашин, 400 ґрунтообробних знарядь, термін їх амортизації не перевищував один-два роки. Розвинутою була соціальна інфраструктура села. Збудовано медичне містечко яке складалося з лікарні, поліклініки, дитячої амбулаторії. У селі була хімчистка, хлібозавод, пральний комбінат, палац культури, комбінат побутового обслуговування, спортивний зал, стадіон, школа, дошкільні заклади, мережа спеціалізованих магазинів, їдальня, кафе тощо. Всі вулиці села мали тверде покриття, пішохідні тротуари, нічне освітлення. Село прикрашали десять штучних водойм, сквер, декоративні зелені насадження, квітникові клумби. Досягнення господарства демонструвалися на міжнародній виставці у Нью-Йорку у 1973 р. [148]. Колгосп «Україна» очолював двічі Герой Соціалістичної праці Г. І. Ткачук. У 1970 р. в колгоспі було 80 тракторів, 50 зернових, бурякозбиральних, кукурудзозбиральних комбайнів, діяло 17 підсобних промислових підприємств з виробництва вина, сушіння фруктів, соління овочів, видобутку каменю, виробництва черепиці, олії, випічки хліба тощо. Розвинутою була соціальна інфраструктура села. Тут діяла лікарня на 75 ліжко-місць з терапевтичним, хірургічним і гінекологічним відділеннями, зубопротезним, рентгенодіагностичним кабінетами, дитячою амбулаторією. У Лісоводах функціонували прекрасно обладнані школа, палац культури на 800 місць, палац спорту, стадіон, водна станція [149]. У 1970 р. на один людину-день виплачено понад 5 крб. зарплати. Крім основної оплати у колгоспі запроваджено додаткову і, в середньому, на кожен колгоспний двір припадало 2200 крб. доходу від громадського і особистого господарства. Колгосп витрачав значні кошти на оплату відпусток, санаторного лікування, оздоровлення школярів. Досягнення господарства демонструвалися на міжнародній виставці у Монреалі в 1968 р. [150]. Проте здобутки цих двох передових господарств залишилися пам'ятками показухи серед інших колективних господарств регіону. У 1984 р. з 534 колгоспів Вінницької області нараховувалося 280 низькорентабельних, збиткових господарств або 52,4% до їх загальної кількості [151]. У 1990 р. 69,4% колгоспів Хмельницької області були низькорентабельні збиткові [152]. У них майже не розвивалася виробнича сфера, високою була питома вага кінно-ручної праці. Консервувалися відсталість і архаїзм у сільськогосподарському виробництві, мізерні кошти вкладалися у розвиток виробничої та соціальної інфраструктури села. Розглянемо це

на прикладі типового збиткового господарства колгоспу – «Гігант» Ярмолинецького району Хмельницької області. Земельні угіддя якого склали 5,3 тис. га. Тут було чимало сільськогосподарської техніки. Вартість основних засобів виробництва перевищувала 2,7 млн. крб. Але у 1974 р. збитки колгоспу склали 215,3 тис. крб. До цього призвело передусім те, що колгосп зібрав низький урожай при значних затратах праці і коштів. Цукрових буряків одержано лише 197 цнт з га всього реалізовано їх 124,4 тис. цнт на суму 294 тис. крб., собівартість вирощування цукрових буряків становила 385,5 тис. крб. Отож збитковість лише цукрових буряків склала 92,5 тис. крб. Не кращим виявилось становище у тваринництві. На центнер приросту великої рогатої худоби і свиней було витрачено 15 цнт кормових одиниць. Через високі ціни на корми, затрати праці центнер яловичини обійшовся колгоспу 186,9 крб., а свинини – 253,3 крб. Збитки відповідно становили 116,4 і 38,8 тис. крб. У колгоспі «Шляхом Леніна» того ж району у 1974 р. сума валової сільгосппродукції становила 1109,3 тис. крб. Проте реалізаційна ціна сільгосппродукції виявилася меншою її собівартості на 189,4 тис. крб. Причиною такої збитковості, головним чином, була висока собівартість продукції тваринництва. На виробництво центнеру свинини витрачено 16 цнт кормів. До прямих затрат додалися і загальногосподарські, пов'язані з утриманням значного управлінського персоналу. У 1974 р. вони склали 72,5 тис. крб. До того ж, високою залишалася питома вага ручної праці у тваринництві. В результаті виробництво м'яса, молока, вовни виявилось збитковим. В одному з найменших у Ярмолинецькому районі господарств – колгоспі ім. Свердлова було всього 1189 га сільськогосподарських угідь. А збитки від господарювання у 1974 р. склали 116,8 тис. крб. або по 10 тис. крб. на 100 гектарів сільгоспугідь. Збитковим виявилось у даному колгоспі виробництво зерна, цукрових буряків, картоплі, овочів, всіх видів тваринницької продукції. Загалом, у 1974 р. рентабельність виробництва у колгоспах Ярмолинецького району склала всього 1,9%. 10 колгоспів господарський рік закінчили зі значними збитками, у 12-ти – рентабельність була нижчою 10% і лише у 4-х – мали рентабельність 13-18% [153].

Обстеження 12 низькорентабельних колгоспів і радгоспів Шепетівського району Хмельницької області у 1983-1985 рр. виявило, що урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин у цих господарствах була значно нижчою середньорайонних показників. Так, урожайність зернових у 1984 р. в колгоспах Шепетівського району склала 25,7 цнт з гектару, а у низькорентабельних господарствах:

«Україна» всього 12,1 цнт, «Зоря» – 16,7 цнт Урожайність картоплі в колгоспі «Україна» була на 62 цнт, а у колгоспі «Зоря» на 43 цнт нижчою, ніж пересічно у районі, овочів відповідно 65 і 78 цнт, урожайність цукрового буряка в колгоспі «Заповіт Ілліча», була нижчою, в середньому, у районі на 87 цнт, і склала всього 161 цнт з гектару. Причиною низької врожайності сільськогосподарських культур у низькорентабельних господарствах було те, що значні площі посівів залишалися погано обробленими, неудобреними. У колгоспах Хмельницького району в 1981 р. не було внесено добрив на площі 17693 га або 21,8% від загальної кількості посівів, у 1982 р. – 18903 га або 23,0%, 1983 р. – 15083 га або 16,7%, 1984 р. – 16090 га або 19,6% [154]. Рівень господарювання знаходив вияв у строкатості результатів господарювання. Якщо надої молока на корову в Шепетівському районі склали пересічно 2566 кг, то у колгоспі ім. Калініна всього 1923 кг, або на 643 кг нижче районного показника, у колгоспі «Прогрес» – 2061 кг або на 505 кг менше, ніж пересічно на Шепетівщині [155]. У 13 низькорентабельних і збиткових господарствах цього ж району виникла значна фінансова заборгованість. В силу цієї причини у розвиток виробничої інфраструктури колгоспів протягом 1984 р. не було вкладено жодного власного карбованця. Господарства змушені були брати у держави кредити, на погашення яких витрачався майже весь дохід від господарювання [156]. У Городоцькому районі Хмельницької області нараховувалося 23 низькорентабельних колгоспи. Заборгованість із короткотермінових позик на виробничі потреби протягом 1984 р. зросла з 29,7 млн. крб. до 33 млн. крб. Понад два мільйони карбованців заборгували колгоспи: «Поділля», «Дружба», «Урожай», ім. Суворова [157]. Перевірка 21 низькорентабельного колгоспу у Дунаєвецькому районі Хмельницької області виявила, що «колгоспи отримують мало прибутку на 1 крб. затрат і в результаті мають значні фінансові труднощі. У них після сплати поточних виробничих витрат, подохідного податку і поповнення обігових фондів на господарські потреби залишаються мізерні кошти, що не сприяє їх соціально-економічному занепаду. Дані господарства ледь-ледь зводять кінці і мають жалюгідний економічний стан» [158]. Наприклад, колгосп у селі Гірчична Дунаєвецького району Хмельницької області у 1973 р. став збитковим через низькі врожаї сільськогосподарських культур, продуктивність худоби. План з продажу молока колгосп виконав на 88%, м'яса – 80%, вовни – 70%, зернових – 54%, цукрових буряків – 75%, картоплі – 70%. Чистого доходу одержав всього 57% від запланованого [159]. У селі Горбасів Летичівського району Хмельницької області у 1970

р. загинуло 245 поросят і свиноферма завдала збитків 18492 крб., перевитрати кормів для годівлі великої рогатої худоби склали 36 тис. крб., а через невчасне вивезення буряків з плантації в результаті яких вони померзли на полі, господарство втратило 57 тис. крб. [160]. Аналогічне становище склалося у 16 низькорентабельних і збиткових господарствах Красилівського [161], 22-х Славутського [162], 21-му Хмельницького [163], 19-ти Ярмолинецького [164] районів Хмельницької області. У 1989 р. радгоспи Хмельницької області отримали збитки у рослинництві – 1,2 млн. крб., у тому числі з виробництва м'яса більше одного мільйона, яєць – 106 тис. крб. [165]. Збитки від неефективного господарювання покривалися за рахунок державних кредитів. У 1990 р. 350 колгоспів Хмельницької області мали кредиторську заборгованість, з них по позикам від 2 до 3 млн. крб. – 16, від 3 до 5 млн. крб. – 24, а колгосп ім. Дмитрова Хмельницького району 5714 тис. крб., з них по короткотерміновим позикам – 3814 тис. У 1990 р. колгосп заплатив банку за користування кредитами 35 тис. крб. [166]. В результаті низької рентабельності колгоспи Хмельницького району були забезпечені власними обіговими коштами лише на 48,3% [167].

В цілому, варто зазначити, що у сільськогосподарському виробництві на початку 80-х років накопичилося чимало проблем і труднощів, які спричинили наростання кризових явищ. Низькою залишалася врожайність сільськогосподарських культур, пов'язаних насамперед з незадовільним станом агротехніки. Під виглядом збільшення виробництва сільськогосподарської продукції не виправдано великих масштабів набуло розорювання природних лук, пасовищ. Розорюваність земель на Поділлі стала неприпустимо найбільшою в Україні. Відповідно до цього набували загрозливих темпів і розмірів ерозійні процеси. 34,8% орних земель Вінниччини зазнавали руйнівного впливу водної ерозії. Узагальнені дані інвентаризації сівозмін Вінницької і Хмельницької областей у 1983 р. виявили, що 740 сівозмін (27,2%) велися з порушенням науково-обґрунтованого чергування сільськогосподарських культур [168].

Особливо важке кризове становище склалося в тваринництві, яке було особливо збитковим. Низькою залишалася продуктивність худоби і птиці, через високий рівень загибелі тварин, незадовільний рівень племінної справи, погану годівлю. Так, протягом 1981-1985 рр. у колгоспах і радгоспах Хмельницької області за офіційними даними загинуло 7398 голів великої рогатої худоби, 20713 голів свиней, 4742 голови овець [169]. Проте фактичні втрати від загибелі тварин були значно вищими. Лише у колгоспах «Маяк», ім. XXI з'їзду КПРС, «Росія»,

ім. Горького, ім. Енгельса, ім. Богдана Хмельницького, ім. Щорса та ім. XX з'їзду КПРС Шепетівського району Хмельницької області за 11 місяців 1975 р. загинуло 249 голів великої рогатої худоби, 492 свиней, 174 овець [170]. Питома вага ялових корів у 1984 р. склала на Хмельниччині 14%, а у 1981-1983 рр., в середньому 19% [171]. Наприклад, обстеження тваринницьких ферм колгоспу ім. Леніна с. Лисогірка Дунаєвського району Хмельницької області у 1976 р. виявило, що із 308 голів корів – 53 ялові, на 100 корів одержано лише 20 телят [172]. «Низька продуктивність тваринництва, – як вказувалося в акті обстеження статистичного управління Хмельницької області пояснювалася, – недостатньою забезпеченістю громадського тваринництва кормами, незбалансованістю їх за протеїном, амінокислотами, поганими умовами догляду за тваринами, незадовільним станом племінної справи» [173]. Рейдова бригада газети «Колгоспна правда», перевібивши готовність тваринницьких ферм Летичівського району Хмельницької області, встановила: «на бригадній фермі села Буцни знаходилося 72 телят, з них 40 теличок відібраних для відновлення стада. Тварини виявилися брудні, виснажені. Причиною було те, що, зі слів телятниці, вже декілька місяців на ферму не завозили підстилку, худі бо з кормами сутужно, бувають випадки коли на сто голів привозять два центнери зеленої маси». У селі Прилужному того ж району телятам до 3-х місяців замість пійла, зеленої маси, концентратів згодовували лише стебла сухої обмолоченої конюшини, які телята неспроможні поїдати. На фермі у селі Майдан-Голенищівський знаходилися телята призначені для поновлення молочного стада. Через відсутність повноцінної годівлі «телята настільки худі і виснажені, що ледве тримаються на ногах і у 6 місяців важать менше 50 кілограм». На фермі у селі Буцни дійним коровам з 1-15 жовтня замість 1000 цнт зеленої маси, 200 цнт буряків 100 цнт пшеничної січки видали лише 506 цнт зеленої маси, 34 цнт буряків і 144 цнт гречаної полови. Фактично поголів'я корів утримувалося напівголодне [174]. В результаті валова тваринницька продукція була незначною і збитковою. Про це йдеться у редакційній статті «Собівартість продукції ферм». Дана проблема була розглянута на прикладі трьох збиткових колгоспів області: «На зборах трудівників колгоспу імені Богдана Хмельницького Шепетівського району констатувалося, що продуктивність молочної худоби і тварин по відгодівлі була низькою. У колгоспі слабка кормова база, занедбана племінна справа. Багато корів залишилося яловими. Отож чимало продукції невідбрали, а собівартість її виявилася високою. Колгосп «Заповіт Леніна» Хмельницького району торік недодав державі більше

півтисячі центнерів м'яса. Не виконано планів вихідного поголів'я свиней і птиці. Як відзначалося на колгоспних зборах, худоба погано забезпечена концентратами, мало виробляється зелених кормів. Продукція ферм обходиться дорого. Тваринництво виявилось збитковим. Чимало недоліків у тваринництві в колгоспі «Поділля» Старосинявського району. Середньодобовий надій на корову низький. Приріст ваги великої рогатої худоби і свиней становив 200-250 грамів на добу. Низький вихід телят і поросят. Колгосп не виконав зобов'язань з виробництва молока і м'яса. Немає належного порядку у витраченні кормів, приготуванні їх до згудовання. А звідси собівартість тваринницької продукції є дуже високою» [175].

У багатьох колгоспах і радгоспах склалося неефективне ведення сільського господарства і, у вирощуванні продукції рослинництва, що надзвичайно негативно впливало на результати господарювання. Про це зокрема, йдеться у зверненні учасників наради працівників сільського господарства до хліборобів Летичівського району 23 грудня 1971 р. «Нас хвилює стан в колгоспах «Більшовик», імені Калініна, деяких інших, які не виконують взятих зобов'язань. Ми не можемо миритися з тим, що у колгоспах ім. Щорса, ім. ХХІІ з'їзду КПРС, «Червона зірка» не використовують можливостей для збільшення валових зборів озимої пшениці, збирають низькі врожаї кукурудзи, картоплі, цукрових буряків, овочів. Чому це сталося? Хіба їх землі гірші інших, чи погані умови їм заважають? Ні! Справа не в землях, не в погодних умовах, а в ставленні до земель, в господарському їх використанні. Земля не любить недбайливих. Вона сповна віддячує тільки працьовитим. Причини відсталості криються в поганому ставленні до неї, недодержанні вимог агротехніки, у занедбаному догляді за посівами, допущенні високих втрат під час збирання врожаю» [176]. «Чи не найкращі землі в Ізяславському районі має колгосп «Прогрес», а врожайами тут не можуть похвалитися, – писала газета «Радянське Поділля», – яка ж причина цього? Багато. Одна з них – з року в рік тут байдуже ставляться до підготовки посівного матеріалу. Торік його готували абияк. Великі площі засіяли зерном низьких кондицій. Тепер у Христівці кивають на несприятливі погодні умови. Хоч насправді головна причина байдужість, безвідповідальність, недбале господарювання» [177]. В іншій кореспонденції «Чи вродить недоглянута нива» зазначалося: «За минулу п'ятирічку Теофіпольський район не справився з планом здачі хліба державі. Борг становить 11,3 тис. т. Причина є те, що теофіпольці приорали гній і компости трохи більше, як під третину озимих. У колгоспі ім. Фрунзе з 560 га пшениці

органіку одержали 120 га, а в колгоспі ім. Чапаєва, де зібрали по 20,6 цнт. дали їй тільки на 110 га з 810 га посівів. Хіба це не говорить про порушення агротехніки» [178]. Обстеження посівів цукрового буряка, кукурудзи, картоплі у колгоспі ім. Суворова Дунаєвецького району Хмельницької області виявило «надзвичайно занедбаний їх вигляд. Деякі площі посівів перебувають у жахливому стані – посіви дуже зріджені, майже повністю заросли бур'янами» [179]. У дописі сількора із села Чаньків Дунаєвецького району йдеться про таке: «У рілльничій бригаді колгоспу «Маяк» на плантації цукрових буряків «перемогу» здобули бур'яни. Прийде бува сюди бригадир, подивиться як осет і лобода глушить посіви і йде собі додому. А бур'яни росли сил набиралися. І так розрослися, що вже буряків не видно» [180]. Вибіркова перевірка втрат урожаю картоплі у 8 господарствах Чемеровецького району Хмельницької області у 1991 р. виявила, що втрати в результаті бракоробства склали 3578 цнт, або 10,3% кількості валової продукції. Їх недопущення дозволило пересічно на 13 цнт підняти врожайність картоплі з кожного гектара [181].

Методом контент-аналізу нами проаналізовано ряд місцевих часописів, на предмет вивчення публікацій в яких критично та об'єктивно наводилися приклади безгосподарності, недбайливого ставлення до колгоспного виробництва, бракоробства, неорганізованості тощо. Таких публікацій на шпальтах газети «Прапор жовтня» за 1975 р. нами виявлено 10 [182], «Ленінським шляхом» – 13 [183], «Колгоспної правди» – 16 [184].

Однією з причин економічної неспроможності колгоспів і радгоспів були неекономне витрачання енергоресурсів тощо. Зокрема, перевірка фінансового стану колгоспів Летичівського району Хмельницької області в 1974 виявила, що в багатьох господарствах, однією з головних причин економічної неспроможності господарств, є перевитрати нафтопродуктів. Так, в колгоспі імені Пархоменка при нормі 11 кг дизпалива на гектар умовної оранки витрачено 13,2 кг, «Перемоги» при нормі 10 кг витрачено 12,1 кг, імені Енгельса – при нормі 9 кг використано 12,5 кг [185]. Вибіркова перевірка органами держстатистики стану використання паливно-мастильних матеріалів у 58 колгоспах Віньковецького району Хмельницької області у 1989 р. констатувала, що «належного обліку витрат дизельного палива, бензину, технічного масла в колгоспах не ведеться. Немає точного персонального обліку перевитрат паливно-мастильних матеріалів працівниками, механізаторами, керівниками колгоспів. В результаті такої безгосподарності склалася майже повна безвідповідальність, а

звідси величезне марнотратство паливно-мастильних матеріалів. Їх дешевизна спонукає заправників пального, керівників колгоспів байдуже ставитися до витрачання паливно-мастильних матеріалів. В умовах зменшення поставок пального колгоспам таке марнотратство призводить до виникнення у багатьох господарствах серйозного дефіциту, особливо наприкінці року, паливно-мастильних матеріалів. Дане явище не дозволяє багатьом колгоспам завершити успішно виробничі процеси» [186]. «За четвертий квартал 1978 року перевитрати колгоспами Полонського району, – писала газета «Радянське Поділля», – склали 300 тис. кВт електроенергії Чому вони такі значні? Проілюструємо на прикладі колгоспу «Радянська Україна» у с. Москалівка. У приміщенні свиноферми встановлено два обігрівачі по 40 кіловат кожний, які працюють цілодобово. Тим часом, ферму не підготовлено до роботи у зимовий період. Двері не зачиняються, холодний вітер проникає через діряву стелю, покрівлю» [187]. Неefективне використання енергоносіїв мало важкі економічні наслідки в умовах їх здорожчення наприкінці 70-х років, сприяло економічному занепаду колгоспно-радгоспної моделі сільськогосподарського виробництва.

Отже, нами встановлено, що чисельність колгоспів і радгоспів у розглядуваний період не була сталою. Кількість колгоспів зменшувалася під час укрупнення у 1961-1964 рр. та збільшувалася в ході розукрупнення у 1985-1990 рр. Чисельність радгоспів мала стійку тенденцію до збільшення. Найбільшою проблемою у колгоспно-радгоспному виробництві було постійне зменшення трудових ресурсів села, що позначилося на чисельності зайнятих людей у сільському господарстві. Окрім кількісних змін негативно на стан трудових ресурсів колгоспів і радгоспів впливали якісні характеристики пов'язані із різким зменшенням потенційної частини сільського населення, скороченням продуктивних груп колгоспників і робітників радгоспів і збільшення питомої ваги осіб похилого, непрацездатного віку. Дефіцит трудових ресурсів на селі у розглядуваний період не вдалося компенсувати за рахунок електрифікації, механізації сільськогосподарського виробництва, збільшення чисельності механізаторів, спеціалістів аграрного сектору економіки. Нами доведено, що у 60-80-ті роки зазнав краху курс на здійснення комплексної і всеохоплюючої механізації сільськогосподарського виробництва. Як нами встановлено, виявом цього була досить висока питома вага кінно-ручної праці у тваринництві, рослинництві, зокрема у вирощуванні таких культур, як цукровий буряк, картопля, овочі. Гострою залишалася проблема

механізаторських кадрів, особливо у період напружених сільськогосподарських робіт. Спеціалісти сільського господарства переважно використовувалися в управлінській сфері, що значно знижувало ефективність їх впливу на впровадження передових технологій у сільськогосподарському виробництві. Колгоспи і радгоспи вкладали значні кошти у виробничу і невиробничу сферу сільських поселень. Проте, нами встановлено, що збільшення цін на засоби виробництва та інші види промислової продукції які мали галопуючий характер у 1978-1985 рр., який призвів до зниження доходів колгоспів і радгоспів, а звідси до різкого зменшення капіталовкладень у виробничу і невиробничу сферу. Нами доведено, що більшість колгоспів і радгоспів регіону були низькорентабельні, збиткові і не мали перспективи стабільного економічного розвитку. Це сприяло наростанню застійних явищ в економіці колгоспів і радгоспів, виникненню тенденції консерватизму і архаїзму у сільськогосподарському виробництві, гальмуванню темпів соціального розвитку села.

§ 2.2. Особисті підсобні господарства: еволюція занепаду.

Особисті підсобні господарства (ОПГ) колгоспників виникли в період зародження колгоспно-радгоспної моделі сільськогосподарського виробництва. Суцільна колективізація призвела до повного усуспільнення земельного масиву, який передавався у безстрокове користування колгоспів. З усуспільненого земельного фонду в особисте користування колгоспного двору виділялися невеличкі ділянки у вигляді присадибної землі (город, сад). Згідно Примірного статуту сільгоспартілі, прийнятого на II Всесоюзному з'їзді колгоспників – ударників 17 лютого 1935 р. «Розміри присадибної землі, які знаходяться в особистому користуванні колгоспного двору (не враховуючи землі під житловими будівлями) можуть коливатись від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ гектара, а в окремих районах до одного гектару» [188]. Кожен колгоспний двір в зернових, буряківничих районах, до яких відносилось Поділля і Південно-Східна Волинь, міг мати в особистому користуванні корову, до двох голів молодняку великої рогатої худоби, одну свиноматку з приплодом, до 10 кіз, необмежену кількість кроликів та птиці, до 20 вуликів бджіл [189]. Такі розміри особистого присадибного господарства могли забезпечувати лише мінімальні споживчі потреби родини колгоспника та незначні доходи від реалізації лишків сільськогосподарської продукції на ринку. Саме вони стали об'єктом надмірного оподаткування наприкінці 30-х років.

Під час німецької окупації України було зроблено чимало для розвитку особистих підсобних господарств. Значну площу громадських земель було відведено для збільшення присадибних ділянок. Крім того, окупаційною владою було повернуто селянам всі «лишки» землі присадибних ділянок, які були відрізані у колгоспників до війни при доведенні їх до розмірів і норм, визначених статутом сільгоспартілі, а всі документи – державні акти про закріплення навечно за колгоспниками землі та колгоспні земельно-шнурові книги знищено [190].

З відновленням радянської влади в Україні було взято курс на обмеження присадибного землекористування колгоспників. У Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях вилучення «лишків» землі присадибних ділянок було завершено до серпня 1946 року [191]. До того ж, карликові присадибні господарства колгоспників стали об'єктом непосильного оподаткування. Післявоєнна система оподаткування особистих присадибних господарств складалася з сільгоспподатку у грошовій формі та поставок сільгосппродукції у натуральному вигляді. Крім цього власники ОПГ сплачували значні

суми для «добровільного» самообкладення, страхування житла, господарських будівель, худоби тощо [192]. Виходячи з цього, колгоспний двір Рибаків Василя Івановича з села Зінькова Віньковецького району Хмельницької області у 1951 р. сплатив 431 крб. 48 коп. сільськогосподарського податку, 8 крб. 55 коп. обов'язкових страхових платежів, 23 крб. 55 коп. самообкладення. Згідно зобов'язань, виданих сільрадою у 1951 р. за користування присадибною ділянкою мав здати державі 44 кг м'яса, 240 літрів молока, 210 шт. яєць, одну шкіру забитої тварини, 9 цнт картоплі, 17 кг 600 гр. жита [193]. Така податкова політика зовсім не враховувала потенційну платіжоспроможність сільського населення. Сплата податків з особистого присадибного господарства стала непосильною для їх власників. У такій ситуації селяни вдавалися до крайніх заходів: вирізували худобу, вирубували фруктові сади, знищували пасіки, зменшували посівні площі.

Це призвело до занепаду та деградації особистих присадибних господарств колгоспників. Їх становище почало серйозно непокоїти післясталінське радянське керівництво. На вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС увага акцентувалася на тому, що згідно Примірного статуту сільгоспартілі 1935 р. головним і вирішальним залишалося громадське господарство, але кожному двору колгоспників надавалося право мати невеличке присадибне господарство. Порушення цього права вбачалося у завищенні норм оподаткування, а також у надмірно високих натуральних поставках сільгосппродукції з особистого підсобного господарства. Вказувалося, що допущені у податковій політиці перегини щодо присадибних господарств колгоспників призвели до різкого скорочення поголів'я худоби і птиці, завдали значної шкоди інтересам селян і держави.

У 1954-1958 рр. було взято курс на значне зменшення податкового тиску на особисті присадибні господарства колгоспників. Все це досить позитивно вплинуло на розвиток, сприяло їх піднесенню. Наприклад, в особистих підсобних господарствах колгоспників кількість поголів'я великої рогатої худоби збільшилось з 273,2 тис. у 1953 р. до 299,0 тис голів у 1958 р., корів відповідно 158,4; 201,5 [194], свиней 309,7; 377,7 тис голів [195]. Чимало селян, переймаючись власними інтересами, почали більше уваги приділяти розвитку присадибних господарств, ігноруючи або імітуючи працю у колгоспі.

Це не могло не занепокоїти компартійну номенклатуру. Наприкінці 50-х та початку 60-х років ставлення влади до особистих присадибних господарств радикально змінюється. Вирішено було відновити курс на їх згортання, як «пережитків минулого». Сигналом у

напрямку обмеження особистих присадибних господарств в Україні став виступ Миколи Підгорного, тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України на січневому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС, в якому зазначалося, що «у нас є ще колгоспники, які користуються присадибними ділянками у підвищених розмірах, які перетворили їх в основне джерело свого існування. В громадському господарстві вони працюють, як кажуть «про людське око», щоб зберегти за собою пільги встановлені для колгоспників» [196]. Отримавши такий сигнал для наступу на ОПГ Рада Міністрів УРСР 13 березня 1961 р. прийняла постанову «Про стан присадибного землекористування», обмеживши його до 0,40 гектара [197]. У Вінницькій та Хмельницькій областях з присадибного землекористування було вилучено тисячі гектарів землі. Так, у Дунаєвецькому районі Хмельницької області, зокрема у с. Чанькові було вилучено 101 га, у с. Рудці – 18 га, у с. Тинній – 28 га, у Гуті Яцковецькій – 35 га, Балині – 9 га [198]. У с. Томашівка, Миньківцях, Зеленче відрізки склали 4-7 гектарів [199]. У 1969 р. середній розмір присадибної ділянки колгоспників Вінницької області складав всього 0,39 га на один колгоспний двір, а у Хмельницькій області – 0,36 га [200]. «Відрізки» було долучено до колгоспного землекористування. Проте, зважаючи на їх розкиданість та дрібноконтурність, вони не були освоєні і виявились згодом занедбаними.

Наступним кроком політики обмеження особистих присадибних господарств стало прийняття Верховною Радою УРСР у 1963 р. постанов «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів», «Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються суспільно-корисною працею та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення» [201]. Така політика призвела до того, що у першій половині 60-х років питома вага особистих підсобних господарств у загальних обсягах виробництва сільськогосподарської продукції почала знижуватися. У 1960 році особисті присадибні господарства колгоспників Вінницької області зменшили виробництво м'яса і сала у забійній вазі з 73,4 тис. т. у 1960 р. до 67,2 тис. т у 1963 р. [202], відповідно свинини у живій вазі з 74,7 до 60,2 тис. т., свинини у забійній вазі з 54,9 тис. т. до 44,8 тис. т., яєць з 495,9 до 447,7 млн. шт., вовни з 123 т. до 53 т. [203].

Втрата реалізму в оцінці шляхів і темпів розвитку особистих підсобних господарств супроводжувалися ескалацією негативних оцінок ОПГ як гальмівного елемента розвитку економіки, що вбирає велику кількість праці трудівників, звужує сферу їх дозвілля і відпочинку, заважає швидкому зростанню громадського виробництва. Обмежувальні

заходи щодо особистих господарств: зменшення присадибного землекористування, знищення тваринництва в ОПГ шляхом масової закупівлі худоби і заборона її утримання у містах і селищах міського типу, створення кормової проблеми через труднощі у придбанні, обмеження колгоспної торгівлі мала важкі економічні наслідки і призвела до виникнення в країні продовольчих труднощів. Переймаючись передусім інтересами держави радянське керівництво на чолі з Леонідом Брежнєвим, розробляючи «нову аграрну політику» на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС змушене було дещо лібералізувати ставлення до особистих присадибних господарств колгоспників, яке мало знайти вияв у «правильному поєднанні громадських і особистих інтересів» [204].

Остаточно його реабілітацію було завершено на III Всесоюзному з'їзді колгоспників у 1969 р. У новій редакції Примірного статуту колгоспу зазначалося, що сім'ї колгоспника (колгоспному двору) надається в користування присадибна ділянка землі під город, сад та інші потреби в розмірі до 0,50 гектара, включаючи землю зайняту будівлями. Користування присадибними ділянками, у встановлених колгоспом розміром, зберігалася за сім'ями колгоспників (колгоспними дворами) у випадку, якщо всі члени сім'ї є непрацездатними через старість або інвалідність, якщо єдиний працездатний член сім'ї призваний на строкову військову службу, а також обраний на виборну посаду чи направлений на навчання, тимчасово перейшов на іншу роботу за згодою колгоспу, або якщо в складі сім'ї залишилося лише непрацездатні. В інших випадках загальні збори мали право зменшувати присадибну ділянку колгоспникам, яких виключено з колгоспу з обов'язковим повідомленням їх про явку на загальні збори членів колгоспу, де буде вирішуватися питання про зменшення присадибної ділянки. Разом з тим, заборонялося відрізати городи засіяні тією чи іншою культурою до її збирання, а також переорювати посіви на городах [205].

Сім'я колгоспника могла мати одну корову з приплодом до одного року і одну голову молодняка великої рогатої худоби до 2-х річного віку, одну свиноматку з приплодом до 3-х місячного віку, або двох свиней на відгодівлі, до 10-ти овець і кіз, бджолосім'ї, птицю і кролів. Кількість і види худоби, які могла мати сім'я колгоспника у межах встановлених норм, визначалася статутом колгоспу [206]. Отже основними базовими засадами особистого підсобного господарства була присадибна земельна ділянка, яка виділялася в особисте користування із усуспільненого земельного фонду колгоспу, худоба, птиця, житлові та господарські

будівлі, дрібний реманент, які складають господарську власність, а також особиста праця власників ОПГ.

Право мати присадибні ділянки отримали також вчителі, лікарі, інші спеціалісти, робітники, службовці пенсіонери та інваліди, що приживали на території колгоспу. Присадибні земельні ділянки цим категоріям населення надавалися, згідно рішення загальних зборів колгоспників, при наявності вільних присадибних земель [207]. У 1986 р. середній розмір присадибної земельної ділянки колгоспника Хмельницької області склав 0,35 га, а робітника і службовця 0,15 га [208]. Отже, присадибне землекористування виявилось значно меншим, ніж його дозволяло чинне на той час законодавство. Робітники, службовці, які проживали в сільській місцевості отримали право користуватися присадибною ділянкою не більше 0,15 га, а спеціалісти сільського господарства, вчителі, медпрацівники, працівники культури, генерали, адмірالی, старші офіцери – 0,25 га. В результаті виникли особисті присадибні господарства населення. У 1969 р. середній розмір присадибної ділянки робітників і службовців у сільській місцевості Вінницької області складав 0,17 га, а у Хмельницькій області – 0,19 га на один двір [209]. Прийнята нова редакція Примірного статуту колгоспу дещо послабила дискримінаційну політику радянської держави стосовно ОПГ, яка здійснювалася у першій половині 60-х років. Хоча підсобні господарства продовжували розглядати як тимчасове вимушене явище в умовах неможливості задоволення особистих потреб населення за рахунок колгоспно-радгоспного сільськогосподарського виробництва, вперше на офіційному рівні визнавалась їх економічна і соціальна значимість як чинника покращення добробуту населення і забезпечення продовольчого достатку в країні. В основі сталого існування ОПГ знаходилася кілька вагомих соціальних і економічних причин. Головною сутнісною причиною феномену сталості особистих господарств було існування невідповідності винагороди за працю, недофінансування робочої сили в рамках домінуючого усупільненого (громадського і державного) сектору виробництва. Радянська влада свідомо пішла на побудову такої господарської моделі, яка передбачала компенсацію недофінансування винагороди за працю у колгоспах, радгоспах за рахунок особистого підсобного господарства. Це і зумовило виникнення, інституалізацію та функціонування особистих підсобних господарств, як дрібного натурального виробництва без необхідних знарядь і з більшими витратами праці, ніж у громадському виробництві.

Деяка лібералізація політики ставлення до особистих підсобних господарств населення позитивно вплинуло на їх стан та розвиток

особистих підсобних господарств населення. Зокрема ОПГ Вінницької області збільшили виробництво м'яса і сала у живій вазі з 103,9 тис. т у 1965 р. до 114,4 тис. т у 1970 р., 131,3 тис. т у 1975 р., м'яса і сала у забійній вазі відповідно – 73,4 тис. т, 84,4 тис. т, 94,1 тис. т [210]. Проте їх розвиток відбувався неоднозначно. Наприклад, намітився спад у виробництві молока і молокопродуктів, інших видів сільгосппродуктів. Наприклад, якщо виробництво молока в ОПГ Вінницької області у 1965 р. склало 310,2 тис. т, то у 1970 р. – 298,2 тис. т, а у 1973 р. 296,6 тис. т, шерсті відповідно 53 т, 36 т, 12 т [211]. Така негативна тенденція була пов'язана, насамперед, із зменшенням поголів'я худоби. Якщо у 1966 р. в ОПГ Вінницької області нараховувалося 286,0 тис. голів великої рогатої худоби, то у 1975 р. – 241,4 тис. голів, корів відповідно – 187,1, 158,4 тис. голів, свиней – 472,1 і 375,5 тис. голів, овець – 14,1 тис. голів і 1,8 тис. голів [212]. Зменшення поголів'я худоби і птиці у наступний період зумовило і спад виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах. У 1975 р. ОПГ Вінницької області виробили 61,0 тис. т свинини у забійній вазі, то у 1981 р. лише 53,1 тис. т, шерсті – 8 т і 2 т [213].

У 70-ті роки особисті підсобні господарства залишалися основним джерелом забезпечення сільського населення висококалорійними продуктами харчування: молоком, м'ясом, овочами, фруктами тощо. Підтвердженням цього є дані бюджетного обстеження сімей колгоспників Вінницької області у 1975-1979 рр., які засвідчували, що в ОПГ вироблялося і надходило до споживання більше 90% м'яса і м'ясопродуктів, 80% молока і молочних продуктів, майже 100% картоплі, яєць, 70% овочів і баштанних культур. В той же час споживання хліба і хлібопродуктів компенсувалося поступленням зерна від колгоспу і купівлею печеного хліба і хлібопродуктів у державній і кооперативній торгівлі. Спостерігалось зростання попиту сімей колгоспників у молоці і молокопродуктах, овочах і забезпечення його з державних ресурсів [214]. Проте, обсяги товарної продукції ОПГ були хоча і обмеженими, але вагомо впливали на стан ринку продуктів у регіоні.

У 1977 р. особисті підсобні господарства населення Вінницької області виробили на сім'ю 1100-1300 літрів молока, 180-270 кг м'яса, 900 шт. яєць, 20-23 цнт картоплі, 4-5 цнт овочів [215]. Такі обсяги виробництва сільгосппродукції в ОПГ практично були достатні не лише для забезпечення сільського населення продуктами харчування, на рівні рекомендованих норм споживання, але створювали деякі можливості реалізації на ринку, навіть після витрачання частини продукції на насіння, корм худоби і птиці. Все ж, головним призначенням ОПГ було

задоволення споживчих потреб сільської сім'ї. Про те, що особисті присадибні господарства були головним джерелом надходження продуктів харчування свідчать результати бюджетних обстежень сімей колгоспників Вінницької області у 1975-1979 рр. У 1979 р. від ОПГ пересічної родини колгоспника надходило 90,7% м'яса і м'ясопродуктів і лише 3,1% від колгоспу, 6,2% купувалося в державній кооперативній торгівлі, молока і молокопродуктів відповідно 86,2%, 0,6%, 13,2%; яєць – 99,3%, 0,5%, 0,2%; овочів – 83,4%, 0,8%, 15,8%. Потреба споживання картоплі на 99,9% задовольнялась вирощенням цієї продукції в ОПГ [216]. Лише попит на хліб та хлібобулочні вироби особистим присадибним господарствам задовольнявся на 18,2%, а решта компенсувалася надходженнями з колгоспу 26,6%, закупками в державній і кооперативній торгівлі 55,2% [217]. В аналітичній підсумковій записці бюджетних обстежень сімей колгоспників Вінницької області у 1975-1979 рр. підкреслювалося, що «Головним джерелом надходжень продуктів харчування в сім'ях колгоспників є їх виробництво в особистому підсобному господарстві. Проте, за останні роки помітна тенденція до зниження їх питомої ваги в загальному обсязі виробництва в області, зокрема м'яса і м'ясопродуктів з 46% у 1975 р. до 43% у 1979 р., молока і молокопродуктів з 29% до 28%, яєць з 68% до 58%, картоплі з 93% до 89%, овочів з 39% до 33%.» [218].

Загострення продовольчої проблеми наприкінці 70-х на початку 80-х років змусило радянське керівництво застосувати ряд додаткових заходів щодо збільшення питомої ваги особистих підсобних господарств у виробництві сільськогосподарської продукції. Зокрема, про це йшлося на грудневому (1978 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Наголошувалося насамперед, про налагодження допомоги ОПГ колгоспів і радгоспів кормами, мінеральними добривами, молодняком високопродуктивної худоби і птиці тощо.

На травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС ще раз було акцентовано увагу на необхідності розвитку особистих підсобних господарств, зокрема забезпеченню їх повністю засобами малої механізації, кормами для худоби і птиці, наданню різноманітних послуг тощо. Все це, на думку компартійних очільників, повинно було всіляко заохочувати сільське населення до повнішого використання цього значного резерву виробництва продовольчої продукції.

В результаті прийнятих рішень дещо покращилась взаємодія державних та кооперативних організацій з особистими підсобними господарствами. Держава, розуміючи значення ОПГ, розпочала надавати їм деяку підтримку, насамперед, постачаючи їх молодняком

худоби і птиці. У 1978 р. міжколгоспні інкубаторно-птахівничі станції вивели і реалізували населенню Хмельницької області 5 млн. голів птиці, у тому числі 3,5 млн. курчат, 1,5 млн. каченят; 80 тис. індичат. Було також реалізовано населенню 3,7 тис. телят, 127 тис. голів поросят. Проте, в середньому, це склало на одне ОПГ Хмельниччини всього 0,4 голови поросяти і 16 голів молодняка птиці [219]. Крім того, у 1978 р. колгоспи і радгоспи Хмельниччини відпустили для ведення особистих підсобних господарств майже 210 тис. т. соломи, 9,4 тис. т. стебел кукурудзи, 685 тис. т. гички цукрового буряка, 108 тис. т. жому, 385 тис. т. зеленої маси природних кормових угідь. Це дорівнювало приблизно 25% природних угідь області. Населення одержало за продані державі лишки молока, м'яса, яєць 8 тис. т. комбікормів з державних ресурсів, 3,4 тис. т. зернофуражу, 1,2 тис. т. сіна [220]. Про співпрацю колгоспу «Україна» села Лісоводи Городоцького району Хмельницької області та особистого підсобного господарства ділився своїми роздумами двічі Герой Соціалістичної праці Г. І. Ткачук: «Не така вже особиста справа – особисте господарство. Кожен, хто має його завдячує колгоспу. Корова, кабанчик, птиця – власні. Але ж їх годувати треба. А чим? Пасовища власного у колгоспника немає. Заготовляти корми десь на стороні він не може – землі колгоспні. От правління колгоспу і місце для випасу корови виділить, і на зиму кормами забезпечить. Видаємо колгоспникам бурякову гичку, і жом і силос. Чи ж можна після цього вважати, що доходи від особистого господарства колгоспника ніякого відношення до колгоспу не мають, не залежать від нього?» [221]. У 1989 році колгоспами, радгоспами, міжгосподарськими підприємствами Хмельницької області ОПГ було продано 10,1 тис. молодняка ВРХ, 315,6 тис. поросят, 10423 тис. молодняка птиці, виділено 101,4 тис. т. грубих і 526,7 тис. т. соковитих кормів, 57,4 тис. т. комбікормів [222].

Попри деякі позитивні факти допомоги ОПГ з боку колгоспів і радгоспів не вдалося радикально переломити ситуацію і зокрема негативні тенденції у розвитку особистих підсобних господарств. Насамперед, це знайшло вияв у зменшенні поголів'я худоби, яка утримувалася у селян. Якщо у 1966 р. а ОПГ Вінницької області нараховувалося 286,0 тис. голів великої рогатої худоби, то у 1980 р. 241,4 тис. голів, корів відповідно – 187,1; 158,4 тис. голів, свиней 472,1; 347,5 тис. голів; овець 14,1; 1,8 тис. голів [223]. У 1970 р. в особистих підсобних господарствах Хмельницької області нараховувалося 307,3 тис. голів великої рогатої худоби, в тому числі 219 тис. корів, 325 тис. свиней і 10,6 тис. овець і кіз. У 1980 р. – відповідно – 252,3 тис.; 179,2 тис.; 222,1 тис.; 3,8 тис. голів, тобто за десять років, протягом 1970-1980 рр. поголів'я великої

рогатої худоби зменшилося на 55 тис., корів на 40 тис., свиней на 103 тис. голів, овець і кіз майже на 7 тис. голів [224]. Все це зумовило значне зменшення обсягів виробництва ОПГ сільськогосподарської продукції. Якщо у 1975 р. особисті підсобні господарства Вінницької області виробили 61,0 тис. т. свинини у забійній вазі, то у 1981 р. – 53,1 тис. т, молока відповідно 302,6 тис. т і 270,9 тис. т, шерсті 8,0 т; 2,0 т [225]. Серед різних причин і факторів, на зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в ОПГ основну роль відіграв перехід наприкінці 60-х років оплати праці у колгоспах з натуральної на грошову. Це надзвичайно загострило кормову проблему в особистих підсобних господарствах. Даний висновок підтверджують результати опитування жителів Томашпільського, Крижопільського районів Вінницької області у 1982 р. Респонденти вказали, що основним гальмом у розвитку тваринництва в ОПГ є кормова проблема і висловилися за збільшення продажу кормів за пільговими цінами (38,2%) і норм натуральної винагороди за працю в колгоспах (26,3%) [226]. Суттєвим фактором, який впливав на загострення кормової проблеми в ОПГ був перехід на гарантовану грошову оплату праці в колгоспах у 1967-1968 рр. В результаті у структурі заробітної плати постійно зменшувалася частина натуральних виплат, особливо фуражного зерна. У 1980 р. вона складала лише 4%, а в 1983 р. – 0,7% від усієї оплати, яка була нарахована колгоспникам [227]. Про гостру кормову проблему свідчать дані таблиці №26. З неї видно, що якщо в республіці на кожну умовну голову худоби витрачалася в особистому підсобному господарстві 25,1 кормових одиниць, то в Вінницькій області всього 17,5. Компенсувати нестачу кормів власники особистих господарств намагалися за допомогою крадіжок колгоспної власності. На шпальтах місцевої газети друкувалося чимало повідомлень про дане явище. Так, у с. Чанькові Дунаєвецького району Хмельницької області шофер місцевого колгоспу привласнив 296 кг зерна для потреб особистого підсобного господарства, систематично збував крадені корми для односельців [228]. Шофер колгоспу с. Зеленче, того ж району, був пійманий на крадіжці зерна у розмірі 40 пудів [229]. У с. Залісцях, того ж району, комісія народного контролю виявила крадіжку завідувачем тваринницької ферми 18,5 цнт. кормо суміші. В результаті крадіжок ферма кожної доби недодавала 100-120 кг. молока [230]. До речі, оцінюючи залежність особистого підсобного господарства від крадіжок колгоспно-радгоспної власності відомий журналіст-аграрій Микола Дивак образно зауважував, що «голова і ноги дядьківської корови знаходилися на колгоспному дворі, а у його дворі лише її дійки» [231].

У добу перебудови СРСР в другій половині 80-х років за інерцією висловлювалося чимало пропозицій щодо відродження і подальшого розвитку особистих підсобних господарств населення. Проте, у зв'язку з різким постарінням сільського населення та зменшенням чисельності стала очевидною неспроможність його подальшого піднесення та збільшення ролі у виробництві сільськогосподарської продукції.

Характеризуючи розвиток особистих підсобних господарств у другій половині 80-х років, насамперед, варто відзначити спад динаміки валової продукції в ОПГ населення Вінницької і Хмельницької областей. Так, середньорічні показники виробництва валової продукції в ОПГ Вінницької області у 1986-1989 рр. склали по відношенню до 1981-1985 рр. лише 83,1%, зокрема у рослинництві – 76,3%, а в тваринництві – 89,7%, у Хмельницькій області відповідно 94,9%; 85,6%. Дані показники були нижчими республіканських, відповідно – 98,7%, 93,2%, 102,3% [232]. Якщо у 1980 р. в особистих підсобних господарствах Хмельницької області було вироблено м'яса худоби і птиці у забійній вазі 3,8 тис. т, то у 1987 р. всього 3,0 тис. т, яєць відповідно 1,9 млн. шт.; 0,2 млн. шт., овочів – 2,0 тис. т, 0,7 тис. т, картоплі 6,7 тис. т, 1,6 тис. т [233]. У 1988 р. виробництво продукції в особистих підсобних господарствах Хмельницької області порівнянню з 1980 р. зменшилося, а саме м'яса у забійній вазі на 7,1 тис. т, молока – 22,5 тис. т, яєць – 34,6 млн. шт. [234].

Продовжувалося різке зниження питомої ваги особистих господарств у виробництві продукції сільського господарства. У 1986-1988 рр. питома вага продукції ОПГ Вінницької області склала всього 29,3% вартості всієї валової сільськогосподарської продукції, виробленої всіма категоріями господарств, зокрема 24,4% продукції рослинництва, 34,6% – тваринництва, 86,9% – картоплі, 27,4 – овочів, 59,3% – фруктів, 19,3% – молока, 39,5% – м'яса, 52,2% – яєць; у Хмельницькій області відповідно 29,3%, 23,1%, 38,2%, 61,7%, 25,6%, 52,6%, 37,2%, 38,9, 48,0%. Республіканські показники питомої ваги ОПГ у валовій сільгосппродукції – 26,2%, 21,2%, 30,5%, 63,8%, 23,9%, 53,5%, 24,6%, 34,3%, 34,9%. [235]. Про швидкий занепад особистих підсобних господарств свідчать і дані таблиці №29. Динаміка валової продукції тваринництва ОПГ Вінницької області склала у 1981-1985 рр. у порівнянні із 1976-1980 рр. – 99,2%, а у Хмельницькій області – 89,6%.

У другій половині 80-х років доходи від особистого підсобного господарства трудівників села і, особливо колгоспників, мали яскраво виражену тенденцію до зменшення. Якщо у 1985 р. дохід від ОПГ в бюджеті сім'ї колгоспника Вінницької області становив 32,1% сукупного доходу (100%), то у 1986 р. – 29,3%, 1987 р. – 28,4%, 1988 р. – 24,6% [236].

Все це дає підстави стверджувати про прискорення занепаду особистих підсобних господарств населення. Спад сільськогосподарського виробництва ОПГ пояснювався зменшенням їх кількості, а також значним скороченням посівних площ, поголів'я худоби. У 1988 р. у Вінницькій області на одне ОПГ припадало всього 0,7 умовних голів худоби і 2,3 голови на гектар сільгоспугідь., у Хмельницькій області відповідно 1,0 і 3,2 голів. Середньо республіканські показники склали 1,0 і 3,6 голів [237]. Незважаючи на кращі показники забезпечення ОПГ Хмельницької області поголів'ям худоби, тут була досить високою питома вага особистих підсобних господарств, в яких не утримувалась худоба. У 1988 р. питома вага особистих підсобних господарств Хмельницької області, які не мали худоби склала 30,% до їх загальної кількості, зокрема великої рогатої худоби 41,1%, корів – 47,0%, свиней – 45,0%, овець – 99,9%, кіз – 98,7% [238]. На 100 ОПГ Хмельницької області у 1990 р. припадало всього 49 голів корів, 54 – свиней, 2 – овець і кіз [239]. Обстеження ОПГ Хмельниччини органами статистики у 1990 році виявило, що основною причиною зменшення поголів'я худоби була кормова проблема, зокрема відсутність пасовищ [240]. Отже, у 80-ті роки не вдалося зупинити спад сільськогосподарського виробництва в ОПГ, зменшення їх питомої ваги у вирощуванні продукції рослинництва і тваринництва. Причиною було зменшення кількості ОПГ, а також збільшення чисельності особистих підсобних господарств, які не утримували, не вирощували продуктивну худобу.

Аналіз розвитку особистих підсобних господарств у 60-80-ті рр. варто завершити характеристикою їх становища у 1989-1990 рр. У 1990 р. у Вінницькій області нараховувалося 604 тисячі сімей (дворів), які вели особисте присадибне господарство, а у Хмельницькій області – 408 тисяч. У їх землекористуванні знаходилося 188,1 тис. га на Вінниччині і 130,3 тис. га на Хмельниччині [241]. Питома вага ОПГ, які мали худобу, птицю, бджоли у Вінницькій області склала 60,8%, а у Хмельницькій – 64,9%. В Україні відповідно – 37,2% [242]. З наведених даних видно, що дві третини власників ОПГ у регіоні займалися розведенням худоби, птиці і бджіл і їх питома вага була значно вищою республіканських показників.

В особистих підсобних господарствах населення Вінниччини утримувалося 121,6 тис. корів, Хмельниччини – 160,2 тис. голів. Хмельницька область за кількістю корів поступалася лише Львівській області (219,6 тис. голів), а Вінницька – Житомирській (151,8 тис. голів), Тернопільській (137,9 тис. голів), Івано-Франківській (124,9 тис. голів). [243].

Особисті підсобні господарства Вінницької області посідали перше місце в УРСР за кількістю свиней – 356,7 тис. голів, у Хмельницькій області – 268,6 тис. голів, друге місце за кількістю птиці – 6500 тис. голів, поступаючись Дніпропетровській області (6900 тис. голів), у Хмельницькій області – 3800 тис. голів, а також за кількістю бджолосімей – 253,0 тис. поступаючись лише ОПГ Донецькій області (300 тис.). В особистих підсобних господарствах Хмельницької області нараховувалося всього 47,0 тис. бджолосімей [244]. Високою залишалася питома вага ОПГ у вирощенні рослинницької продукції. Головними культурами залишалися картопля, овочі, кукурудза. Якщо врожайність картоплі в ОПГ Хмельницької області склала 152 цнт. з га, то у колгоспах 121 цнт. з гектара, овочів відповідно 119; 113 цнт., плодів і ягід 24,0; 7,5 цнт. В результаті в ОПГ Хмельниччини у 1989 р. було вирощено 58,7% картоплі, 24,3% овочів, 61,7% плодів і ягід загальнообласного виробництва [245].

Наприкінці 80-х років в якості тяглової сили в особистих підсобних господарствах з'явилися коні. Із 37,5 тис. голів коней, які використовувалися в ОПГ України – 1,5 тис. було на Вінниччині і 1,4 тис. на Хмельниччині [246]. Утримання коня виправдовувало себе за умови, якщо присадибне землекористування було у розмірі не менше 3 гектарів. До того ж, кінь, з'їдаючи за рік до 30% кормів істотно гальмував розвиток продуктивного тваринництва. Все це ще більше загострювало кормову проблему і було яскравим свідченням домінування доіндустріальних методів господарювання в ОПГ.

В цілому, питома вага особистих підсобних господарств Вінницької області у 1990 році у валовій сільськогосподарській продукції склала 31,6%; у Хмельницькій області – 32,7%. У той же час, як в УРСР – 29,4% [247]. Про значний вклад особистих підсобних господарств у сільськогосподарське виробництво свідчить те, що у 1989 р. 408 тис. ОПГ Хмельницької області виростили 355 тис. т. картоплі, або майже 1000 кг на одне господарство; 45,5 тис. т. овочів, або 128 кг на сім'ю; 57,2 тис. т. плодів і ягід, або 162 кг на сім'ю; 48 тис. т. м'яса у забійній вазі, або 136 кг на сім'ю; 454,1 тис. літрів молока, або 1300 літрів на сім'ю; 206,4 млн. шт. яєць, або 583 шт. на одне господарство [248]. Проте товарність ОПГ залишалася невисокою. В розрахунку на душу населення особисті підсобні господарства Хмельницької області в 1989 р. продали державі – 42,5 кг картоплі, 0,7 кг – овочів, 17,0 кг – фруктів, 13,3 кг – м'яса, 91,6 кг – молока, 37 шт. – яєць [249]. Питома вага ОПГ у загальному обсязі державних закупівель у 1989 р. склала: – м'яса худоби і птиці – 10,6%, молока – 19,7%, картоплі – 30,7%, плодів і ягід – 50,3%, овочів – 0,8% [250].

Місце і роль особистих підсобних господарств регіону ілюструють дані таблиці №27. Середньорічне виробництво валової продукції ОПГ в Українській РСР у 1985 р. склало 5,4 тис. крб. на 1 га сільськогосподарських угідь, то у Вінницькій області – 4,6 тис. крб., а Хмельницькій – 5,4 тис. крб. Як свідчать дані таблиці №25, питома вага підсобних господарств у виробництві сільськогосподарської продукції Української РСР у 1986-1987 рр. складало у Вінницькій області 29,3%, а у Хмельницькій області – 24,7%, у республіці – 26,2%. Аналіз стану особистих підсобних господарств у 1989-1990 рр. дає підстави стверджувати, що вони виробляли третину валової сільськогосподарської продукції. Це дозволяло забезпечувати споживчі потреби сільських сімей в продуктах харчування, а також реалізовувати лишки сільгосппродукції на ринку. ОПГ Вінницької і Хмельницької областей мали досить високі економічні показники в Українській РСР, зберігали провідне місце в утриманні поголів'я корів, свиней, птиці, бджіл. Разом з тим, наприкінці 80-х років з'явилися і наростали кризові явища ОПГ, які знайшли свій вияв у спаді сільськогосподарського виробництва, зниженні їх питомої ваги у вирощенні рослинницької і тваринницької продукції, зменшенні обсягів їх товарності, місця та ролі в забезпеченні споживчих потреб сільського населення у продуктах харчування.

Аналізуючи фактори, які впливали на розвиток особистих підсобних господарств, підвищення чи зниження їх ролі в сільськогосподарському виробництві, на першому місці, знаходиться політика влади стосовно їх розвитку. Як зазначалось вище, така політика була неоднозначною і суперечливою, але при цьому компартійна номенклатура керувалась постулатом про переваги великого колективного господарства над дрібним підсобним господарством, а звідси не могла допустити щоб праця селянина в особистому господарстві відривала його від роботи в колгоспі, радгоспі, підприємстві, а доходи були вищими, ніж винагорода за працю у колгоспно-радгоспному виробництві. А відтак під виглядом боротьби з так званими «нетрудовими доходами», «спекуляцією» у селі ніколи не згасала боротьба з тими селянами, які прагнули ефективно вести присадибне господарство, дбаючи про його товарність. На наш погляд, дана причина негативно впливала на розвиток особистих підсобних господарств майже на всьому протязі розглядуваного періоду. Наприклад, торкаючись боротьби із розширенням землекористування власниками ОПГ у Дунаєвецькому районі Хмельницької області представники владних структур вимагали, щоб присадибні ділянки

надавалися виключно загальними зборами колгоспників, при цьому норми землекористування мали враховувати трудову участь працездатних членів колгоспної сім'ї в громадському господарстві. Проте, як зазначалося, у редакційній статті «Не скрізь дотримуються цього принципу. Наприклад, сім'я жительки села Балин Олександрри Погрібної складається з чотирьох осіб. З них працездатних двоє. Однак в колгоспі не працює жоден. А от присадибною ділянкою сім'я користується за нормою колгоспника, до того ж найвищою. У селах району є чимало сімей, які самоправно захопили землю понад встановлені статутном норми. Так у Гуті Яцковецькій Гнат Магера, Цезарій Островський, Надія Риба, Параска Пекунова та інші незаконно використовують по 0,20-0,40 га землі. Необхідно здійснити швидко ревізію присадибного землекористування і суворо покарати винних у самочинному захопленні землі» [251]. Як бачимо, компартійна номенклатура використовувала присадибне землекористування, як важіль жорсткої залежності селянина від колгоспу. До того ж, позбавленні тяглової худоби, сільськогосподарської техніки, підприємств з переробки продукції рослинництва і тваринництва особисті підсобні господарства були повністю залежні від колгоспних засобів виробництва. Отже, оцінюючи продуктивність особистого підсобного господарства, його місце у виробничій сфері села не можна не враховувати той факт, що виробництво сільськогосподарської продукції майже повністю було залежним від колгоспу чи радгоспу.

Наступним фактором, який суттєво впливав на розвиток особистих підсобних господарств була їх надміру висока працезатратність. У структурі посівних площ ОПГ головну роль відігравало вирощування такої працездатної культури як картопля, овочі; у тваринництві – годівля, догляд великої рогатої худоби, насамперед, корів. Майже всі виробничі процеси в підсобному господарстві пов'язані з вищезгаданою спеціалізацією проводилися вручну із застосуванням примітивних знарядь праці. Обстеження затрат праці в особистих підсобних господарствах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області проведені у 1961 р. виявили, що середні затрати праці на гектар посівної площі в ОПГ становили 110 восьмигодинних робочих днів на рік, тоді як у колгоспах – 70. Затрати праці на центнер продукції, одержаної з присадибних господарств, дорівнювали 1,1 людино-дня, а в колгоспному виробництві 0,82 людино-дня [252]. Затрати праці на голову великої рогатої худоби в особистих підсобних господарствах склали приблизно 45,5 людино-днів, а на колгоспних фермах Кам'янець-Подільського району 28 людино-днів, а в передовому

колгоспі «Україна» села Лісоводи Городоцького району Хмельницької області всього 17,6 людино-днів [253].

На протязі розглядуваного періоду висока працезатратність, низька продуктивність праці в особистих підсобних господарствах залишалася головною перешкодою у їх розвитку. Так, продуктивність праці в ОПГ у 1964-1974 рр. була на 50%, а у 1974-1980 рр. на 57% нижчою, ніж у колгоспно-радгоспному виробництві [254]. Зниженню затрат праці, підвищенню її продуктивності могла сприяти механізація виробничих процесів. Проте, обстеження особистих підсобних господарств Хмельницької, Вінницької і Тернопільської областей у 1988 р. виявило, що лише 15,4% власників ОПГ мали електричні корморізки, 28,2% – соломорізки, 15,4% – сепаратори, 14,2% – механічні візки, 1,7% – мотоблоки [255]. Головний шлях скорочення затрат праці – оснащення господарств сучасними засобами малої механізації (мотоблоками з набором причіпних знарядь, мотокультиваторами, сепараторами, електрооприскувачами). В присадибному господарстві мотоблоки і міні-трактори при експлуатації із набором знарядь дозволяли при поліпшенні якості роботи підвищувати продуктивність праці в 5-10 разів, а на окремих операціях в 20-30 разів у порівнянні з використанням ручного садово-городнього інвентарю. Малогабаритна техніка не тільки полегшувала працю, але була засобом залучення молодих сімей до ведення господарства і підвищення ефективності використання праці пенсіонерів [256]. Проте виробництво сільськогосподарської продукції в ОПГ за допомогою відсталих доіндустріальних технологій продовжувало залишатися надмірно працезатратним. Існування дрібного натурального виробництва на основі примітивних форм організації економіки без глибокої спеціалізації, з переважанням універсальної ручної праці за допомогою примітивних знарядь було регресивним процесом.

Через слабку механізацію особисті підсобні господарства потребували значних трудових ресурсів. Обстеження робочого часу колгоспників Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в 1962 році виявило, що 57% робіт в ОПГ виконували працездатні жінки, 9,2% працездатні чоловіки, 6,5% – підлітки 12-16 років і 27,3% особи похилого віку [257]. Важка некваліфікована праця в підсобних господарствах була основним джерелом існування особистих підсобних господарств. В умовах низького життєвого рівня в більшій сільської населення самоексплуатація радянської людини в дрібному натуральному господарстві не мала альтернативи. У цьому плані існування ОПГ мало економічний сенс, оскільки забезпечувало деяке

зростання виробництва сільськогосподарської продукції, поліпшувало матеріальний стан власників цих господарств, збільшення товарних фондів країни. Однак, з іншого боку, праця в ОПГ являла собою «утилізацію» вільного, від основної роботи, часу, тобто фактичну його відсутність. У цьому аспекті соціальна шкода від зайнятості населення в ОПГ мала очевидний характер, оскільки зменшення вільного часу, що є мірилом добробуту народу, вело до недовикористання професійного і творчого потенціалу працівників за основним видом діяльності, до погіршення якості відтворення робочої сили, що в значній мірі визначило ефективність виробництва і соціальні стандарти життя сільського населення. Проте, із скороченням чисельності сільського населення та його постаріння можливості залучення трудових ресурсів в ОПГ виявилися вичерпаними. Головним суб'єктом господарювання на селі стали особи пенсійного і передпенсійного віку, саме на них перекладалися основні затрати праці в особистих підсобних господарствах. У 1987-1989 рр. у структурі виробничої діяльності понад 50% затрат праці в особистому підсобному господарстві припадали на осіб пенсійного віку [258]. Цілком природно для цієї категорії людей було непосильним ведення підсобного господарства. У зв'язку з цим змінювалася структура особистого підсобного господарства – «вимивалися» найбільш працезатратні види продукції, а їх місце займали меншпрацезатратні, різко зменшувалася його товарність. Наприклад, на присадибних господарствах зменшувалася площа, зайнята під картоплею, овочами і збільшувалася – під багаторічними травами. Зменшувалася кількість дворів, де утримувалася велика рогата худоба, свині і збільшувалася кількість сімей, які заводили кіз, або займалися вирощуванням лише птиці, дрібної худоби тощо.

До того ж, постаріння сільського населення супроводжувалося зменшенням кількості особистих підсобних господарств, частина яких прийшла до повного занепаду. Без догляду залишалися і часто не використовувалися: городня орна земля, плодово-ягідні насадження, господарські будівлі, житло. У віддалених частинах села нерідко занедбані, покинуті присадибні ділянки утворювали невеликі суцільні масиви невикористаних земель.

Наступним фактором, який негативно впливав на розвиток особистих підсобних господарств був рівень їх кооперації. Тут варто виділити дві найбільш поширені форми кооперування, які склалися у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей. Відомо, що деяка частина сільгосппродукції, вирощеної в особистих підсобних господарствах, мала товарний характер. Через це у структуру затрат

праці в ОПГ входив досить значний робочий час, пов'язаний з поїздками на ринок для реалізації лишків сільськогосподарської продукції, отриманих з підсобного господарства. За даними наукових досліджень витрати праці, пов'язані з реалізацією лишків продукції складали до 30% часу, відпрацьованого в ОПГ. Слід відмітити, що лишки сільгосппродукції сільськими жителями реалізуються на ринку на протязі року: одні види продукції, які зберігаються недовго (молоко, молокопродукти, яйця тощо) вимагають частих поїздок на ринок, інші можуть реалізовуватися в осінньо-зимовий період (м'ясо, овочі, фрукти, мед тощо). Проте і в тому і в іншому випадку відволікалося багато робочої сили у той період, коли робота в ОПГ вимагала чимало затрат праці [259].

Опитування сільських жителів Вінницької області у 1988 р. показало, що 45,3% респондентів серед причин за яких не було реалізовано продукти ОПГ на ринку назвали нестачу часу для реалізації лишків сільгосппродукції на базарі, 15,8% – відсутністю транспорту для доставки її заготівельним організаціям, 3,4% – на ринок [260].

Споживча кооперація не змогла в розглядуваний період забезпечити охоплення ринку лишків сільськогосподарської продукції, вирощеної в особистих підсобних господарствах. Так, у 1980-1987 рр. заготівельними організаціями споживчої кооперації Вінницької області було закуплено у власників ОПГ лише 8,5% лишків овочів і фруктів, 15% – картоплі, 22% – м'яса свинини, 38% – великої рогатої худоби, 39% яєць і 40% меду. Деяких успіхів було досягнуто у закупівлі молока. Так, у 1987 році у Вінницькій області було закуплено біля тонни молока на одну корову, яка утримувалася в ОПГ [261]. Такі незначні показники були зумовлені низькими закупівельними цінами, відсутністю продажу концентрованих кормів на кожен центнер закупленого молока, м'яса, картоплі, поверненням власникам ОПГ обезжиреного молока. До того ж, в організації закупівлі сільськогосподарської продукції накопичилося чимало невирішених проблем, серед яких основна – своєчасне забезпечення закупівлі швидкопсууючої продукції і доставка її споживачу. Опитування сільських жителів Вінницької області у 1988 р. показало, що 43,5% респондентів серед причин, за якими не було реалізовано продукцію ОПГ, назвали низькі закупівельні ціни, 30,4% – відмову у прийманні продукції з боку заготівельних організацій [262]. Можливості виконання кооперативами, покладених на них функцій, були обмежені слабкою матеріально-технічною базою, відсутністю власного транспорту для доставки швидкопсууючої продукції до споживача, малогабаритної техніки для надання різноманітних

виробничих послуг населенню. Збутові кооперативи відчували гостру нестачу у рефрижераторах, молоковозах, холодильниках, вантажних і легкових автомобілях. Через це чимало сільськогосподарської продукції псувалося, згодувалося сільськогосподарським тваринам. Суцільне обстеження сільських сімей (було охоплено 90% сільських дворів Вінницької і Хмельницької областей) у 1988 році виявило, що більше третини опитаних респондентів, через відсутність добре організованого збуту, визнавали, що змушені згодувати тваринам картоплю, фрукти, ягоди, овочі [263].

Друга форма кооперації ОПГ склалася наприкінці 70-х на початку 80-х років і полягала у тому, що колгоспи, радгоспи передавали власникам особистих господарств для вирощування і відгодівлі молодняка птиці, великої рогатої худоби, свиней. При цьому для вирощування і відгодівлі птиці і тварин в особистих підсобних господарствах, колгоспи і радгоспи мали забезпечувати їх кормами з громадського сектору, насамперед, висококонцентрованими, ветеринарною допомогою. Особисті підсобні господарства за таких умов перетворювалися фактично у надомний цех колгоспно-радгоспного виробництва [264]. У 1985 р. згідно договорів колгоспів з ОПГ Вінницької області було вироблено в розрахунку на один двір 21,6 кг живої маси худоби і птиці. Питома вага, вирощеного в ОПГ м'яса у загальному виробництві м'яса колгоспами Вінницької області, склала 7,3%, у Хмельницькій області – 16,1 кг або 3,8%, республіканські показники відповідно 21,1 кг і 3,9% [265]. Такі низькі показники пояснювалися значними недоліками такої кооперації, пов'язаної з незадовільним забезпеченням особистих підсобних господарств висококонцентрованими кормами, високопородним молодняком птиці і худоби, засобами малої механізації, паливно-мастильними матеріалами, недостатньою грошовою винагородою за важку кінно-ручну працю.

Отже, нами встановлено, що особисті підсобні господарства посідали важливе місце у виробничій сфері сільських поселень. Вони були важливим джерелом постачання м'ясо-молочної, овочевої продукції і задовольняли передусім споживчі потреби сільської сім'ї, засобом відтворення робочої сили, додатковим резервом покращення матеріального добробуту в умовах низької винагороди за працю у колгоспному виробництві.

Незважаючи на те, що держава не могла обійтися без особистих підсобних господарств колгоспників, її ставлення до них було суперечливим і неоднозначним. На початку 60-х років було взято курс на обмеження особистих підсобних господарств, що знайшло вияв у

зменшенні присадибного землекористування, посиленні податкового тиску на власників ОПГ, які не працювали в колгоспі тощо. Як нами встановлено, у першій половині 60-х років особисті присадибні господарства колгоспників Вінницької і Хмельницької областей значно скоротили обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Проте, після лібералізації аграрної політики стосовно особистих підсобних господарств у другій половині 60-х років розпочалося їхнє деяке піднесення. Значно збільшилася кількість власників ОПГ за рахунок робітників і службовців, які проживали в сільській місцевості. В результаті у особистих підсобних господарствах населення Вінницької і Хмельницької областей збільшилося поголів'я худоби і птиці, обсяги виробництва рослинницької і тваринницької продукції. Проте, цей процес тривав недовго. Починаючи з середини 70-х років у розвитку ОПГ з'явилися кризові явища, які особливо стали відчутними на рубежі 70-80-х років. Насамперед це було пов'язано із зменшенням чисельності і різким постарінням сільського населення. В результаті головним суб'єктом господарювання в особистих підсобних господарствах стали особи пенсійного і передпенсійного віку. В умовах надвисокої працезатратності, недостатньої допомоги з боку держави, колгоспів ОПГ, низького рівня їх кооперування відбувалося неухильне зменшення питомої ваги особистих підсобних господарств у виробництві сільськогосподарської продукції. Отже, нами доведено, що у 80-х роках відбувався швидкий процес деградації і занепаду особистих підсобних господарств населення Вінниччини і Хмельниччини, зниження їхньої ролі у виробничій сфері села.

§ 2.3. Підсобні промисли та промислові підприємства: невикористані резерви модернізації села.

Необхідність збереження сільської поселенської мережі, її демографічної бази через зменшення сфери використання праці у рослинництві та тваринництві у зв'язку з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва зумовлювало необхідність додаткових виробництв з постійним або сезонним характером праці. До того ж, сільське господарство відрізняється від всіх інших галузей громадського виробництва тим, що економічний процес відтворення в ньому завжди поєднується з природним процесом. Виробничий процес охоплював період, в основному, від посівної до збиральних компаній, а процес робіт в проміжках цього періоду або загасав, або здійснювався епізодично, у зв'язку з тією чи іншою виробничою необхідністю. Ось чому матеріально-технічна база в сільському господарстві використовувалася нерівномірно і в порівняно короткі проміжки часу.

Значні коливання між часом виробництва і робочим періодом в умовах сільської місцевості викликали і нерівномірне використання трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві.

Для того, щоб в сільському господарстві суспільна праця використовувалась на протязі року так само рівномірно, як в промисловому виробництві необхідно поряд з поглибленням спеціалізації основних галузей в господарствах колгоспів і радгоспів всебічно стимулювати розвиток підсобних промислів, підприємств, особливо з переробки сільськогосподарської продукції і мінеральної сировини. Розвиток промислових підприємств дозволяв ефективно і раціонально використовувати за місцем проживання мешканців села як мобільні так і немобільні трудові ресурси. Все це сприяло залученню додаткових резервів робочої сили і закріпленню контингенту сільського населення на селі, насамперед його демографічно-активної частини.

Структурно сільська індустрія поділялась на підсобні промисли колгоспів і радгоспів, промислові виробництва сільськогосподарських підприємств з переробки продукції рослинництва і тваринництва, підприємств, які створювалися на основі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції, цехів, філіалів на селі промислових підприємств, розташованих у значних промислових центрах, державних підприємств харчової промисловості, розміщених на селі.

У цій структурі промислових підприємств чільне місце посідають підсобні промисли колгоспів і радгоспів. Насамперед, проаналізуємо

стан та динаміку їх розвитку. В 1960 – 1961 рр. у колгоспах Хмельницької області діяло 1359 кузнів, 365 – лісопилок, 1027 – столярно-теслярських підприємств (стельмашень), 197 – водяних, 44 – вітряних, 582 – механічних млинів, 40 – круподерень, 17 – маслобоєнь, 58 – олійниць [266], а також 84 цегельних, 37 – черепичних, 16 – підприємств з виробництва вапна, 20 – кар'єрів з видобутку будівельного каміння [267]. Ними було вироблено 2683, 9 тис. шт. черепиці, 15189 тис. шт. цегли, 9097 тис. шт. цегли – сирцю, 2239 ц вапна, 85172 м² пиломатеріалів, 144055 м² – деревини, 3809, 1 ц олії, 16840 ц круп, 195596 ц борошна [268]. Аналіз річних звітів колгоспів Хмельницької області у 1968 р. засвідчив певні зміни у структурі підсобних підприємств. Тут функціонувало 46 цегельних і 16 черепичних заводів, 25 – підприємств з виготовлення вапна, 180 – кар'єрів з видобутку каміння, 479 – лісопилок, 647 – столярно-теслярських підприємств [269]. Як бачимо, відбулося зменшення цегельних і черепичних заводів, лісопилок, столярно-теслярських підприємств, проте збільшилася кількість кар'єрів з видобутку будівельного каміння. Вивчення матеріалів річних звітів колгоспів засвідчило зменшення питомої ваги підсобних підприємств в економіці сільгоспартілей. Якщо у 1950 р. доходи від підсобних підприємств і промислів колгоспів Хмельницької області склали 3,8% у загальній структурі доходів, то у 1960 р. – 1,9%, 1967 р. – 1,8%, 1968 р. – 1,4%. Затрати праці знизилися з 4,0% у 1950 р., до 2,5% у 1960 р.; 3,5% у 1968 р. [270].

Деяке зменшення кількості підсобних підприємств у колгоспах і радгоспах пояснювалося тим, що не було скасовано дискримінаційну політику стосовно промислових виробництв, започатковану ХІХ з'їздом КПРС у 1952 р., у рішеннях якого зазначалося: «підсобні промисли є гальмом у розвитку сільського господарства, так як відволікають колгоспників від вирішення свого головного завдання» [271].

До того ж, владні структури намагалися згорнути підсобні промисли, вбачаючи в них джерело необґрунтованих доходів від реалізації їх продукції. Нарешті висувалися і такі мотиви, що виробництво промислової продукції в дрібних підсобних господарствах колгоспів є малоефективним. Особливо такий підхід став згубним для водяних, вітряних, теплових електростанцій, у зв'язку з підключенням колгоспів до державної електромережі у 1961-1968 рр. і отримання більш якісної електроенергії. Вирішено було знищити дрібні колгоспні, радгоспні електростанції, збудовані у післявоєнний період, під час здійснення кампанії «малої електрифікації села» [272].

Незважаючи на дискримінаційну політику, вцілілі діючі підсобні промислові підприємства колгоспів давали значний економічний ефект, особливо це стосувалося виробництва будівельних матеріалів. Саме на 60-ті роки припадає пік житлового будівництва на селі. До того ж, у регіоні були величезні запаси корисних копалин нерудної групи, зокрема будівельного каміння, глини, піску, вапна. У колгоспах створювалися госпрозрахункові бригади із заготівлі лісу у північних районах Радянського Союзу. У колгоспних лісах вирощувалися малоцінні породи дерев, які могли використовуватися як переробна сировина. Колгоспи і радгоспи, які не допустили ліквідації підсобних промислових підприємств отримували від них значний економічний зиск. Зокрема, з 59 колгоспів Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 45-ти були власні кар'єри з видобутку будівельного каміння. Лише протягом 1966-1968 рр. колгоспами даного району з місцевих будівельних матеріалів було побудовано 16 клубів і будинків культури, 12 шкіл, 17 дитячих садків, 32 магазини, збудовано 40,9 км під'їзних шляхів з твердим покриттям. Зокрема, у колгоспі «До комунізму» села Кульчіївці з місцевих будматеріалів було збудовано 4 клуби на 1550 місць, приміщення відділення зв'язку, 6 корівників, зерносклад, сховище для мінеральних добрив. Загалом, підсобними підприємствами колгоспів з видобутку каміння Кам'янець-Подільського району було відпрацьовано 32,4 тис. людино-днів, що значно знизило рівень сезонної зайнятості сільського населення [273]. У селі Новоконстантинівка Летичівського району Хмельницької області колгоспна цегельня виробляла 4 млн. шт. цегли у рік. Завдяки цьому вдалося майже втричі здешевити будівництво виробничих і соціальних об'єктів у селі [274]. Головний бухгалтер колгоспу «За комунізм» з села Кужелова Дунаєвецького району, так охарактеризувала значення підсобних підприємств в економіці сільгоспартілі: «У колгоспі є 270 гектарів саду. Але вирощений врожай не використовувався як слід. Чимало фруктів опадало з дерев, гнило. Вирішено було збудувати плодоцех. На його спорудження у 1968 р. витрачено 27 тис. крб. А у 1969 році він дав дохід у 42 тис. крб., у 1970 р. – 58 тис. крб. В плодоцеху яблука переробляли на пюре, сік, сухофрукти. У бригадному селі Велика Кужелова на базі запасів вапнякового каменю працює дві вапнярки. Бригада з 9 чоловік випалює щороку 240-250 т вапна і від його реалізації у касу колгоспу надходить 106 тис. крб. Собівартість кілограма вапна 10 коп., а реалізаційна ціна – 35 коп. У чотирьох кар'єрах колгоспу видобувають ручним способом будівельний камінь. У рік його

видобуток складає 2390 м³, собівартість одного кубометра каміння – 3,5 крб., а реалізація його здійснюється по 5,5 крб. за кубометр» [275].

Зважаючи на очевидне позитивне значення підсобних промислових підприємств, на XXIV КПРС у 1971 р. відбулося засудження попередньої дискримінаційної політики стосовно них та їх реабілітація. У резолюції з'їзду зазначалося: «Забезпечити в колгоспах і радгоспах подальший розвиток підсобних промислових виробництв і промислів, насамперед, по переробці та зберіганню сільськогосподарської продукції, виробництва будівельних матеріалів, товарів народного споживання з місцевої сировини, з метою повнішого і рівномірнішого протягом року використання трудових ресурсів у сільській місцевості, зміцнення економіки господарств, підвищення продуктивності праці» [276]. Дане рішення сприяло деякій активізації діяльності що до створення підсобних промислових підприємств і промислів переважно у рентабельних колгоспах і радгоспах. На початку 80-х років у колгоспах і радгоспах Хмельницької області функціонувало 3 тисячі підсобних підприємств промислів [277]. В окремих колгоспах вдалося створити досить розгалужену мережу підсобних підприємств, і отримувати значні фінансові надходження від їх діяльності. Наприклад, у колгоспі імені Жданова Староконстантинівського району Хмельницької області було збудовано цегельний завод, цех з виготовлення кафелю, маслосіллю, три млини, цех для сушіння фруктів, шість столярно-тепларських майстерень. Від реалізації продукції у касу колгоспу щомісяця надходило 25 тис. крб. чистого прибутку [278].

У показовому колгоспі «Україна» с. Лісоводи Городоцького району Хмельницької області діяло 17 підсобних підприємств і промислів [279]. Голова колгоспу Двічі Герой Соціалістичної праці Г. І. Ткачук високо оцінював економічний ефект їхньої діяльності: «Про підсобні підприємства мало говорять. Рільництво, тваринництво... ніби і все. Тільки ці дві галузі, вони продукцію дають. А отже, і доходи від них одержати можна. Тільки від них? А у нас обидва млини прибуток приносять, черепична майстерня, виноробка, маслоробка, каменоломня. Всі разом вони щороку наповнюють касу колгоспу на півтора мільйони карбованців. Заплановано будівництво плодоконсервного заводу продуктивністю 10 мільйонів банок на рік. Це дозволить підняти економіку громадських садів. Зуміємо сповна використати всю їх продукцію, ліквідувати втрати, які були досить великі. Заплановано будівництво цегельного заводу. Щорічна його продуктивність 8-10 млн. штук цегли. Це дозволить ще в більших масштабах вести будівництво. А

воно гальмувалося останнім часом не через нестачу коштів, а внаслідок нестачі будівельних матеріалів [280].

За даними річних звітів колгоспів Хмельницької області у 1990 р. підсобних промислових підприємств нараховувалося: 553 млини, 18 круподерень, 13 маслобоєнь, 7 виробництв з переробки овочів і фруктів, 12 консервних і плодоовочевих заводів і цехів для забою худоби і птиці, 2 з виробництва масла, сиру і молочної продукції, 72 з вилову і переробки риби, 4 – цехи з виробництва комбікормів, 20 – швейних виробництв, 2 – виробництв хутра, 7 – електростанцій, 7 – з виготовлення будівельних матеріалів, 647 майстерень з ремонту тракторів і сільгоспмашин, 503 лісопилки, 328 деревообробні майстерні, 62 цегельні і черепичні заводи, 63 – виробництва з видобутку і переробки нерудних будівельних матеріалів (піску, бутового каміння, щебеню, вапна та гіпсу) інших дрібних виробництв – 461. Всього у колгоспах Хмельницької області нараховувалося 2880 підсобних підприємств [281].

У радгоспах Хмельницької області в 1990 р. нараховувалося 223 підсобні промислові виробництва, з них: 34 млини, одна круподерня, маслобійня, виноробня, 4 – виробництва з переробки овочів і фруктів, 3 майданчики із забою худоби і птиці, 3 – вилову і переробки риби, одне швейне і два виробництва і пошиття хутряних виробів, 2 – електростанції, 51 – майстерня з ремонту тракторів і сільгоспмашин, 40 – лісопилок, 12 – виробництв будівельних матеріалів, 6 – з виготовлення дерев'яної тари, 5 – цегельних і черепичних виробництв, 6 – з видобутку і переробки нерудних будівельних матеріалів, 1 – з видобутку гіпсу і вапна, 1 – гідролізне виробництво і 47 різноманітних дрібних промислів [282].

Підсобними підприємствами колгоспів Хмельниччини було вироблено в 1990 р. – 17730 т борошна, 3757 т крупи, 12705 т комбікормів і сумішів, 963 т олії, 24 т сухофруктів, 68 тис. умовних банок овочевих консервів, 3622 тис. умовних банок фруктових консервів, 914 тис. умовних банок компотів, 699 тис. умовних банок повидла, 2009 тис. умовних банок фруктових соків, 507 т ковбасних виробів [283].

З наведених даних нами зроблено групування підсобних підприємств та промислів колгоспів і радгоспів, які були найбільш типовими у регіоні:

- кузні, ремонтні майстерні;
- млини, маслобійні, круподерні;
- плодоконсервні цехи і заводи;
- промисли з видобутку будівельного каміння, піску, глини;
- виробництва цегли, черепиці, вапна інших будматеріалів;

- лісопилки, деревообробні майстерні;
- різноманітні підсобні промисли, кустарні майстерні, які виробляли продукцію широкого вжитку з сільськогосподарської та несільськогосподарської сировини.

Варто зазначити, що попри сподівання, переважна більшість підсобних промислових підприємств мало вплинула на зменшення сезонності сільськогосподарського виробництва. Чимало з них працювало протягом року, використовуючи постійний контингент працівників (млини, кузні, ремонтні майстерні, черепичні, цегельні заводи, лісопилки тощо). В інших, виробничий цикл збігався з піком сільськогосподарських робіт. Такий висновок підтверджують дані обстеження виробничої діяльності і зайнятості працівників на консервному заводі імені Ватутіна Городоцького району, Хмельницької області. Так, у січні 1971 року тут було вироблено на 27303 крб. валової продукції і було зайнято 15 працівників, кожен з яких відпрацював 25 людино-днів; у лютому, відповідно – 18980 крб.; 20; 24; березні – 6029 крб.; 11; 24; квітні – 12100 крб.; 21; 29; травні – 14396 крб.; 20; 25; червні – 20468 крб.; 20; 25; липні – 50712 крб.; 56; 25; серпні – 48977 крб.; 76; 25; вересні – 46039 крб.; 75; 25; жовтні – 10728 крб.; 45; 24; листопаді – 6718 крб.; 30; 24; грудні – 10998 крб.; 32; 25 [284].

Наведені дані свідчать, що виробництво підсобного підприємства не поєднувалося з раціональним використанням трудових ресурсів. Під час весняних, літніх та осінніх польових сільськогосподарських робіт, протягом березня-жовтня, спостерігалось збільшення чисельності працівників на підсобному підприємстві. До того ж, головним недоліком підсобних підприємств колгоспів і радгоспів було їх значне технічне відставання, примітивність матеріально-технічної бази, відсутність обґрунтованих оптимальних розмірів, норм виробничого навантаження, невпорядкованість окремих зв'язків підсобних підприємств із споживачами продукції через надзвичайно слабку їх кооперацію. Давався визнаки і низький кваліфікаційний рівень працівників, відсутність спеціалістів з вищою освітою. Наприклад, на 1 вересня 1985 р. у підсобних промислових підприємствах Волочиського району Хмельницької області було зайнято 287 осіб, з них лише 27 чоловік або 9,5 % виконувало виробничі функції за допомогою механізмів, решта здійснювали ручну малокваліфіковану або не кваліфіковану роботу [285]. Переважній більшості колгоспів і радгоспів, які мали незначні обігові кошти не під силу було створення сучасних промислових підприємств з високою продуктивністю виробництва.

Головними недоліками підсобних промислових підприємств були: відстала примітивна матеріально-технічна база, яка не забезпечувала їх високу продуктивність, якість продукції, відсутність оптимальних економічно обґрунтованих розмірів, що зумовлювало в їх структурі переважання дрібних виробництв, низький кваліфікаційний рівень працівників, майже повну відсутність в їх штаті інженерів, технологів, невпорядкованість стабільних прямих торговельних зв'язків підсобних підприємств із споживачами їхньої продукції [286].

До того ж, нами доведено, що переважна більшість колгоспів і радгоспів регіону були низькорентабельними і не мали достатніх фінансових ресурсів для створення власних підсобних промислових підприємств і розгортання їх ефективного рентабельного виробництва. В цих умовах вирішено було об'єднувати фінансові, господарські, трудові зусилля багатьох колгоспів і радгоспів на основі міжгосподарської кооперації і створювати більш сучасні промислові підприємства. Зокрема, на такий шлях розвитку сільської індустрії націлювала постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про подальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції», яка була прийнята у 1976 р. У ній зазначалося: «Поглиблення спеціалізації і концентрації на базі міжгосподарської кооперації створює всім колгоспам і радгоспам – дрібним і великим, з різним рівнем економіки рівні можливості для послідовного переходу до високоінтенсивного спеціалізованого виробництва, забезпечення високих темпів розширеного відтворення» [287].

Після виходу даної постанови розпочинається масове створення в регіонах великих спеціалізованих господарств (спецгоспів). Так, в Дунаєвецькому районі Хмельницької області у селі Томашівка виник спецгосп з відгодівлі великої рогатої худоби на 6 тис. голів [288], на базі колгоспу «Україна» села Шутнівці Кам'янець-Подільського району було створено спецгосп з виробництва свинини, в якому планувалося утримувати до 32 тис. голів свиней [289]. Ямпільське районне міжгосподарське об'єднання з відгодівлі великої рогатої худоби і свиней у Вінницькій області включало 4 величезні тваринницькі комплекси, які забезпечували кормами 16 колгоспів і радгоспів району [290]. Кількість тваринницьких комплексів спецгоспів збільшувалося. Якщо в 1979 р. у Хмельницькій області діяло 14 спецгоспів з вирощування тваринницької продукції [291], то на початку 80-х років 38 спецгоспів і міжгосподарських підприємств з виробництва яловичини і 26-свинини [292]. Однією з найголовніших проблем існування велетенських

спецгоспів була кормова. Забезпечити повноцінну годівлю великої кількості поголів'я худоби і птиці, високий рівень механізації можливо було лише за рахунок виробництва комбікормових кормів, які виготовлялися на спеціальних комбікормових заводах. Перший комбікормовий міжколгоспний завод було збудовано у селищі Комишеваха Оріхівського району Запорізької області у 1971 р. За його прикладом передбачалося створення комбікормової промисловості у кожній області на міжгосподарській основі. До 1980 р. в Україні було створено 400 комбікормових заводи, які виробляли 9, 6 млн. т комбікорму, але вони задовольняли лише 75 % потреб спецгоспів у комбікормах, кормосумішах [293].

В 1976 р. у Хмельницькій області діяло 15 комбікормових заводів, в яких було задіяні 613 працівників. Переважна більшість з них створювалася в районних центрах і лише окремі безпосередньо в сільських населених пунктах, які були центральними садибами спецгоспів [294]. У 1981 р. в Хмельницькій області функціонував 21 комбікормовий завод і у селі Наркевичі Чорноострівського району завод аміноконцентратних добавок. Ними було вироблено 16778 т комбікормів для великої рогатої худоби, свиней і птиці [295]. Зважаючи на велику вартість будівництва комбікормового заводу, їх спорудження здійснювалося на міжгосподарській кооперації. Так, пайові відрахування для будівництва Красилівського комбікормового заводу здійснювали 28 колгоспів, Ізяславського – 34, Дунаєвецького – 37, Закупнянського – 27, Старосинявського – 15, Теофіпольського – 20, Деражнянського – 25, Новоушицького – 22, Староконстантинівського – 28, Хмельницького – 32, Шепетівського – 12, Городоцького – 26 [296].

Проте, нами встановлено, що значна частина колгоспів, які були збитковими, неспроможна була здійснювати значні пайові внески і фактично не брала участі у фінансуванні цих об'єктів. Наприклад, у спорудженні Городоцького комбікормового заводу мали брати участь 26 колгоспів, але у 1976 р. на його будівництво колгоспи «Більшовик», «Комунар», ім. Богдана Хмельницького, ім. Івана Щорса, «Урожай», «Іскра», ім. Димитрова, «Прогрес» не внесли жодної копійки своєї дольової участі [297]. Деякі комбікормові заводи було збудовано окремими рентабельними колгоспами за рахунок довгострокових державних кредитів. Наприклад, Яромолинецький комбікормовий завод було збудовано колгоспом ім. Жданова села Сутківці. Його вартість склала 648306 крб. 26 колгоспів району, які увійшли як пайовики ізобов'язувалися протягом 3-4 років погасити кредит. Рішенням районної Ради колгоспів завод був перетворений у міжгосподарський.

За аналогічною схемою було збудовано Дунаєвецький комбікормовий завод (за рахунок державного кредитування колгоспу ім. Шевченка села Воробієвка, вартістю 641756 крб., яка була компенсована пайовими внесками 37 колгоспів району). Кам'янець-Подільський комбікормовий завод було збудовано спецгоспом «Україна» села Устя за рахунок кредитів, наданих господарству державою. Після того, як його пайовиками стали колгоспи району, рішенням районної Ради колгоспів він був перетворений у міжгосподарський [298].

Певного розвитку у Вінницькій і Хмельницькій областях набуло будівництво міжгосподарських підприємств з виробництва будівельних матеріалів. Так, у Хмельницькій області у 1981 р. діяло 6 заводів з виготовлення бетонних і залізобетонних конструкцій, алебастровий завод, 13 цегельних заводів [299]. Деякі з них демонстрували значну економічну ефективність. Наприклад, у колгоспі «Росія» Немирівського району Вінницької області у кооперації з 5 сільгоспідприємствами було збудовано великий сучасний цегельний завод з поточною лінією виробництва цегли. Тут майже всі виробничі процеси було механізовано. Він перший серед цегельних заводів області перейшов на цілодобову роботу, виробляючи за зміну 40 тис. цегли. Висока прибутковість цього підприємства дала змогу пайовикам побудувати у селах декілька добротних тваринницьких приміщень, побутокбінат, 4 дошкільні заклади, лікарню, лазню [300].

Значного поширення в регіоні набуло будівництво плодоконсервних заводів на засадах міжгосподарської кооперації. Це було пов'язано, насамперед, з тим, що чимало колгоспів і радгоспів вирощували плодоовочеву продукцію. Проте, не маючи добре обладнаних складських приміщень, холодильного обладнання, тари, зберігаючи частину продукції в примітивних кагатах, чимало овочів та фруктів втрачалася. Переробка продовольчої продукції і реалізація її в консервованому вигляді дозволяла забезпечити міста цією продукцією і перетворити садівництво, виноградарство, овочівництво у високопродуктивну рентабельну галузь. Проте, вартість плодоконсервного заводу складала пересічно 60-70 тис. крб. Крім того, значними були витрати на придбання тари, зарплату працівників, поточне обслуговування. Цілком природно, спорудження власного плодоконсервного заводу було не під силу навіть середньорентабельним колгоспам і радгоспам. Проте методом кооперування фінансових, трудових, господарських ресурсів чимало колгоспів і радгоспів районну зуміли створити плодоконсервні заводи на міжгосподарській основі. Завдяки їм вдалося дещо зменшити втрати продукції садівництва і

овочівництва, яка як правило, перероблялося промисловим методом. В 1980 р. у Хмельницькій області діяло 20 плодоконсервних заводи на міжгосподарській основі [301]. Разом з тим, не слід переоцінювати стан їх матеріально-технічної бази. Переважна більшість з них не мала високотехнічного обладнання, кваліфікованих спеціалістів, високою залишалася питома вага ручної праці. Наприклад, під час обстеження Меджибізького міжгосподарського плодоконсервного заводу Летичівського району Хмельницької області, виявилось, що замість 34 тис. ящикової тари в наявності на момент відкриття сезонну переробки фруктів та овочів було лише 14 тис. штук. При плановій потребі із місткостями для зберігання овочів і фруктів 4 тис. ц, фактично було лише на 2898 ц, з 24 засолювальних ям готовими для виробництва було лише 10 [302].

У 80-х роках на селі виникають агропромислові об'єднання на засадах міжгосподарської кооперації, які повинні були забезпечити замкнутий цикл вирощування, переробки і реалізації споживачами якісних продуктів. Обстеження органами статистики двох агропромислових комбінатів «Смотрич» Кам'янець-Подільського району і агрофірми «Україна» Городоцького району до складу яких входило 50 підприємств, з них 38 або 76% – сільськогосподарські і 12 або 16% промислові. За ними було закріплено 88 тис. га або 61% всіх сільськогосподарських угідь області [303]. За 1989 р. промисловими підприємствами АПК «Смотрич» було вироблено товарів народного споживання на 112 млн. крб., зокрема масла тваринного, безалкогольних напоїв, фруктових соків. Проте, комбінат не забезпечив колгоспи і радгоспи плодосховищами. В кагатах зберігалось біля 3 тис. т сільгосппродукції, яка псувалася і ставала непридатною для переробки. АПК не надавав підприємствам, колгоспам і радгоспам інвестиційну допомогу у інтенсифікації виробництва. Через це, члени комбінату, незадоволені таким становищем почали виходити з його складу [304]. В результаті виходу із АПК «Смотрич» декількох рентабельних колгоспів, підприємств у 1989 р. було не вироблено згідно плану 72 т масла, 21 тис. ц безалкогольних напоїв, зменшено виробництво ковбасних виробів на 3%. Через нестачу на консервному заводі скляної тари не вироблено 7,5 куб. фруктових соків та напоїв [305].

Агрофірма «Україна» отримала право самостійно укладати договори на реалізацію своєї продукції. У 1989 р. вона поставляла масло рослинне підприємствам з виробництва фарби, лаку Свердловська, Баку, Кемерово, Горького, реалізація вапна, щебеню здійснювалася будівельним організаціям Хмельницької, Тернопільської, Брянської,

Ворошилоградської областей. Продаж патоки у Фінляндію приніс прибуток у 125 тис. інвалютних карбованців. Для отримання додаткового прибутку було відкрито цех з виробництва паркету і ферму з вирощування чорнобурої лисиці [306].

Проте рентабельні колгоспи, підприємства незадоволені рівнем інвестиційної діяльності агрофірми заявили про припинення пайового членства. У 1989 р. з агрофірми вийшов потужний колгосп ім. Ткачука с. Лісоводи Городоцького району. Це надзвичайно негативно вплинуло на економічний стан агрофірми, сприяло згортанню цілого ряду виробничих проектів, зокрема створення ферми з розведення хутряних звірів, мережі спеціалізованих магазинів фірми у містах: Хмельницькому, Тернополі, Києві [307].

У період перебудови і здійснення радикальної економічної реформи виникли сільськогосподарські кооперативи. Обстеження органами державної статистики, проведене 1 липня 1989 р. виявило, що у Хмельницькій області діяло 21, а у 1990 р. – 16 кооперативів, з них, діючих – 10. Чотири було організовано при промислових підприємствах і радгоспах, 2 – у колгоспах. Решта були самостійними. П'ять кооперативів займалися вирощуванням і відгодівлею худоби і птиці, 2 – продукції рослинництва і 2 – бджільництвом. Деякі з них займалися виробництвом і реалізацією несільськогосподарської продукції. Наприклад, кооператив «Вікторія» при колгоспі «Країна Рад» Хмельницького району зареєстрований як сільськогосподарський, насправді виробляв поліетиленові мішечки. У першому півріччі ним було реалізовано цієї продукції 76,2 тис. крб., що складало 93,4% вартості продукції реалізованої кооперативом. Як зазначалося у матеріалах обстеження 1989 р., «кооперативи, які займаються виробництвом і реалізацією сільськогосподарської продукції розвиваються дуже повільно. Продукції вони реалізують дуже обмаль, але за високими цінами. Причиною є їх висока собівартість через великі нарахування зарплати працівникам, насамперед керівникам, більшість з них не має умов для продуктивної роботи, відсутня необхідна техніка, складські приміщення. Працівники зіткнувшись з такими труднощами розривають договори і кооперативи закриваються» [308].

У сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей, ще у дореволюційний період виникла мережа приватних цукроварень, броварень, винокурень, які у радянські часи були перетворені у державні підприємства. Зокрема, у селах Вінницької області у 1960 р. діяли: Бабинський, Бебелівський, Браїлівський, Бродецький, Вендичанський, Велико-Ольчедаївський, Гонарівський, Дербчинський,

Жданівський, Кам'яногірський, Капустянський, Кирнасівський, Корделівський, Красносілківський, Махаренецький, Маївський, Ободівський, Скоморошинський, Соболівський, Соколівський, Соснівецький, Степанівський, Удицький, Уладівський, Шпиківський, Юз-Миколаївський, Ялтушківський цукрові заводи, спиртзаводи: Мартинівський, Овечацький, Пчільнянський, Стадницький, Уладівський, Юрковецький, Якимивський [309].

В 1962 р. у селах Хмельницької області діяли такі державні підприємства: цукрові заводи у селах: Фрідріхівка – Волочиського, Маків – Дунаєвцького, Вишнівчик – Смотрицького, Клембівка – Ізяславського, Наркевичі – Чорноострівського, Кременчуки – Антонінського районів; пивзавод у селі Зінькові Віньковецького району; шамотний завод у селі Майдан – Вила Шепетівського району; паперові фабрики у селах Поляни Славутського, Проскурівка Ярмолинецького районів; торфопідприємства у селах: Дашин Славутського, Кульчин Красилівського, Нарпилівка Білогірського, Грузевиця Чорноострівського районів; крохмальні і спиртзаводи у селах: Божиківці Деражнянського, Довжок Кам'янець-Подільського, Ганнопіль Славутського, Могилівці – Ружичнянського районів; заводи з виготовлення вогнестійких матеріалів: Купин, Судимонт Шепетівського, Буртин Полонського районів; алебастровий завод у селі Кудринці Кам'янець-Подільського районів; підприємство з виробництва вапна у селі Закупне Чемеровецького району; щебеню: Гуменці Кам'янець-Подільського, Нігин Смотрицького, Іванівка Городоцького, Жезніковці Білогірського, Русанівці Летичівського районів; цегельний завод у селі Романин Славутського району [310]. На підприємствах, розташованих у сільській місцевості Хмельницької області у 1962 р. було зайнято, за нашими підрахунками, 13184 працівника [311]. Проте, що на цих підприємствах функціонувало застаріле обладнання, невисокий рівень механізації, значною була питома вага ручної малокваліфікованої праці. Про це свідчить велика кількість працівників. Наприклад, на цукровому заводі у с. Кременчуки, валова продукція якого складала 12544 тис. крб. було задіяно 623 працівники; с. Фрідріхівка, відповідно, 11580 тис. крб., 555 чол.; с. Вишнівчик – 11561 тис. крб., 637 чол.; с. Клембівка – 8814 тис. крб.; 400 чол.; с. Маків – 5538 тис. крб., 363 чол.; с. Наркевичі – 11544 тис. крб., 748 чол. [312].

У розглядуваний період не здійснювалося будівництво нових промислових підприємств у сільських поселеннях. Як правило, вони будувалися у районних центрах (агромастах). Зокрема, на Хмельниччині у 70-80-х роках було збудовано цукрові заводи у Теофіполі, Деражні,

Шепетівці, консервні заводи у Кам'янці-Подільському, Вінківцях, Новий Ушиці, Хмельницькому, Славуті, Ізяславі та інших містах і селищах міського типу. Будівництво промислового підприємства безпосередньо у селі було поодиноким явищем, але воно мало неабиякий вплив на соціальний розвиток даного сільського населеного пункту. Так, у 1987 р. у с. Городківка Крижопільського району Вінницької області було збудовано цукровий завод, найбільший в області, який щодоби переробляв 60 тис. центнерів сировини і видав за сезон 85 тис. т цукру. Про вплив цього заводу на розвиток населеного пункту йдеться у кореспонденції І. Григоришина – голови виконкому Городківської сільської ради: «Поруч з цим підприємством виростає житловий мікрорайон з багатопверховими будинками із всіма необхідними службами, надаючи селу обрисів сучасного міста. Чимало об'єктів соціальної інфраструктури. Серед них дільнична лікарня, готель, середня школа, професійно-технічне училище з підготовки механізаторів. А центр села прикрасила музична школа і двоповерховий адміністративний будинок, де розмістилося правління колгоспу «Росія» та виконком сільської ради. Центральною вулицею вишикувалися в ряд кілька двохповерхових житлових котеджів на чотири квартири у кожній. В них поселилися сім'ї колгоспних спеціалістів, а також механізаторів, тваринників. Широкого розмаху набуло в селі індивідуальне будівництво. Лише за останні роки справило новосілля 45 сімей робітників і колгоспників. Нині в селі – 79 забудовників» [313]. Проте, такі приклади були поодиноким явищем.

Важливу роль у соціально-економічному житті сільських поселень могла відігравати виробнича кооперація з промисловими підприємствами. Такий напрям почав розвиватися у 80-х роках. В 1988 р. у Хмельницькій області було зареєстровано цехи у кооперації з промисловими підприємствами у 16 колгоспах. Вони виготовляли швейні і галантерейні вироби, набори електропроводів для автомашин, пластмасові деталі до дитячих іграшок, тощо. Зокрема, у бригадному селі Параївка колгоспом «Ленінським шляхом» у кооперації з Кам'янець-Подільським кабельним заводом було створено цех, в якому працювало до 100 осіб, віком від 18 до 30 років. Працівники цеху виготовляли джгути високої напруги для автозаводів СРСР, товари народного вжитку. Крім цієї роботи за працівниками було закріплено 450 га сільськогосподарських угідь [314]. Такий шлях розвитку сільської індустрії міг сприяти виникненню надзвичайно нового типу зайнятості, який би поєднував сільськогосподарську працю з промисловою. В період напружених робіт на полях сільські жителі, які працювали у

філіалах промислових підприємств переходили частково або повністю на сільськогосподарську роботу. Цей перехід планувався завчасно і промислове виробництво не зазнавало значних збитків. Така практика сприяла формуванню нового типу працівника на селі, виникненню нового сільського способу життя. Проте, такий вид діяльності наштовхнувся на проблему дефіциту робочих рук, яка особливо загострилася на селі у 80-х роках.

Переважна більшість промислових підприємств розташованих у сільській місцевості, були технологічно застарілими, використовували обладнання, яке не відповідало новітнім вимогам. В їх модернізацію не вкладалися значні капіталовкладення. В результаті тут високою була питома вага малокваліфікованої ручної праці. Продукція не користувалася попитом, через низьку якість. Даний висновок можна проілюструвати на прикладі єдиного у сільській місцевості регіону пивзаводу у с. Зінькові Віньковецького району Хмельницької області, який був збудований ще у 1888 р. чеським підприємцем Владиславом Дівішком. Його обстеження у 1985 р. виявило, що завод не мав очисних споруд, сучасного холодильного обладнання, використовував зношену лінію для розливу пива у застарілу скляну посуду. Високою була питома вага ручної малокваліфікованої праці. Через це завод випускав недоброякісну продукцію, яка не користувалася попитом. У нових ринкових умовах завод став банкрутом і був порізаний на металобрухт [315]. Таким же було становище і подальша доля переважної більшості промислових підприємств у сільській місцевості регіону. Застарілі технологічно, без обігових коштів через подорожання енергоносіїв, конкуренцію, з боку більш модернізованих заводів, розташованих, як правило, у великих промислових центрах, сільські промислові підприємства: цукрові, маслосирпереробні, крохмалеві, спиртові виявили інвестиційно непривабливі, і через свою технічну відсталість ставали банкрутами і були продані за безцінь новим господарям, які стали на шлях їх безжального знищення.

Отже, нами встановлено, що у виробничій сфері сільських поселень сформувалося і діяло три головні види промислового виробництва: підсобні підприємства і промисли колгоспів та радгоспів, міжгосподарські об'єднання, державні заводи і фабрики, цехи, філіали. Їх створення та функціонування могло істотно впливати на перетворення сільськогосподарського виробництва в індустріальне. Проте, аналізуючи їх стан, роль та місце у виробничій сфері села, встановлено, що сільська індустрія залишалася у розглядуваний період мало розвинутою, примітивною та відсталою і не могла істотно

впливати на модернізацію сіл у напрямку перетворення їх у агроміста. Переважну більшість серед сільських промислових підприємств посідали підсобні підприємства і промисли кустарного типу з високою питомою вагою ручної малокваліфікованої праці, низьких рівнем продуктивності, та ефективності виробництва. Незначного поширення у регіоні набули міжгосподарські та агропромислові об'єднання. Переважна більшість низькорентабельних збиткових колгоспів і радгоспів не мали достатніх фінансових ресурсів для пайової участі у створенні потужних міжгосподарських та агропромислових об'єднань з переробки сільської продукції, яка б була конкурентоздатною на внутрішньому і зовнішнього ринках. Існуюча мережа державних промислових підприємств у сільській місцевості залишалася малочисельною. Будівництво нових сучасних промислових підприємств: цукрових, консервних, маслосиразаводів тощо, здійснювалося, як правило, у містах або селищах міського типу. Все це дає підставу стверджувати, що промислове виробництво у сільських поселеннях розглядуваного періоду не перетворилося у потужний ресурс модернізації села.

РОЗДІЛ III. Соціальна сфера села: спроба модернізації та її незавершений характер

§ 3.1. Соціально-економічна інфраструктура: проблеми та труднощі розвитку.

Досліджуючи соціальну інфраструктуру сільських поселень Вінницької та Хмельницької областей, насамперед, слід дати визначення даного поняття. Соціальна інфраструктура – це комплекс галузей народного господарства, які забезпечують оптимальні умови життя і трудової діяльності людини, сприяють якісному відтворенню її робочої сили. В силу вищезазначеного, під соціальною інфраструктурою слід вважати сукупність об'єктів торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування населення, житлово-комунального господарства, пасажирського транспорту, зв'язку, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, діяльність яких спрямована на задоволення особистих потреб, забезпечення життєдіяльності духовного, розумового та фізичного розвитку людини [1].

Як в теоретичному так і в практичному аспекті розуміння даного поняття важливе значення має проблема співвідношення таких визначень як «соціальна інфраструктура», з економічними категоріями, «невиробнича сфера», «соціальна сфера». Вважаємо за необхідне підкреслити, що соціальна інфраструктура, як підсистема народногосподарського комплексу не скасовує і не заперечує таких понять як «невиробнича сфера», «соціальна сфера» і, на наш погляд, вони є тотожними.

Соціальна інфраструктура перебуває у тісному взаємозв'язку з матеріальним виробництвом, який має різнобічний характер. Внутрішніми виявами такого зв'язку є матеріальні, трудові та фінансові ресурси. Зазначимо, що матеріальне виробництво і соціальна інфраструктура виступають як два взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих системних об'єкти. Адже саме фінансові ресурси у певному обсязі, які створюються в системі матеріального виробництва спрямовуються для розвитку соціальної інфраструктури. Таким чином, рівень розвитку соціальної інфраструктури прямо залежить від обсягів, економічної ефективності виробництва, який прямо впливає на стан соціальної сфери. За своїм призначенням на наш погляд, соціальну інфраструктуру слід поділити на такі види, як соціально-економічна,

яка включає кількісні та якісні характеристики сільського житлового фонду, його електрифікацію, газифікацію, радіофікацію, телефонізацію, стан вулиць, під'їзних шляхів, транспортне обслуговування, зв'язок тощо, соціально оздоровчу, під якою слід розуміти сільські заклади охорони здоров'я, для надання повноцінного медичного обслуговування, соціально-культурну, до якої входять включає заклади освіти та культури, що забезпечують задоволення освітніх та культурних потреб сільського населення і соціально-побутову, об'єктами якої є заклади, які здійснюють торгівельне, побутове обслуговування сільського населення [2].

У розглядуваний період проголошувалися різноманітні гучні почини щодо модернізації соціальної інфраструктури села. Позбавлені економічного підґрунтя вони послужили основою, на якій комуністичні вожді закріплювали в офіційних документах постулатні ухвали і концептуальні ідеї, які малювали майбутнє села у рожевих, сяючих тонах. У Програмі розгорнутого будівництва комунізму, прийнятій XXII з'їздом КПРС у 1961 році у дзвінкій ейфорійності категорично стверджувалося, що протягом 1961-1981 рр. сільські поселення перетворяться в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими будинками, комунальним обслуговуванням, підприємствами побуту, розвинутою мережею закладів культури, освіти, охорони здоров'я. При цьому наголошувалося, що вирішальні зміни у соціальній сфері села відбудуться вже протягом першого десятиріччя «розгорнутого будівництва комунізму» тобто у 1961-1971 рр. До початку 80-х років соціально-побутові відмінності між містом і селом будуть ліквідовані і умови життя сільського населення зрівняються з міським [3].

Як зазначалося вище, особливо важливе значення у розвитку села відіграє соціально-економічна або соціально-поселенська інфраструктура, яка включає такі складові як: житловий фонд, електрифікацію, радіофікацію, телефонізацію, газифікацію, сільських населених пунктів їх транспортне обслуговування, зв'язок тощо.

Одним з найважливіших елементів соціально-економічної інфраструктури є житло. Від його впорядкованості, відповідності запитам сільських жителів багато в чому залежить і трудова активність і використання вільного часу й економічна та виробнича діяльність сім'ї. Результати соціологічного дослідження проведеного у 1985 р. у колгоспах Хмельницької області показали, що майже 30% опитуваних колгоспників важливим фактором, щоб сприяв більш їх активній участі в громадському господарстві назвали кількісне і якісне поліпшення

соціально-економічної інфраструктури села, зокрема житла [4]. Слід зазначити, що у селі вплив житла на спосіб життя значно більший, ніж у місті, оскільки сфера побутового впорядкування тут значно слабше розвинута. До того ж, сільська сім'я вдома не лише споживає, але й виробляє сільгосппродукцію в особистому підсобному господарстві, тобто проводить цілий комплекс робіт з догляду за тваринами, городом, садом тощо. Як правило, деякі господарські роботи проводяться в житлі, наприклад, переробка продуктів з присадибної ділянки, заготівля овочів та фруктів на зиму, приготування кормів для худоби. Це вимагає більшої за розміром кухні, наявності комірчини, погреба. У Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнятій у 1961 р. у дусі дзвінкої ейфорії стверджувалося, що протягом 1961-1981 рр. «Селянські будинки старого типу, в основному, будуть замінені новими сучасними, або будуть реконструюватися через здійснення необхідного впорядкування» [5]. Проте реалії життя виявилися зовсім іншими.

Проаналізуємо, насамперед, кількісні показники житлового будівництва на селі. З кінця 50-х років пожвавлюються темпи спорудження та реконструкції житла на селі. Цьому сприяло зменшення податкового тиску на селянство, підвищення оплати праці в колгоспах і радгоспах, збільшення прибутковості присадибних господарств тощо. Значну роль у розгортанні сільського будівництва мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР», яка прийнята у 1957 р. У ній ставилося завдання ліквідувати нестачу житла на селі. Для цього дозволялося використовувати потужності міжколгоспних будівельних організацій, зняти заборону про створення в колгоспах підприємств із виробництва будматеріалів [6]. На 60-ті роки припадає пік житлового будівництва на селі. Якщо у сільських поселеннях Вінниччини у 1956-1960 рр. було збудовано житла 2941 тис. м² загальної площі, то у 1961-1963 рр. – 3223 тис. м², у 1966 – 1970 рр. – 3242 тис. м². Проте, у 70-80-ті рр. спостерігався спад житлового будівництва на селі. У 1971-1975 рр. було збудовано 2269 тис. м², 1976-1980 рр. – 1274 тис. м², 1981-1985 рр. – 1076 тис. м², 1986-1990 рр. – 1073 тис. м² житла [7]. Якщо з 1961-1970 р. у селах Барського району Вінницької області було збудовано 791 житловий будинок то у 1981-1989 р. всього 51 [8]. Динаміку зменшення житлового будівництва підтвердили і дані обстеження сільського житлового фонду Хмельницької області у 1991 р. Якщо темпи приросту житла на селі у 1971-1980 рр. становив 20%, то у 1981-1985 рр. – 5%, у 1986-1990 рр. – 3% [9]. Про обвальний спад житлового будівництва у селах Хмельниччини йшлося на четвертій сесії обласної Ради народних депутатів «В

одинадцятій п'ятиріччі значно уповільнилося індивідуальне будівництво житла (на тисячу жителів середньому споруджувалося 3 будинки на селі). Забудова сільських населених пунктів велася хаотично, без врахування перспективи розвитку» [10].

У той же час темпи житлового будівництва у містах Вінницької та Хмельницької областей зростали. Так, 1980 р. у містах Вінниччини з розрахунку на 1000 жителів було введено в дію житлових будинків 456 м², а у селах 121 м², в 1990 р. – 413 м²; 173 м². У містах Хмельниччини відповідно 541 м², 133 м²; у селі – 472 м², 152 м² [11]. До того ж, спорудження житла на селі здійснювалося переважно індивідуальними забудовниками. У 1961-1965 рр. у Вінницькій області було введено в дію 4298 тис. м² житлових будинків з них 2517 тис. м² було збудовано колгоспниками, сільською інтелігенцією та іншими групами сільського населення за власний рахунок, решта було збудовано державними і кооперативними організаціями, або робітниками і службовцями у містах і селищах міського типу за допомогою державного кредиту, у 1966-1970 рр. відповідно 4508 тис. м², 2676 тис. м² [12].

Питома вага населення у спорудженні житла на селі склала 1986-1989 рр. 67,1% у Вінницькій і 71,3% у Хмельницькій областях. У той же час, як УРСР він складав 51,7% [13]. Міському населенню, навіть з урахуванням кооперативного житлового будівництва, більше як 70% загальної площі житлового фонду надавалося за рахунок держави, тобто безкоштовно. Частка державного житла в загальній структурі сільського житлового фонду становила лише 12% [14]. Проте, забезпеченість сільського населення житлом загальної площі була вищою, ніж у місті. У 1990 р. забезпеченість населення житлом, з розрахунку на одного жителя у містах Вінницької області склала 15,6 м² загальної площі, у селах 25,4 м²; у Хмельницькій області відповідно 15,0 м², 23,0 м²; в Україні 16,5 м², 20,6 м² [15]. Більш вищий рівень забезпеченості сільського населення житлом, ніж у місті пояснювався недостатньою заселеністю сільських будинків, через те, що у них проживало 1-2 пенсіонери, або в наявності було порожнє житло.

Переважна більшість нових сільських будинків було споруджено з добротних будівельних матеріалів цегли, каменю, вкрито черепицею, шифером, залізною бляхою. Проте чимало хат були застарілими. Для їх спорудження ще використовувалися мало якісні будівельні матеріали. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області нараховувалося 59 тис. житлових будинків, збудованих з дерева, або 12% до загальної кількості сільських житлових будинків, 126 тис. з саману та глини, або 27,1%, 6,6 тис. вкритих соломною (1,4%), 1,5 тис. (0,3%) толем, у Хмельницькій області

відповідно 33,1 тис. (10,2%), 113,2 (35,1%), 5,1 тис. (1,6%), 1,1 тис. (0,3%) [16]. Отже, у сільському житловому фонді нараховувалася третина і більше будинків зведених з малоякісних будівельних матеріалів. Наприклад, в 1989 р. у селах Муровано-Куриловецького району Вінницької області нараховувалося 15214 житлових будинків, з них 3813 або 25,1% було вкрито залізною бляхою, 4228 (27,8%) – черепицею, 5334 (35,0%) – шифером, 1839 (12,1%) – соломною, руберойдом та іншими малоякісними вогнебезпечними матеріалами, стіни 7603 будинків зведено з цегли і каменю, 7584 – з саману та глини, 27 – з дерева [17]. Такий висновок підтверджують дані таблиці №30.

Важливого значення для визначення якості сільського житлового фонду мають дані про розподіл осель за роками забудови. На 1 січня 1991 р. 28,4% сільських житлових будинків у Вінницькій області було збудовано у довоєнний період, 52,6% у 1944-1970 рр., 12,4% у 1970-1980 рр., 3,9% у 1981-1985 рр., 2,7% у 1986-1990 рр., в Хмельницькій області відповідно 23,5%, 53,4%, 13,7% 4,3% 2,9% [18]. Звідси видно, що майже третина сільського житлового фонду була довоєнної забудови, а отже застарілою і потребувала модернізації.

Сільське житло, як відомо, різко відрізнялося від міського за рівнем комунального забезпечення і благоустрою. Аналіз фактичного стану сільського житлового господарства, а також проведення соціологічного обстеження серед працівників агропромислового комплексу Вінницької області у 1988 р. засвідчив, що лише 54% респондентів були задоволені житловими умовами. Серед причин незадоволення сільськими житловими умовами можна виділити основні: відсутність комунальних зручностей (30,2% опитаних), труднощі з опаленням будинків у зимово-осінній період (28,2%) [19].

Порівняльна характеристика благоустрою житлового фонду у міських і сільських поселеннях однозначно засвідчила про якісну перевагу міських квартир та будинків. На 1 січня 1991 р. міська житлова площа міст Вінниччини була обладнана водопроводом на 93%, каналізацією – 91,1%, централізованим опаленням – 85,9%, гарячим водопостачанням – 79,8%, ваннами – 85,6%, Хмельниччини відповідно 91,9%, 90,9%, 88,9%, 82,2%, 86,7%. Благоустрій житлового фонду в міських поселеннях Української РСР характеризувався такими даними: 94,3% житлової площі мало водопровід, 93,1% – каналізацію, 89,9% – центральне опалення, 78,5% – гаряче водопостачання і 88,6% – ванни та душові [20]. Як бачимо, міський житловий фонд Вінницької і Хмельницької областей за рівнем благоустрою відповідав середньореспубліканським показникам. У той же час лише 0,2%

сільських житлових будинків Вінницької і 3% Хмельницької областей мали централізоване опалення, 1,6% і 3% – водопровід, 0,2% і 0,4% – каналізацію. Повністю було відсутнє централізоване водопостачання і наявність ванни чи душової. До того ж, за рівнем благоустрою сільський житловий фонд Вінницької і Хмельницької областей поступався загальноукраїнським показникам. В УРСР 1,6% сільські житлові будинки мали централізоване опалення, 6,4% – водопровід, 2% – каналізацію [21]. У 1991 р. із 1237 обстежених сільських населених пунктів Хмельницької області, в яких проживало населення 653,3 тис. осіб або 83% не мали централізованого опалення, 1172 сіл, в яких мешкало 587,6 тис. осіб (74%) водопроводу, відповідно 1217 сіл, 648 тис. осіб (82%) – ванни та душеві, каналізації – 1257, 676 тис. осіб (85%) [22]. Про регіональні особливості благоустрою житлових будинків йдеться у таблиці №31. Отже, можна зробити висновок, що вирішального перелому у поліпшенні якості сільського житла на Вінниччині та Хмельниччині не відбулося. Нами доведено, що існували істотні відмінності у рівні житлово-побутових умов жителів міста і села. Мали місце значні труднощі у спорудженні житла індивідуальними забудовниками. Вказані фактори зумовили негативний вплив на сільський спосіб життя, сприяли виникненню та розвитку небажаних міграційних процесів у сільських районах регіону.

Важливу роль у поліпшенні якості житлово-побутової інфраструктури села, селянської родини, її способу життя мала електрифікація. Підключення колгоспів в середині 50-х рр. до державної електромережі дало потужний поштовх у електрифікації села у виробничих цілях. Проте це майже не вплинуло на рівень використання електроенергії у побуті, зокрема в освітленні сільських осель. Для цього продовжували використовуватися потужності дрібних теплових, водяних, вітряних колгоспних електростанцій. За наявності надлишку потужностей колгоспних електростанцій електроенергія подавалася в селянські оселі лише пізно ввечері та вночі або за спеціально складеним графіком. Все це створювало значні побутові незручності. За даними вибіркового бюджетних обстежень 506 сімей колгоспників Вінницької області у 1959 р. лише 24% користувалися електроенергією у побутових цілях, виключно для освітлення осель [23].

Лише наприкінці 50-х початку 60-х років розпочинається підключення окремих сіл до державної електромережі. У 1960 р. 132,2 тис. дворів колгоспників Вінницької області, що складало 35,1% до їх загальної кількості користувалося електроенергією для освітлення осель. У 1965 р. кількість електрифікованих дворів колгоспників Вінницької області подвоїлася і становила 250,1 тис. або 54,1%. У 1970 р. за

офіційними даними статистики у Вінницькій області було електрифіковано 431,0 тис. дворів колгоспників або 96,4% [24]. Проте такі дані не підтверджують матеріали вибірових бюджетних обстежень сімей колгоспників 1969 р. З них дізнаємося, що наявність електричного освітлення у житлових будинках було виявлено 97% обстежених сімей колгоспників Дніпропетровської, 75% – Закарпатської, 87% – Київської, 83% – Львівської, 90% – Миколаївської, 68% – Одеської, 72% – Полтавської, 94% – Харківської, 56% – Вінницької областей [25]. Отже, рівень електрифікації сіл Подільського регіону був найнижчий серед 10 областей УРСР. У 1972 р. вдалося електрифікувати 438,2 тис. дворів колгоспників Вінниччини, що склало 98,8% до їх загальної кількості [26]. В 1975 р. у Вінницькій області було електрифіковано 99,9% сільських дворів, а у Хмельницькій 99,7% [27]. Наведені дані свідчать про завершення електрифікації сільських поселень регіону. Отже, як нами встановлено, суцільну електрифікацію сіл Вінницької і Хмельницької областей було завершено лише у першій половині 70-х років. Проте рівень споживання електроенергії у селі був значно нижчий, ніж у місті. Якщо у 1975 р. споживання електроенергії з розрахунку на 1 жителя міських поселень складав 640 кВт. год., то у сільських поселеннях всього 191 кВт. год., або співвідношення споживання електроенергії на одного сільського жителя до міського становило 29,8%, 1980 р. відповідно 772 кВт. год., 279 кВт. год., 36,1% у 1985 р. – 867 кВт. год., 358 кВт. год., 41,3%; 1990 р. – 1002 кВт. год., 562 кВт. год., 56,1% [28].

У процесі дослідження нами виявлено велику кількість скарг сільських жителів з приводу труднощів та недоліків у електропостачанні. Так, жителі села Кашперівки Козятинського району Вінницької області писали в редакцію газети «Жовтневі зорі»: «Два тижні очікували в селі на світло. На скарги жителів села Козятинський РЕМ не реагує. Приїхали монтери, пообіцяли усунути неполадки і поїхали, а світла немає» [29]. Подібна ситуація склалася у селі Дружелюбівка Калинівського району Вінницької області, де більше тижня у хатах колгоспників не було електричного світла. Звертання до ремонтників РЕМ не давали жодних результатів. «Неполадки усунули лише після колективної скарги у редакцію місцевої газети» [30]. Жителі села Вовчинці Козятинського району Вінницької області скаржилися, що від неякісної подачі електроенергії у хатах перегоріли електролампочки, запобіжники, побутова техніка. Через це школярі місцевої школи змушені навчатися при свічках [31]. Сільські трудівники села Красенького Іллінецького району Вінницької області у скарзі зазначали, що через «неякісну подачу електроенергії електричні

лампочки ледь жевріють, користуватися побутовою технікою і приладами немає змоги, телепередачі переглядати неможливо через погану якість зображення. До того ж, через зношення дерев'яних опор електромережі обвисли дроти, що створює небезпеку ураження струмом». Скарга надійшла у листопаді 1985 р. і лише після втручання районної газети «Трудова слава» лінію електромережі було відремонтовано і якість електропостачання села дещо поліпшилася [32]. У скарзі жителів села Заставки Красилівського району Хмельницької області йшлося про таке: «Голова колгоспу з метою економії скоротив посаду електромонтера, до речі хорошого фахівця, бо вирішив, що електроенергія сама йтиме по дротах. А тут, як на те, блим – і нема світла. Тоді керівник колгоспу призначив електромонтером за сумісництвом заправника, зовсім некомпетентну людину. З того часу і почалося – якщо горить світло на одній вулиці, то на другій темно, а новий горе-монтер руками розводить і каже: «десь фаза ділася». Отак буває, коли людина не за фахом працює» [33].

Наведені факти свідчать про низький якісний рівень електрифікації сільських поселень через перебої в електропостачанні, незадовільну роботу обслуговуючого персоналу електромереж, яка спричиняла численні побутові проблеми та труднощі для трудівників полів та ферм.

Значно пізніше, ніж електрифікація розпочалася газифікація сільських населених пунктів. Лише у 1960 р. розпочалася планова газифікація сіл регіону [34]. У цьому році у Вінницькій області було газифіковано у сільській місцевості лише 138 будинків із 17591 включених до плану [35]. Газифікація сільських населених пунктів могла радикально поліпшити соціально-побутові умови життя жителів села. Адже джерелом тепла сільських осель було пічне опалення. За допомогою них обігрівалися хати у холодну пору року, а також відбувалося приготування їжі в домашніх умовах. Все це вимагало величезних затрат праці і нашттовувалося на серйозну проблему з паливом. У довідці Вінницького статуправління, складеної на основі даних вибіркового бюджетних обстежень сімей колгоспників у 1961 р., зазначалося: «Головним видом палива, яким користуються обстежені сім'ї колгоспників є хмиз, стебла соняшника. Біля 23% господарств використовує для пічок в опалювальний сезон солому» [36]. Гострою на селі була потреба у твердому паливі. Так, у 1989 р. для опалення сільських будинків Хмельницької області необхідно було 647 тис. т вугілля і 506,3 тис. т дров, проте було виділено лише 498,8 тис. т, або 77% вугілля і 141,6 тис. т дров, або 28% річної потреби. До того ж, лише 461 із

1237 обстежених сільських населених пунктів Хмельниччини могли скористатися послугами централізованого замовлення і доставки вугілля, а у 301 – дров за місцем проживання [37]. Пічне опалення вимагало значних затрат праці і негативно впливало на сільський спосіб життя. Газифікація сільських осель могла кардинально поліпшити умови проживання у сільській місцевості, зокрема полегшити приготування їжі в домашніх умовах, вирішити проблему опалення оселі у зимовий період, а також налагодити гаряче водопостачання без значних затрат праці. Жителі села Люлинці Калинівського району Вінницької області писали: «Неможливо уявити, яку зручність для домогосподарок села приносить газ. Тепер приготування їжі займає в декілька разів менше часу. Зникли бруд, чад і попіл. Стало безпечно і дешево» [38]. Проте такими зручностями пов'язаними із газифікацією користувалося у 1984 р. лише 2 тисячі із 500 тисяч сільських осель Вінницької області [39].

Газифікація здійснювалася двома шляхами. Перший полягав у забезпеченні населення зрідженим газом. Проте заправлення, обмін газобалонних установок вимагало певних затрат праці і створювало чималі незручності. До того ж, таким шляхом не можна було вирішити проблему опалення оселі, гарячого водопостачання. На 1 січня 1991 р. газобалонні установки мали 74,1% сільських житлових будинків Вінницької і 73,3% Хмельницької областей [40]. Зрідженим газом користувалося 1424 сільських населених пункти Вінницької області або 97,3% до загальної кількості, на Хмельниччині 1330 або 93,9% [41].

Набагато вигіднішим був сітьовий газ. Значно дешевший, ніж зріджений, він дозволяв кардинально вирішити проблему опалення оселі та гарячого водопостачання. Проте на 1 січня 1991 р. лише 36 сільських населених пункти Вінницької області або 2,5% до загальної кількості і 86 сіл або 6,1% Хмельницької області мали сітьовий газ [42]. У той же час 89,6% міського житлового фонду Вінниччини, та 87% Хмельниччини мали сітьове газозабезпечення [43]. У 1990 р. протяжність газової мережі у міських поселеннях Вінницької області склала 690,9 км., а у сільській місцевості – 81,6 км., в результаті природнім газом було газифіковано 128128 міських квартир і всього 7628 сільських осель [44]. Саме цим пояснювався неоднаковий рівень відпуску сітьового газу населення в розрахунку на одного жителя у міських та сільських поселеннях. У 1975 р. на кожного жителя міста витрачалося 91,4 м³ газу, а сільських поселень всього 10,5 м³. Співвідношення відпуску сітьового газу на одного сільського жителя до міського складало 11,5%, у 1980

відповідно 115,7 м³, 19,6 м³, 16,9%; 1985 р. – 157,9 м³, 40,1 м³, 25,4%; 1990 р. – 206,0 м³, 107,0 м³, 52,2% [45].

Слід відмітити і значні регіональні особливості газифікації сіл. Якщо у Львівській та Івано-Франківській питома вага газифікованих сіл становила 24-21%, Дніпропетровській, Київській, Полтавській 15-12%, Херсонській, Запорізькій, Одеській, Кіровоградській, Вінницькій – 2% [46]. Зокрема, висновок про значне відставання газифікації сіл Вінницької і Хмельницької областей, підтверджують дані таблиці №34. Набагато нижчими були показники газифікації сіл у Хмельницькій області. На початок 90-х років лише один Теофіпольський район був газифікований на 91,3%, сім районів на 20-40%, 10 районів – на 11-20%, а у Деражнянському з 62 і Новоушицькому з 64 сільських поселень не було газифіковано жодного [47]. Отже, сільські поселення Вінницької області мали найнижчий в Українській СРСР рівень газифікації. Все це створювало для жителів сільських поселень Вінницької та Хмельницької областей значні побутові труднощі, а їх повсякденне життя дискомфорнтним.

У 60-80-ті роки продовжувала розвиватися радіофікація села, зокрема через встановлення у сільських оселях трансляційних радіоприймачів. Якщо у 1960 р. в сільській місцевості Вінницької області діяло 338,2 тис. радіоточок, то у 1970 р. – 396,5 тис., 1975 р. – 394,6 тис. [48], 1980 р. – 432,0 тис., 1985 р. – 442,4 тис., 1989 р. 453,3 тис. [49]. Радіотрансляційна точка у сільській оселі була фактично єдиним джерелом інформації про життя республіки, області, району, села. Тисячі сільських родин у вечірній час слухали пісні за заявками громадян, виступи прославлених артистів театрів перед мікрофоном, концерти учасників художньої самодіяльності. Збільшилася кількість радіоприймачів. Так у 1960 р. з 135,7 тис. індивідуальних радіоприймачів, які були у Вінницькій області 55,3 тис. знаходилися у сільській місцевості, у 1965 р. відповідно 201,7 тис., 82,1 тис.; 1970 р. – 256,7 тис., 114,3 тис. [50].

Проте, у радіофікації села мали місце труднощі та проблеми, пов'язані із незадовільним станом радіотрансляції, низькою якістю передачі тощо. Про це йдеться у численних скаргах сільських жителів до редакцій місцевих газет. Зокрема, жителі села Олександрівці Томашпільського [51], Сміла Хмельницького [52], Міжлісся Барського [53], Йосипівка Козятинського [54], Дружелюбівка Калинівського [55], Куманівці Козятинського [56], Тягун Іллінецького [57], Куковка Могилів-Подільського районів Вінницької області [58]. Жителі села Пеньки Старокостянтинівського району Хмельницької області у листі до

редакції газети «Радянське Поділля» писали: «Часто виходить так, що коли колгоспники ввечері вдома то радіо мовчить, а коли в полі – говорить. Певна річ, що слухачі незадоволені такими порядками» [59]. Сількор із села Тинна Дунаєвецького району Хмельницької області Є. Бичок так описав негаразди сільського радіомовлення: «Репродуктор у нашому селі більше мовчить, ніж говорить, а коли прагне щось сказати, то ніяк від нього зрозумілого слова не дочекаєшся, тріщить, а часом гарчить щось невнятне. Так вже довгий час продовжується» [60]. Про проблеми у радіомовленні йшлося в іншій скарзі: «села Черняхівка, Моньки, Пилипи, Сорокодуби, Мончинці, Дубина Красилівського району Хмельницької області обслуговує радіовузол розташований на центральній садибі колгоспу у селі Моньки, – говорилося у дописі сількора, – слухають увечері жителі хорошу передачу і раптом гудіння із гучномовця, а потім оголошення – негайно прийти в контору колгоспу сторожеві, а на 8 годин – бригадирам. Після цього деякий час лине музика, але недовго. Щоденно свої наряди по радіо дає голова колгоспу та парторг. Радіовузол використовується не за призначенням, а для радіорозваг моньківських керівників та працівників радіовузла» [61].

На початку 60-х років у сільських оселях з'являється телевізор. Якщо у 1960 р. на Вінниччині нараховувалося 0,1 тис. телевізорів. З них жодного у сільській місцевості, то 1965 р. – 358,9 тис. телевізорів, з них 38,2 тис. працювало на селі, у 1970 р. відповідно 256,7 тис. і 114,3 тис. [62]. Наведені дані свідчать про значне та неухильне збільшення кількості телевізорів у сільській місцевості. Телевізор швидко перетворився в основне джерело медіапростору на селі, замінивши радіо, зменшивши роль сільського клубу, бібліотеки.

Важливу роль у комунікаційних засобах сільських поселень відіграла їх телефонізація у радгоспах Вінницької та Хмельницької областей. У 1960 р. було телефонізовано 98,3% сільських рад, 89,9% колгоспів Хмельницької області, у 1965 р. відповідно 96,8%, 99,4%, а у 1970 р. – 98,7%, 99,6% [63]. Як видно з наведених даних телефонізація сільських рад, колгоспів інших виробничих підрозділів розвивалася надто повільними темпами і фактично за десятилітній період з 1960-1970 рр. не була завершена. Встановлення телефону пов'язаного навіть з гострою виробничою необхідністю наштовхнулося на чималі проблеми і труднощі. Так, у дописі П. Латюка «Аби менше мороки» зазначалося: «Наше Чернелівське сільське споживче товариство обслуговує 11 сіл, а всього його територія становить 105 км. У таких умовах телефонний зв'язок нам, працівникам ССТ, конче необхідний. Проте неодноразові наші прохання у районну та обласну контору зв'язку про встановлення

телефону ігнорувалися, хоча правління ССТ знаходиться в одному приміщенні з Чернелівським відділенням зв'язку, тобто через стінку. Так, що труднощі у встановленні телефону немає. Проте дехто не хоче морочити собі голови. А те, що нам незручно нікого не хвилює» [64]. Наявність телефону у виробничих підрозділах не вирішувало проблему телефонізації сіл. У скарзі жителів бригадного села Зарванці Вінницького району зазначалося, що у населеному пункті є тільки два телефони у школі та медпункті. Проте школа і медпункт у вечері та вночі зачиненні і тому викликати швидко медичну допомогу або терміново подзвонити немає змоги [65]. Подібне становище склалося і в інших бригадних селах. «Дуже часто. – писала «Колгоспна правда», - відсутній телефонний зв'язок між Летичевом і селами Сахни, Греченцями, Чаплею, Бохнами, Кудинкою, Митківцями, Волосівцями, Голосковим. Виведені з ладу ділянки зв'язку іноді ремонтуються місяцями. В результаті жителі багатьох сіл району відрізані від зовнішнього світу і зазнають чимало труднощів і проблем у повсякденному житті» [66]. Становище істотно могла покращити індивідуальна телефонізація сільських осель. З другої половини 60-х років розпочинається встановлення домашніх телефонів у сільській місцевості. У 1970 р. із 45,2 тис. домашніх телефонів Вінницької області 11,6 тис. було встановлено у сільських поселеннях, 1980 р. відповідно 107,1 тис., 38,8 тис. [67]. З наведених даних видно, що процес телефонізації сільських поселень розвивався уповільненими темпами і значно відставав від рівня телефонізації міст. Якщо у 1985 р. нараховувалося домашніх телефонів загальної мережі користування у Вінницькій області 69,1 тис. шт., то у сільській телефонній мережі – 22 тис. шт., 1990 р. відповідно 94,3 тис. шт., 35,7 тис. шт. У Хмельницькій області – 66,4 тис. шт., 16,7 тис. шт. у 1986 р., і 98,1 тис. шт., 26,4 тис. шт. у 1990 р. [68]. Якщо врахувати, що у 1990 р. в сільських поселеннях Вінницької області нараховувалося 465 тис. хат, то з них було телефонізовано 7,7%, а з 331 тис. сільських осель Хмельницької області телефонізовано 7,9% тобто майже 8 домашніх телефонів припадало на 100 хат. На 1 січня 1990 р. у селах Шепетівського району Хмельницької області у черзі на встановлення домашнього телефону нараховувалося 815 осіб, з них 137 інвалідів Великої Вітчизняної війни. Більше половини з них знаходилися у очікуванні домашнього телефонного зв'язку три і більше років [69]. Наведені дані свідчать про дуже низький рівень телефонізації сільських поселень регіону.

Важливу роль у комунікаційних зв'язках сільських поселень з навколишнім світом відводиться пошті, телеграфу. Саме у відділеннях

зв'язку сільські жителі мали змогу відправляти та отримувати листи, газети, журнали, телеграми, посилки, бандеролі, грошові перекази. Проте відділення зв'язку були переважно у великих селах і здійснювали обслуговування сільського населення яке проживало в середньому у радіусі 5-10 км. Так, на 1 січня 1991 р. 1473 сільські поселення Вінницької області з них 973 з населенням 500 і більше чоловік, або 32,4% до загальної кількості сільських населених пунктів, 142 села або 6,6% з населенням 500 і більше чоловік, у Хмельницькій області відповідно 820; 58,0%, 153; 10,8% не мали стаціонарних відділень зв'язку та виїзного обслуговування [70]. У сільських поселеннях Вінниччини, що не мали стаціонарних відділень зв'язку проживало 155,6 тис. чол., або 14,9% до загальної чисельності сільського населення, на Хмельниччині відповідно 271 тис. чол., 35% [71]. Для жителів сільських поселень, в яких були відсутні стаціонарні чи виїзні відділення зв'язку виникало чимало проблем і труднощів пов'язаних із відправленням та отриманням кореспонденції, періодики та інших послуг. Доводилося долати значні відстані до найближчого відділення зв'язку для того щоб отримати чи відправити посилку, бандероль, грошовий переказ тощо.

Велике значення у соціально-економічній інфраструктурі мав розвиток та стан мережі шляхів поліпшеного типу, тобто які мали цементобетонне, асфальтобетонне, чорне гравійне покриття, чорне шосе. Особливості розвитку соціально-побутової інфраструктури села не дозволяли розвивати комплексну соціальну інфраструктуру в кожному населеному пункті. Тому отримувати побутові послуги жителі села могли лише за наявності шляхів поліпшеного типу та транспортного зв'язку. Соціологічні обстеження, проведені у 70-х рр. показали, що у селах розташованих поряд із залізницями, або з добре впорядкованими автомобільними шосейними дорогами на одну людину припадало в місяць 10-15 поїздок в інші населені пункти з метою задоволення різноманітних культурно-побутових потреб. І навпаки, в селах із слаборозвинутою мережею доріг поліпшеного типу менше однієї поїздки у місяць [72].

Будівництво автомобільних доріг з твердим покриттям загального користування, які б зв'язували обласні центри з районами здійснювалося за рахунок державних капіталовкладень. Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям 1 км на 1 тис. км² території на Вінниччині у 1970 р. становила 225 км, 1980 р. – 279 км, 1985 р. – 301 км, 1990 – 326 км; на Хмельниччині відповідно 213 км, 292 км, 311 км, 330 км; в Українській РСР – 151 км, 221 км, 241 км, 260 км [73]. Наведені данні свідчать, що проблема бездоріжжя на Поділлі

вирішувалася дещо краще, ніж в цілому в республіці. До середини 60-х рр. вдалося, в основному, вирішити проблему автобусного сполучення між обласними та районними центрами Вінниччини і Хмельниччини.

Будівництво автомобільних шляхів з твердим покриттям внутрішньогосподарського значення здійснювалося за рахунок передусім колгоспів, радгоспів місцевого бюджету. У Вінницькій області протягом 1981-1985 рр. за рахунок державного бюджету було збудовано 37,5 км автомобільних доріг з твердим покриттям внутрішньогосподарського значення або 4,9%, колгоспами – 717,1 км або 95,1%; у Хмельницькій області відповідно 12,3 км або 2,4%, 505,5 км або 97,6%. У наступний період роль державних асигнувань у будівництві доріг з твердим покриттям внутрішньогосподарського значення ще більше знизилася. У 1985-1990 рр. у Вінницькій області за рахунок державних капіталовкладень було збудовано лише 22,4 км або 1,9%, у Хмельницькій – 46,9 км або 5,5%. У той же час колгоспами Вінниччини їх було введено в дію 1177,6 км або 98,1%, а Хмельницької 800,3 км або 94,5% [74]. Це дозволило істотно покращити транспортне обслуговування сільських жителів, які проживали у селах, через які пролягали маршрути автобусів. Проте переважна більшість жителів села проживала на значній відстані до найближчих зупинок автобусного сполучення. Обстеження у 1990 р. 1237 сільських населених пунктів Хмельницької області виявило, що 996 сіл або 70% мали автобусну зупинку громадського транспорту. Від найближчої зупинки громадського транспорту на відстані до 3 км знаходилося 225 сіл або 16% від загальної кількості сіл, в яких проживало 72,1 тис. чол. або 9% сільського населення області, від 3 до 5 км відповідно: 110; 8%; 28,9 тис. чол.; 4%; від 5 до 10 км – 7; 0,5%; 2,4 тис. чол.; 0,3% [75]. Для покращення транспортного обслуговування необхідно було налагодити транспортне сполучення всередині сільських районів. Вирішення цієї проблеми наштовхнулося на жахливе бездоріжжя, зокрема відсутність під'їзних шляхів поліпшеного типу до сільських населених пунктів. Через бездоріжжя, у 190 селах Вінницької області, на середину 80-х років, не було налагоджене автобусне сполучення [76]. До внутрішньогосподарських доріг належали шляхи, що з'єднували центральну садибу господарства з виробничими об'єктами – бригадами, фермами, тракторними станами, а також полями сівозмін. Турботу про їх стан було покладено виключно на колгоспи і радгоспи. Вони відповідали і за стан сільських вулиць та під'їзних шляхів до сіл, де знаходилася центральна садиба, а також бригадних чи віддалених сіл. За ініціативою передового колгоспу «Україна» села Лісоводи Городоцького району

Хмельницької області, який у 1967 р. виступив з почином збудувати до кожного сільського населеного пункту під'їзну дорогу з твердим покриттям, розпочалося інтенсивне будівництво під'їзних доріг з твердим покриттям [77]. Проте, дану проблему не вдалося повністю вирішити. До середини 80-х років на Хмельниччині нараховувалося понад 100 сіл, які не мали під'їзних шляхів з твердим покриттям [78].

Завдяки збільшенню капіталовкладень у шляхове будівництво у 70-80-ті рр. значно зросла питома вага автомобільних доріг з твердим покриттям в загальній довжині. Якщо у 1970 р. у Вінницькій області вони становили 40,9%, Хмельницькій 36,7%, то у 1980 р. відповідно 80,4%, 78,2%, 1985 р. – 84,6%, 93,4%, 1990 р. – 89,6%, 96,5%. В Українській РСР питома вага автомобільних доріг з твердим покриттям в загальній довжині склала у 1970 р. – 40,6%, 1980 р. – 81,9%, 1985 р. – 89,5%, 1990 р. – 93,7% [79]. Наведені дані свідчать про деяке відставання шляхового будівництва у Вінницькій області. Значно краще дана проблема вирішувалася на Хмельниччині. Проте проблему доріг з твердим покриттям у сільській місцевості остаточно вирішити не вдалося. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області знаходилося 452 сільські поселення, що не мали доріг з твердим покриттям, або 31,0% до загальної кількості сіл, з них 108 знаходилися на відстані понад 5 км до дороги з твердим покриттям, або 7,4% до загальної кількості. У селах, які не мали доріг з твердим покриттям проживало 216,3 тис. чоловік, або 20,7% до загальної кількості, а в сільських поселеннях, що знаходилися на відстані понад 5 км до дороги з твердим покриттям – 78,9 тис. чоловік, або 7,6%, у Хмельницькій області відповідно 473; 146; 33,4%; 10,3%; 174,6 тис. чол.; 22,5%; 57,1 тис. чол.; 7,4% [80]. Чимало сільських доріг знаходилося у занедбаному стані. Рейдова бригада газети «Ленінським шляхом», обстеживши сільські шляхи Дунаєвецького району Хмельницької області констатувала: «Дороги в районі знаходяться у жахливому стані. Важко доводиться водіям транспортних засобів. Тут, що не крок то вибої, ями, на узбіччях купи піску, каміння, сміття, то тут то там течуть дорогою струмки» [81]. Сількор із села Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області писав про стан вулиць: «Центром села тягнеться лише одна вулиця з твердим покриттям. Пройти цією вулицею дуже важко. Бо по ній пішов весь транспорт. Гусеничні трактори вибили в кількох місцях такі ями, що нерідко можна почути від дітей, які йдуть до школи: Дядечку, перенесіть» [82].

У 60-80-ті роки проводилося чимало гучних компаній щодо впорядкування сіл. Проте результати цієї роботи мали передусім поверховий характер, здійснювалися вибірково. У кожній області було

декілька впорядкованих сіл, які мали передусім демонструвати грандіозні досягнення радянської влади у модернізації та реконструкції соціально-економічної інфраструктури сільських населених пунктів. Одним із них було село Маків Дунаєвецького району Хмельницької області на території якого знаходився передовий високорентабельний колгосп «Україна», який очолював Герой Соціалістичної праці В. В. Стеньгач. Один із засновників цього колгоспу Р. Фалендиш так описав благоустрій цього сільського населеного пункту: «У селі Маків за часів Радянської влади вирости добротні будинки, накриті бляхою і шифером. Над кожним дахом височить телевізійна антена. Що не подвір'я – то літня кухня. Літ п'ятнадцять-двадцять тому таку кухню не гріх було хатою назвати. Іду селом. Іду тротуаром. А поруч стрічкою тягнеться асфальтова дорога. На стовпах світильники. Все так, як у великому місті. Око милує красивий Будинок культури, торгівельний центр, куди входять універмаг, кафе, продмаг, госпмаг. А які гарні дитячі ясла, справжня тобі казка» [83]. Проте такі впорядковані показові села залишалися пам'ятниками показухи у переважній більшості занедбаних сільських поселеннях, де в особливо жалюгідному стані знаходилися сільські вулиці.

У колективній скарзі жителів села Кордишівка Козятинського району Вінницької області у редакцію газети «Жовтневі зорі» так описувався стан сільських вулиць: «Греблі ставків розмиті, завалені. Щороку тут, на дорогах, стоїть вода. Вулиці неупорядковані, немає ліхтарів. Вулиці – суцільне болото. Автобус ходить лише до околиці. Великі труднощі з доставкою товарів у село. Доводиться перевантажувати їх з машини на підводи, бо дороги нема» [84]. В іншій скарзі, із села Зарванці Вінницького району повідомлялося, що «жоден таксист навіть за солідну плату не хотів їхати у село, бо на центральній вулиці ями півметрової глибини, а до такого кутка в селі, як Зелений гай, навесні чи восени можна добратися тільки трактором» [85]. Жителі села Липчани Могилів-Подільського району Вінницької області скаржилися у редакцію газети «Наддністрянська правда»: «Село наше велике, тягнеться мало не на 7 км. А дорога ж то яка? Трапляється навесні чи восени, що справжні моря розливаються. Підійде до нього малеча, один-другий раз ступить, набере повні чобітки то ж й повертається додому. От і доводиться школярам раз у раз пропускати заняття у школі» [86]. Чимало сіл мали дуже занедбаний стан. Зокрема, у селі Слобідка Іллінецького району Вінницької області: «Майже під кожним тином лежать каміння, пісок, глина, дрова, а то і купи гною, ростуть будяки. На дорогу жителі села виносять все, що заважає на

обійсті. І таке на центральній вулиці. На бічних вулицях і провулках картина ще гірша. Тут у велетенських калюжах застоюна гнила вода, яка поширює довкола неприємний запах, нерідко сюди викидають дохлятину. Тини повалені, довкола будяки, бруд, сміття» [87]. У 86% обстежених в 1990 р. селах Хмельницької області було виявлено відсутність вулиць з твердим покриттям, а у більшій половині вуличне освітлення. Із загальної протяжності вулиць сільських населених пунктів Хмельниччини лише четверта частина мала тверде покриття і п'ята – вуличне освітлення [88]. Наведене свідчить, що у 60-80-х рр. не вдалося здійснити радикальних заходів щодо впорядкування вулиць сільських поселень. Переважна їх більшість були ґрунтовими, не мали твердого покриття і у негоду ставали майже непридатними для транспортного обслуговування сільських жителів. Проведення різноманітних суботників, недільників з впорядкування вулиць у переважній більшості сіл регіону давало незначні результати і мало передусім поверховий характер.

Підводячи підсумки стану соціально-економічної інфраструктури сіл Вінницької і Хмельницької областей можна констатувати, що у розглядуваний період не вдалося здійснити її кардинальну модернізацію і забезпечити реальне виконання продекларованих намагань компартійної влади ліквідувати істотні соціально-побутові відмінності між містом і селом. Зокрема доведено, що сільський житловий фонд не зазнав докорінних змін, залишався у значній мірі некомфортними. За рівнем впорядкованості, комфортності сільська оселя значно відставала від тодішніх міських житлово-побутових стандартів зручностей. Сільські оселі не мали централізованого водопостачання, зокрема гарячого, опалення, каналізації. Встановлено, що відмінності у рівні житлово-побутових умов жителів міста і села не тільки не зменшилися у 60-80-ті рр., а навпаки поглибилися і стали особливо відчутними. До найбільших досягнень розвитку соціально-економічної інфраструктури села наприкінці 60-х рр. слід віднести завершення його електрифікації у середині 70-х років. Разом з тим, встановлено, що газифікація сіл знаходилася у зародковому стані і передбачала забезпечення сільського населення переважно газобалонними установками зрідженого газу, які неспроможні були радикально вплинути на якість сільського способу життя. Через незначну кількість радіо та телетрансляційних станцій у сільських поселеннях виникали проблеми пов'язані з якістю прослуховування радіопередач, переглядом телепередач. Майже третина сільських поселень не мала підприємств зв'язку і їх жителі відчували значні

побутові труднощі у здійсненні поштово-телеграфних операцій. Нами доведено, що незважаючи на деякі позитивні зрушення у будівництві шляхів загального і внутрігосподарського значення не вдалося вирішити проблему ліквідації бездоріжжя сільських поселень. Значна частина сіл через відсутність під'їзних шляхів з твердим покриттям опинилася поза зоною регулярного автобусного сполучення. В особливо занедбаному стані перебували вулиці сільських поселень. Лише в окремих показово-зразкових господарствах вдалося впорядкувати внутрігосподарські шляхи, центральні вулиці. Проте у загальній масі занедбаних сіл такі позитивні факти не мали всеохоплюючого характеру. Отже, незважаючи на продекларовані компартійною владою наміри щодо ліквідації істотних відмінностей між містом і селом, у розглядуваний період, не вдалося радикально модернізувати соціально-економічну інфраструктуру села.

§ 3.2. Заклади охорони здоров'я, освіти, культури у повсякденному житті села: кількісна та якісна недостатність.

У системі факторів, що впливають на всебічний розвиток сільських поселень істотна роль належить закладам охорони здоров'я, народної освіти, культури. Вони безпосередньо пов'язані із зростанням освітнього і культурного рівня, поліпшенням здоров'я трудівників полі і ферм – головної продуктивної сили села. Розвиток цих галузей соціальної-інфраструктури на селі значною мірою сприяє концентрації сільського населення, поліпшенню демографічної ситуації, закріпленню робочої сили у сільськогосподарському виробництві, а отже і підвищенню його ефективності.

Ріст мережі закладів охорони здоров'я було визначено постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 січня 1960 р. «Про заходи подальшого поліпшення медичного обслуговування і охорони здоров'я населення СРСР». В ній ставилося завдання збільшити загальну кількість лікарняних місць більш, ніж на 40%, з метою забезпечити 10 ліжко-місць на тисячу осіб населення, з них у селі – 7, а саме 3 – у дільничних, 3 – районних і 1 – обласних лікарнях [89].

В 60-80-х роках у сільських поселеннях Вінницької та Хмельницької областей спорудження закладів охорони здоров'я відбувалося майже виключно за рахунок колгоспів. Так, протягом 1966-1979 рр. у сільській місцевості Вінницької області було введено в дію 1713 закладів охорони здоров'я, у Хмельницькій – 838, які були збудовані за рахунок колгоспів. У 1971-1975 рр. у сільських поселеннях Вінницької області збудовано всього 353 заклади охорони здоров'я, виключно за кошти колгоспів, у Хмельницькій області 778, з них колгоспами 228 [90]. У 1986-1989 рр. у сільських поселеннях Вінницької області було введено в дію лікарень на 0,50 тис ліжко-місць, з них колгоспами 0,38 тис ліжко-місць; амбулаторно-поліклінічних закладів 1,33 тис. з них колгоспами – 0,71 тис. ліжко-місць [91]. Нерідко спорудження лікарні у сільській місцевості здійснювалося методом народної будови. Так, у селі Білки Іллінецького району Вінницької області на будівництво дільничної лікарні у другій половині 80-х років держава не виділила жодної копійки. Жителі села вручну викопали котлован і заклали фундамент, із саману збудували стіни і звели дах. На «толоку» приходило щодня п'ятдесят і більше жителів. У новому корпусі дільничної лікарні було відкрито терапевтичне, пологове відділення, стоматологічний, рентгенологічний, маніпуляційний кабінети [92].

Встановлено, що динаміка спорудження лікарень у сільській місцевості мала яскраво виражену тенденцію до зниження. Якщо у 1961-1965 рр. у селах Вінницької області було введено в дію лікарень на 1740 ліжко-місць, у 1966-1970 рр. 1713, 1971-1975 рр. 353, 1976-1980 рр. – 480, 1981-1985 рр. – 410, 1986-1990 рр. – 500 ліжко-місць [93]. Натомість збільшувалася кількість лікарень у містах. У 1966-1970 рр. у міських поселеннях Вінницької області було введено в дію лікарень на 1145 ліжко-місць, 1971-1975 рр. – 1986 ліжко-місць, 1976-1980 рр. – 1325, 1981-1985 рр. – 1253, 1986-1990 рр. – 1020 ліжко-місць [94]. Через це не вдалося вийти на встановлені нормативи забезпечення сільського населення закладами охорони здоров'я. У 1986 р. при плановій потребі палатної площі лікувальних корпусів районних лікарень Хмельницької області 50050 м² фактична їх наявність становила 33533 м² або 67%, районних поліклінік відповідно 23216 м² і 14348 м², 61,8%, дільничних лікарень 39690 м² і 24583 м², 61,9%. Майже половина (49%) сільських фельдшерсько-акушерських пунктів Хмельницької області перебувало в аварійних або пристосованих приміщеннях [95]. У середині 80-х років 60% сільських дільничних лікарень Хмельницької області не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. Загальний рівень забезпеченості сільських жителів Хмельниччини медичними закладами на 22% був нижчий, ніж у міських поселеннях [96]. Переважна більшість сільських лікарень перебували у старих пристосованих тісних приміщеннях, у яких хворі постійно відчували дискомфорт.

Через вищезазначені причини не вдалося створити на селі оптимальну мережу медичних закладів. В 1990 у Вінницькій області на 1450 сільські населені пункти припадало 118 дільничних лікарень або одна на 12,3 села, 84 амбулаторно-поліклінічні заклади або одна на 17,2 села, 957 фельдшерсько-акушерських пунктів або один на 1,6 сільських поселень. У Хмельницькій області на 1415 сіл було 69 дільничних лікарень або одна лікарня на 20,5 сіл, 42 амбулаторно-поліклінічні заклади або одна на 33,6 сіл, 1009 фельдшерсько-акушерських пункти або один на 1,4 села [97].

В окремих сільських районах склалася критична ситуація з медичними закладами. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області нараховувалося 65 сіл з числом жителів 200 і більше чоловік, які взагалі не мали медичних закладів, що складало 5,8% до загальної кількості населених пунктів, з них у 12 селах проживало 500 і більше жителів, у Хмельницькій області не було медичних закладів у 91 селі, або 8,2%, з них у 6-ти проживало 500 і більше жителів [98]. Це суперечило прийнятим нормативам щодо планування забудови і благоустрою

сільських населених пунктів, згідно яких у селах без лікарень і амбулаторій, де мешкають понад 200 жителів рекомендовано було мати хоча б фельдшерсько-акушерський або фельдшерський пункт. У 1982 р. на 61 сільський населений пункт Муровано-Куриловецького району Вінницької області було всього 5 дільничних лікарень та амбулаторій або одна на 12,5 сіл. Чимало з них знаходилися на значній відстані від найближчої лікарні. Наприклад, жителі села Степанки цього ж району, щоб дістатися до лікарні мусли подолати відстань 32-35 км [99]. В цілому, у 1989 р. 262 сільські населені пункти Вінницької області не мали медичних закладів. З них на віддалі 3 км до найближчого медичного закладу знаходилося 63,3% сіл, від 3 до 5 – 22,7%, до 10 км – 10%, більше 10 км – 3,4% [100]. Обстеження сільських населених пунктів Хмельницької області у 1990 р. виявило, що заклади охорони здоров'я мали 78% сіл, в яких проживало 92% сільського населення. Із сіл, в яких не було медичного закладу 41% знаходилися на відстані до 3 км від найближчої зупинки громадського транспорту, 31% від 3 до 5 км, 17% від 5 до 6 км, 11% від 7 до 10 км [101]. Недостатня мережа закладів охорони здоров'я у сільській місцевості створювала значні труднощі в отриманні трудівниками села медичної допомоги. Так, жителі села Жорнище Іллінецького району Вінницької області в скарзі у редакцію місцевої газети у 1987 р. писали: «Раніше в Жорнищі було стаціонарне відділення дільничної лікарні. Тепер його закрили. Це дуже незручно, особливо для пенсіонерів людей похилого віку, які часто хворіють і змушені лікуватися стаціонарно. Для цього вони змушені їхати у районну лікарню. І важко туди добиратися хворій людині автобусом, та ще з рідних хтось залишає роботу і супроводжує хворого. Все це створює для сільських людей великі проблеми, труднощі, а то і неймовірні страждання» [102]. У скарзі жителів села Гайдайки Волочиського району Хмельницької області зазначалося: «Наш медпункт зовсім не працює. Заболить голова то за 6 км треба йти у Купіль за мікстурою. Так, свинар Гулеватий пошкодив руку, потрібна була меддопомога, але її він не отримав, бо медпункт закритий. З невеликої ранки утворилася пухлина. Довелося людину у Війтовецьку дільничну лікарню відправляти на тривале стаціонарне лікування. І все це через негаразди сільської медицини» [103].

Охарактеризувавши кількісні показники стану сільської охорони здоров'я, проаналізуємо її якісні параметри. Як правило, на селі переважали невеликі лікарні, недостатньо обладнані медичною апаратурою, особливо засобами та приладами діагностики:

електрокардіограмами, рентгенівськими кабінетами, клініко-діагностичними та фізико-терапевтичними лабораторіями.

Сільські лікувальні заклади були недостатньо укомплектовані лікарями, середнім медичним персоналом. У 1974 р. у 2-х сільських районах Хмельницької області було всього два лікаря гінеколога, 3-х – три, решті 4 і більше. Через це онкоогляд жінок, який мав здійснюватися двічі на рік у переважній більшості випадків не проводився, що приводило до важких наслідків [104]. У 1973 р. обов'язки лікаря-гінеколога у дільничній лікарні села Ширнівки Погребищенського районну Вінницької області виконував фельдшер [105]. Тут протягом 1973 р. роботу в сільських лікарнях залишили 6 кваліфікованих лікарів [106]. Причиною недостатнього забезпечення сільських медичних закладів кваліфікованими спеціалістами, великою плінністю кадрів були важкі умови праці та побуту на селі. З цього приводу газета «Трудова слава» писала: «Часто по бездоріжжю йдуть сільські медики, щоб надати допомогу, врятувати життя хворого. Та в яких жахливих умовах вони працюють. Багато фельдшерсько-акушерських пунктів, сільських амбулаторій та дільничних лікарень знаходяться в старих пристосованих приміщеннях. Опалення пічне. Тому медикам, крім своєї основної роботи, потрібно знайти та привезти паливо. Ходять вони до керівників господарств у ролі прохачів, щоб виділити автомашину, а ті не поспішають. Для медичних працівників у селі необхідно мати житло, бажано щоб воно знаходилося близько від робочого місця, але реальність говорить про інше...» [107].

До низького рівня забезпеченості сільських закладів охорони здоров'я кваліфікованими спеціалістами призводила система норм та нормативів штатного розпису. Так, у 1990 р. на 10000 міських жителів належало мати одну штатну одиницю зубного протезного лікаря, а на селі лише 0,7, фельдшерсько-акушерський пункт у складі фельдшера, медсестри-акушерки, мав функціонувати лише у селах, в яких проживало від 300 до 700 жителів, амбулаторно-клінічний заклад – 5-6 тисяч жителів [108].

Особливо неякісною залишалася пологодопомога сільським породіллям. У 60-70-х роках основним типом пологодопоміжного закладу на селі були колгоспні пологові будинки, які мали дуже примітивне обладнання, погані побутові умови, слабку кадрову забезпеченість [109]. У 60-70-х роках було взято курс на ліквідацію колгоспних пологових будинків і розширення надання пологодопомоги у пологових відділеннях сільських лікарень. У 1980 р. в селах Української РСР залишився 2241 пологовий будинок, а у 1985 р. – 1586, у 1990 – 528

[110]. У 1990 р. колгоспні пологові будинки збереглися у 14 областях України. Найбільше їх було у Київській – 116, Одеській – 83, Вінницькій – 82. Проте у Хмельницькій області нараховувалося всього 15 таких закладів [111]. Надання пологодопомоги у колгоспних пологових будинках сільським породіллям було вкрай неякісним. Тут спостерігалася особливо велика смертність проділь і новонароджених. У кон'юктурному огляді діяльності дитячих лікувально-профілактичних закладів Хмельницької області за 1974 р. зазначалося, що «дитячих консультацій в області функціонує – 59. З них лише 24 у сільській місцевості. Із 214 молочних кухонь у селах області є 132 колгоспні молочні кухні, укомплектованість лікарями-педіатрами складає 84%. Вимагає поліпшення якості патронажної роботи на селі, рівень обстеження і лікування хворих дітей в стаціонарах. Не вирішена проблема спеціалізованої медичної допомоги дітям, відстає рівень диспансеризації дітей, які проживають у сільській місцевості, пологодопомоги сільським породіллям» [112]. Зважаючи на незадовільний рівень пологодопомоги у сільській місцевості породіллі намагалися народжувати дітей у міських лікарнях. Так у 1973 р. у міських пологодопоміжних закладах народило дітей 13448 сільських породіль, що складало 60% від їх загальної кількості [113].

Через низьку якість охорони здоров'я високим був рівень захворюваності і смертності серед сільського населення. Так, смертність сільських жителів працездатного віку у 1989-1990 рр. (кількість померлих на 100 тис. населення) серед жінок 16-54 роки у Вінницькій області склала 285, а серед чоловіків 16-59 років – 920, у Хмельницькій області відповідно 242, 862 чоловік [114]. Значною була дитяча смертність на селі. Так, протягом 1981 р. у сільській місцевості Вінницької області померло 209 дітей віком до 1 року, у 1982 р. – 183, 1983 р. – 166, 1984 р. – 204, 1985 р. – 181 дитина [115].

Отже, нами доведено, що у 1960-1980-х роках не вдалося здійснити радикальні заходи, які істотно поліпшили медичне обслуговування жителів сільських поселень. За кількісними і якісними характеристиками сільська охорона здоров'я продовжувала значно відставати від медичного обслуговування міських жителів. До того ж, розрив у забезпеченні сільських жителів медичною допомогою у порівнянні з міськими неухильно збільшувався.

Заклади освіти на селі були представлені загальноосвітніми школами та дошкільними закладами. Загальноосвітні школи поділялися на початкові, неповні середні і середні. У 1990 р. у сільській місцевості Вінницької області нараховувалося 16,3% початкових, 47,9% неповних

середніх, 35,8% середніх шкіл. У структурі загальноосвітніх шкіл Хмельницької області початкові школи складали 24,6%, неповні середні – 46,7%, середні – 28,7%. Звідси можна зробити висновок, що найбільшу питому вагу серед закладів освіти на селі становили початкові і неповні середні школи [116].

Протилежною була ситуація у містах. Так, питома вага початкових шкіл у загальній їх кількості на Вінниччині становила 1,3% неповних середніх – 15,7%, середніх – 83,0%, на Хмельниччині відповідно 0,6%, 15,%, 83,4% [117]. Отже, основними типами загальноосвітньої у містах були середні школи.

Надзвичайно гострою була проблема шкільних приміщень. В 1961 р. у селах Хмельницької області нараховувалося 1398 шкіл, з них 621 початкових, 567 – восьмирічних, 202 – середніх. За матеріалами стін 440 були дерев'яними, 366 – саманними. Вимагали капітального ремонту 1010 шкіл, 334 підлягали знесенню через аварійний стан [118].

У 60-80-х роках у селах Вінницької та Хмельницької областей відбувалося спорудження шкіл. Це було пов'язано з тим, що переважна більшість сільських шкіл знаходилася у старих пристосованих малозручних приміщеннях, які підлягали капітальному ремонту чи модернізації. Так, у 1961-1965 рр. у Вінницькій області було збудовано шкіл на 66102 учнівських місця, з них на селі 55872 або 84,5%, у 1966-1970 рр. відповідно 66085, 54153 або 81,9%, 1971-1975 рр. 53650, 42450 або 79,1%, 1976-1980 рр. 38306, 25482 або 66,5%, 1981-1985 рр. 19750, 10378 або 52,5%, 1986-1990 рр. 37140, 24899 або 67% [119]. У Хмельницькій області у 1966-1970 рр. було збудовано загальноосвітніх шкіл на 50,2 тис. учнівських місць з них на селі 43,8 тис або 87,25%, 1971-1975 рр. відповідно 45,2 тис, 33,7 тис учнівських місць або 74,55% , 1976-1980 рр. 20,8 тис, 12,7 тис учнівських місць або 61,06%, 1981-1985 рр. 19,6 тис, 6,8 тис учнівських місць або 34,69% [120].

Наведені дані свідчать про значну питому вагу введення в дію нових загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості, але і про неухильне зменшення обсягів будівництва шкіл на селі. На наш погляд, це можна пояснити трьома причинами. По-перше, будівництво шкіл у сільських поселеннях здійснювалося переважно колгоспами. Так, у 1966-1970 роках колгоспи Вінниччини збудували шкіл на 49,5 тис. учнівських місць або 91,4% від загальної кількості, 1971-1975 рр. – 30,9%, Хмельниччини у 1966-1970 рр. 42,7 тис. учнівських місць – 97,49%, 1971-1975 рр. – 26,7 тис. учнівських місць або 79,23%, у 1976-1980 рр. 2,8 тис. місць або 22,05%, у 1981-1985 рр. – 5,6 тис. учнівських місць або 82,35% [121]. Отже, відбувалося зменшення питомої ваги колгоспів у шкільному

будівництві. Це було пов'язано, як було доведено нами, із значним зменшенням рівня рентабельності колгоспів у 70-80-х рр., які не мали достатніх ресурсів для спорудження шкіл власними силами. По-друге, різким зменшенням контингенту учнів, особливо 1-4 класів, що створювало проблему наповнюваності учнями загальноосвітніх шкіл. Якщо у 1960-1961 навчальному році у сільській місцевості Вінницької області нараховувалося 250860 учнів, з них 100829 учнів 1-3 класів, то у 1970-1971 навчальному році відповідно 257182, 84866 учнів, 1980-1981 навчальному році – 166116, 50286 учнів, 1982-1983 навчальний рік 152793, 47845 учнів [122]. По-третє, через зменшення контингенту школярів у селі відбувалося скорочення кількості загальноосвітніх шкіл. Якщо, на Вінниччині у 1970/71 навчальному році діяло 1150 шкіл у сільській місцевості, у 1980/81 навчальному році 1150, то у 1987/88 навчальному році 1104 школи [123].

Незважаючи на зазначені зусилля не вдалося створити оптимальну мережу шкіл у сільських поселеннях регіону. На 1 січня 1989 р. у 762 сільських населених пунктах Вінниччини або 52,4% від загальної їх кількості [124] і Хмельницькій області з 539 сіл або 40% не було загальноосвітніх шкіл. Причому серед них нараховувалися великі населені пункти, з чисельністю населення понад 500 і більше чоловік, в яких проживало понад 50 дітей і підлітків віком 6-16 років. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області таких сіл нараховувалося 30, з них 6 з чисельністю населення 1000 і більше чоловік, середня кількість дітей і підлітків віком 5-15 років тут становила 153 особи, у Хмельницькій області було 45 сіл з чисельністю населення 500 і більше чоловік, з них 4 з населенням 1000 і більше осіб і пересічно у них мешкали 119 дітей і підлітків [125].

Отже, встановлено, що мережа загальноосвітніх шкіл у сільських поселеннях регіону не відповідала оптимальним нормам. До того ж, значна частина сіл, у тому числі середніх не мала загальноосвітніх шкіл. В результаті школярі із сіл, в яких не було шкіл змушені були долати значні відстані до найближчого освітнього закладу, або проживати у пришкільних гуртожитках. Так, у 75% сільських населених пунктів Хмельницької області, які не мали загальноосвітніх шкіл найближча школа знаходилася на відстані більше ніж за три-п'ять кілометрів [126]. Все це створювало чималі побутові проблеми і труднощі, пов'язані із бездоріжжям, незадовільними умовами проживання учнів у шкільних гуртожитках, зокрема харчуванням.

На якість роботи сільських закладів освіти впливало чимало труднощів та негараздів. Насамперед було пов'язано із нерозвинутою

слабкою матеріально-технічною базою сільських шкіл яка знайшла свій вияв у обмеженому забезпеченні шкільного бібліотечного фонду, примітивному обладнанні навчальних кабінетів, або їх повній відсутності. У 1961 р. з 28 шкіл Тульчинського району Вінницької області кабінети фізики мали 21, хімії – 12, біології – 28, спортивні зали – 4 школи, які до того ж, розташовувалися у пристосованих приміщеннях [127]. У 1962 р. лише 84 сільські школи Вінницької області мали примітивні спортивні зали та майданчики [128]. Обстеження сільських шкіл Оратівського району Вінницької області у 1962 р. виявило, що із 34-х середніх школах у жодній не було необхідної кількості навчальних кабінетів і виробничих майстерень. Повністю відсутні спортзали. З 13 восьмирічних шкіл лише 2 школи мали по два навчальні кабінети, 6 шкіл лише по одному кабінету і майстерні, а 5 шкіл зовсім не мали навчальних кабінетів [129]. Згідно проведеного обстеження з вивчення учнями загальноосвітніх шкіл Хмельницької області основ інформатики станом на 19 листопада 1991 року лише 146 шкіл або 65,06% від їх загальної кількості у сільській місцевості мали кабінети інформатики. В результаті лише 67,9% сільських школярів області мали змоги якісно вивчати даний предмет [130].

На якість навчання учнів у сільських школах впливала проблема кадрового забезпечення висококваліфікованими спеціалістами. У 1970 р. питома вага вчителів з вищою освітою, які працювали у сільських школах Хмельницької області складала 70,8%, у 1980 р. – 76,9%, 1985 р. – 74,9%, 1990 р. – 79,6% [131]. А в окремих районах цей показник був значно вищим. Так, на початку 70-х років лише 45% вчителів сільських шкіл Летичівського району Хмельницької області мали вищу освіту [132]. Особливо гостро у сільських школах не вистачало вчителів іноземної мови, хімії, біології, географії, музики, фізичного виховання, праці. Як правило, викладання цих предметів здійснювали вчителі інших спеціальностей. Високою була плінність педагогічних кадрів у сільських школах. Так, у школі села Леухи Іллінецького району Вінницької області через кожні 2-3 роки звільнялися вчителі іноземної мови [133]. У 1990 р. з 460,9 тис. сільських вчителів Вінницької області 86,5 тис. або 18,8% працювали за межами свого населеного пункту, 65,5 тис. або 14,2% жили в місті або в селищі міського типу, у Хмельницькій області відповідно – 347,5 тис. чол., 20,4%, 56,5 тис. чол., 16,3% [134]. Насамперед це було пов'язано із незадовільними житлово-побутовими умовами проживання вчителів у сільській місцевості, а саме відсутністю впорядкованого житла, незадовільним станом соціальної інфраструктури сільських населених пунктів.

На якість навчання учнів у сільських школах впливала відсутність шкіл, їх недостатня мережа. Все це зумовлювало чималі труднощі із відвідуванням учнями школи. Через відсутність автобусного підвозу учнів до школи у більшості сіл, школярі змушені були пішки у негоду, в умовах осіннього чи весняного бездоріжжя долати чималі відстані. Через це школярі нерідко пропускали чи запізнювалися на заняття. Проживання учнів з віддалених сіл у шкільних гуртожитках через погані побутові умови негативно впливали на їх успішність. До того ж, чимало шкіл не могло забезпечити учнів повноцінним харчуванням. Зокрема про це йдеться у скарзі учнів Липчанської неповної середньої школи Могилів-Подільського району Вінницької області у редакцію газети «Наддністрянської правди»: «Ніяк не вирішиться питання із відкриттям у школі їдальні. Є тут приміщення для неї, збудували кухню, але їдальня і дотепер не працює. Гріють один тільки чай, а ні булочок до нього, ні пиріжків, ні бутербродів не має. А ми ж, щоб своєчасно добратися до школи, виходимо ще о сьомій годині ранку і так до четвертої години дня без їжі. Ми просимо правління колгоспу, дирекцію школи потурбуватися про те, щоб у нас були нормальні умови для навчання, щоб дітей підвозили до школи» [135]. «В більшості сільських шкіл Дунаєвецького району Хмельницької області. – писала газета «Ленінським шляхом» не налагоджено гаряче харчування школярів. Діти змушені брати з дому харчі і користуватися ними у приміщенні школи під час великої перерви. Приймання їжі відбувається в антисанітарних умовах з грубим порушенням правил гігієни. До того ж, така їжа є шкідливою для здоров'я школярів, загрожує їм шлунковими розладами, отруєнням тощо» [136]. Таким чином, у розглядуваний період спостерігалось зниження динаміки будівництва нових шкіл, передусім за кошти колгоспу. Нами доведено, що питома вага державних капіталовкладень у сільське шкільне будівництво залишалася мізерною. Встановлено, що у другій половині 70-80-х років спостерігалось різке зниження темпів спорудження шкіл на селі, пов'язане із малорентабельністю переважної більшості колгоспів та зменшенням контингенту учнів у сільській місцевості. Досить відчутно на якість роботи сільських закладів освіти впливала незадовільна матеріально-технічна база, недостатня забезпеченість шкіл висококваліфікованими спеціалістами, проблеми і труднощі пов'язані із підвезенням учнів до школи з віддалених сіл тощо.

Дошкільні заклади на селі були представлені дитячими яслами та садками. Варто зазначити, що у 50-х роках найпоширенішим типом дошкільного закладу на селі були сезонні колгоспні ясла чи дитсадок.

Проте, наприкінці 50-х років, на селі розгортається рух за створення постійних дитячих ясел та садків, які б працювали протягом року. Ініціатором цього почину виступили у 1957 р. колгоспники артiлі імені Ленiна Золотанiшського району Черкаської облaстi. Через газету «Колгоспне село» вони закликали жителів сiл республiки вiдкрити у кожному колгоспi постійнi дошкiльнi заклади «У кожному селi, – писали колгоспницi – тривалий час були лише сезоннi ясла. Тому багато жiнок не могли працювати в колгоспi протягом року. Загальнi збори членiв артiлі на честь 40-рiччя Великої Жовтневої соцiалiстичної революцiї вiршили побудувати стацiонарнi дитячi ясла. Для цього колгосп вiдiлив 150 тисяч карбованцiв. В будiвництвi взяли участь на громадських засадах колгоспники артiлі. Закликаємо всi колгоспи республiки стати послiдовниками нашого почину» [137].

Загострення проблеми трудових ресурсiв на селi у 60-70-тi роки змусило чимало колгоспiв повернутися облiччям до створення постійних дошкiльних закладiв. «Чи може доярка, ланкова рiльничої бригади, – писали «Сiльськi вiстi», – вiддавати свою енергiю колгоспному виробництву, коли її малюки недоглянутi через вiдсутнiсть добре впорядкованих ясел, садкiв в яких є вдосталь iграшок, прекрасне харчування, квалiфiкованi вихователi, чудовi примiщення. От саме через це величезна кiлькiсть сiльських жiнок залишає виробництво i змушена сидiти в дома зi своєю дитиною» [138].

У 60-х роках розпочинається масове введення у дiю дошкiльних закладiв на селi. Про це свiдчать статистичнi данi. Якщо у 1961-1965 рр. у мiських поселеннях Вiнницької облaстi було збудовано дошкiльних закладiв на 3690 мiсць, то у сiльській мiсцевостi 19405 [139], у 1966-1970 рр. введено у дiю дошкiльних закладiв (ясел i садкiв) на 18437 мiсць, з них у селi 13777, у 1971-1975 рр. – 13929 з них на селi 5750 у Хмельницькiй облaстi вiдповiдно 14153; 11633, 8169; 2950 мiсць [140]. З наведених даних помiтне зменшення у 70-х роках питомої ваги введення в дiю сiльських дошкiльних закладiв i збiльшення темпiв будiвництва дитсадкiв у мiських поселеннях. Дана тенденцiя стала переломною у 1976 р., коли у Вiнницькiй облaстi було введено у дiю дошкiльних закладiв на 2950 мiсць з них у селi лише 1380. У Хмельницькiй облaстi вiдповiдно 3310; 1020 [141]. Така тенденцiя зниження темпiв введення в дiю дошкiльних закладiв спостерiгалося у наступний перiод. Так, у 1976-1980-х роках було збудовано у Вiнницькiй облaстi дошкiльних закладiв на 13965 мiсць, з них 7995 у мiських i 5970 у сiльських поселеннях. У 1981 р. вiдповiдно 2711; 2320; 391 мiсце [142]. Дане явище можна пояснити постарiнням сiльського населення i рiзким зменшенням питомої ваги

дітей дошкільного віку у структурі жителів села. Встановлено, що кількісно сільська мережа дошкільних закладів переважала міську. У 1990 р. у міських поселеннях Вінницької області було 280, а Хмельницької області 231 дошкільний заклад, у сільських поселеннях відповідно 847; 633. Проте, на 100 місць у міських дошкільних закладах Вінницької області припадало 137 дітей, а у сільських -98, Хмельницькій області відповідно 135; 104, в УРСР - 113; 90 дітей [143]. Наведені дані не дають підставу стверджувати, що у сільських поселеннях району було створено оптимальну і достатню мережу дошкільних закладів і було забезпечено охоплення ними дітей відповідного віку. У 1988 р. лише 688 сільських населених пунктів Вінницької області мали постійні дошкільні заклади або 47,3% від їх загальної кількості, 177 - сезонні ясла і дитсадки або 12,2% [144]. Половина з 1237 обстежених сільських населених пунктів Хмельницької області у 1990 р. не мали дошкільних закладів, із них 48% з населенням від 500 до 1000, 9% сіл, в яких проживало 1000 і більше чоловік. Більшість цих населених пунктів (64%) розташовані на відстані від 2 до 5 кілометрів від найближчого дошкільного закладу [145]. У 1990 р. 106 сільських населених пунктів Вінницької і 186 Хмельницької областей, де проживало 20 і більше дітей віком до 5 років не мали дошкільних закладів [146]. В силу цього рівень забезпеченості дітей постійними дошкільними закладами у сільських поселеннях був значно нижчий, ніж у містах. Так, у 1980 р. охоплення дітей відповідного віку постійними дошкільними закладами складало у містах Вінницької області 73%, селах - 32%, у Хмельницькій відповідно 64,2%, 29%. В 1985 р. у містах Вінниччини відвідувало постійні дошкільні заклади 72,8% у селах 39%, Хмельницькій відповідно - 70,9%, 30% дітей. У 1990 р. відсоток дітей відповідного віку охоплених постійними дошкільними закладами у містах Вінницької області склав 63%, у селі 53%, у Хмельницькій відповідно 70%, 39,8% [147]. Наведені дані свідчать, що в розглядуваний період у сільських поселеннях регіону не вдалося створити достатню оптимальну мережу дошкільних закладів. Майже половина дітей відповідного віку не була охоплена дитячими яслами та садками.

На наш погляд, одним із найсуттєвіших факторів який впливав на якість перебування дитини, рівень її виховання і навчання була проблема типових приміщень сільських дошкільних закладів. У 1963 р. із 1493 колгоспних ясел і дитсадків Вінницької області, якими було охоплено 72 тис дітей дошкільного віку лише 343 мали приміщення, збудовані за спеціальними типовими проектами, 890 - перебували у пристосованих приміщеннях, а 123 у орендованих сільських хатах [148].

У 1967 р. у Барському районі Вінницької області з 111 сільських дошкільних закладів лише 34 знаходилися у приміщеннях, збудованих за типовими проектами, решта у пристосованих [149]. Через відсутність відповідних типових приміщень переважна більшість сільських дошкільних закладів не в змозі була створити у пристосованих приміщеннях необхідні умови для перебування дітей, їх змістовного відпочинку, дозвілля. Обстеження 1968 р. дитячих ясел у селі Кусківці Літинського району Вінницької області виявило, що для дитячих ясел виділено: «Старе, вогке приміщення, яке знаходиться в аварійному стані. Діти перебувають у антисанітарних умовах, часто хворіють». У такому непристосованому приміщенні знаходилися колгоспні ясла села Барков того ж району: «Дах протікав – вказувалося в акті обстеження, стеля відвалювалася і була заклеєна газетами» [150]. На неякісну характеристику сільських дошкільних закладів впливала і недостатня забезпеченість їх твердим і м'яким інвентарем, іграшками, майданчиками для ігор. В акті перевірки сільських дитячих дошкільних закладів Вінницької області у 1961 р. зазначалося, що у «дитячих яслах немає майданчиків, спортивного реманенту, пісочниць, грибків і павільйонів для прикриття дітей від сонця» [151]. Під час обстеження сільських ясел у Вінницькій області в 1970 р. з'ясувалося, що «у селі Шликівці Могилів-Подільського району колгоспні ясла відвідують 25 дітей, для яких є 14 розкладачок але повністю відсутня постільна білизна. У зв'язку з цим батьки дітей змушені приносити її з дому. Дитячі ясла колгоспу «Червоний хлібороб» села Слобода-Гулевська Барського району відвідувало 40 дітей, для яких є 7 ліжок, 6 розкладачок, 13 матраців, 25 простирадл, 15 солом'яних подушок. Ясла колгоспу імені Чкалова Калинівського району розраховані на 70 дітей, але в наявності виявлено 17 матраців, 15 подушок, 23 простирадл і 10 одіял» [152]. Обстеження колгоспних сезонних ясел Муровано-Куриловецького району Вінницької області у 1977 р. виявило, що у яслах села Петримани окрім солом'яних матраців не було подушок, одіял, простирадл. Батьки дітей приносили необхідні речі з дому. У селі Михайлівці дитячі ясла займали кімнату у 28 м². Тут перебувало 40 дітей. Діти спали по 2-3 на ліжку, на 3-х дітей був один матрац. У дворі замість лавочок використовувалися березові колоди. Ясла зовсім не були забезпечені дитячою літературою та іграшками. У селі Вільшанка колгоспні ясла знаходилися у приміщенні клубу, де займали кімнату 30 м². На момент перевірки тут перебувало 40 дітей і для них було всього 19 ліжок із солом'яними матрацами і подушками. На всіх дітей був лише один умивальник [153]. У Хмельницькій області в 1973 р. вибірковою

перевіркою 17 сільських дитячих ясел було встановлено, що майже всі вони розташовані в старих пристосованих приміщеннях [154]. Рейдова бригада газети «Ленінським шляхом» у 1976 р. виявила значні недоліки у роботі сільських дошкільних закладів Дунаєвецького району Хмельницької області: «У с. Великій Побійній ясла-садок перебувають у пристосованому приміщенні, яке давно не відповідає санітарно-гігієнічним умовам. На 45 дітей тут лише 20 ліжок. Дитячі стільчики зовсім відсутні. Ігровий майданчик не відремонтований. Кадри без педагогічної освіти. Відсутні іграшки, будь-який матеріал для проведення занять. У дитячому садочку на центральній садибі колгоспу ім. ХХІ з'їзду КПРС с. Тинна ми не побачили жодного стільчика. Відсутні також індивідуальні шафи, тумбочки. Нема змінної білизни. Навчально-виховна робота занедбана» [155]. У 1988 р. 40 % дошкільних закладів Віньковецького району Хмельницької області знаходилися в пристосованих приміщеннях, з 25% у будівлях непридатних для утримання дітей, в яких були відсутні централізоване опалення, водопостачання, каналізація, а 15% в аварійних приміщеннях. Умови перебування у них дітей були загрозливими [156].

Надзвичайно складною була проблема забезпечення колгоспних дошкільних закладів, особливо сезонних, педагогічними працівниками. В акті обстеження колгоспних ясел Вінницької області у 1965 р. зазначалося: «У якості завідуючих яслами, вихователів правління колгоспів призначають хворих, старих, малописьменних, не підготовлених людей, які не обізнані з методикою дошкільного виховання» [157]. Варто зазначити, що міські дошкільні заклади мали значно більшу кількість вихователів, ніж сільські дитячі садки і ясла. Так, 1960 р. у 88-ми міських дошкільних закладів Вінницької області, в яких нараховувалося 6568 дітей і працювало 522 вихователів, а у 73 сільських дитсадках і яслах, в яких перебувало 3452 дітей – 277 вихователів. У 1973 р. відповідно в 190 міських дошкільних закладах де перебувало 32536 дітей працювало 2549 вихователів, у 150 сільських дитячих садках та яслах нараховувалося 24699 дітей було всього 1503 вихователі [158]. Обстеження дошкільних закладів Волочиського району Хмельницької області у 1989 р. виявило, що лише 5% завідувачів дитячих садків мали вищу освіту і жодний вихователь дошкільного закладу не мав закінченої чи незакінченої вищої педагогічної освіти, 5% завідуючих і 4,4% вихователів мали середню спеціальну педагогічну освіту, решта – лише середню загальноосвітню підготовку отриману на короткотермінових курсах [159].

Наведені дані свідчать, що у розглядуваний період не вдалося забезпечити сільських дітей відповідного віку достатньою мережею добре облаштованих, постійно діючих дошкільних закладів. До того ж, через відсутність типових приміщень, незадовільне обладнання, низький кваліфікаційний рівень працівників сільські дошкільні заклади значно поступалися своїми якісними характеристиками перед аналогічними міськими дитячими садками, яслами.

Заклади культури на селі були представлені клубами, будинками культури, бібліотеками. У розглядуваний період в системі сільських закладів культури головну роль відігравали колгоспні та сільські клуби, будинки культури. Для сільської місцевості, де не було театрів, кінотеатрів, концертних залів, музеїв, клуб залишався найбільш поширеним і універсальним закладом культури.

Наприкінці 50-х на початку 60-х років становище закладів культури на селі було вкрай незадовільним. У зв'язку з укрупненням колгоспів відбулося закриття клубів у бригадних селах. Мало місце використання приміщень культурно-освітніх закладів у виробничих цілях. Компартійна номенклатура зневажливо ставилася до проблеми змістовного та культурного дозвілля молоді. Свідченням цього є численні скарги селян на вкрай незадовільну роботу сільських закладів культури та ігнорування їх потреб з боку керівників колгоспів. Рейдова бригада газети «Колгоспна правда» таким побачила клуб у селі Головчинці Летичівського району Хмельницької області: «Навколо приміщення клубу поросли високі майже непрохідні бур'яни. Сміття висипають за рогом будинку клубу і вітер розвіює його на всі боки. Гуляє вітер попід стріхою, бо скрізь діри. Двері в клубі розламані, несправні вони і в кінобудці і в бібліотеці. Непривабливо всередині клубу. Скрізь багато пилу, павутиння» [160]. Молодь села Щедрова Летичівського району Хмельницької області так описала у своїй скарзі тамтешній заклад культури: «Приміщення клубу зовні є таким. Стіни обдерті, місцями пообвалювані. Дах протікає. В клубних вікнах пооббивано скло і в приміщенні гуляють протяги. У клубі є лише одна пічка, стеля не утеплена і взимку тут майже така температура повітря, що і надворі. Зайдемо в середину. Насамперед око зупиниться на столі. Він поламаний і перекособочений. Стільці нові, але звалені купами. Найхарактернішим є те, що всюди повно сміття. Найбільше тут недопалків. Річ у тому, що в приміщенні клубу палять цигарки. А крім того тут можна побачити недогризки яблук, шкаралупи волоських горіхів, шматки паперу...» [161]. У дописі сількора О. Яковлева з села Малий Жванчик Дунаєвецького району Хмельницької області так було

оцінено роботу тамтешнього закладу культури: «У клубі панує тиша. Жителі села вкрай незадоволені роботою місцевого клубу, особливо багато скарг можна почути від молоді: клуб відчиняється несвоєчасно, працює з перебоями. Кінофільми демонструються нерегулярно. Останнім часом в культосвітньому закладі панує цілковита тиша. Не тільки в будень, а й у вихідний день на дверях клубу висить масивний замок» [162]. «Більшість бригадних клубів Липовецького району Вінницької області рахуються лише на папері – писала «Вінницька правда» - В них нічого не робиться. Основна маса колгоспників не має де змістовно проводити дозвілля і змушена долати після роботи 5-8 кілометрів для «культурного відпочинку» у клубі центральної садиби колгоспу. А в своїх бригадних селах ніде відпочити. Наприклад, клуб у селі Назарівці – це маленька хата з двома вибитими вікнами. Все її обладнання складається з кількох лавок і кривенького стола, на якому лежить баян, мов німий докір пануючій тут тиші. На стінах жовтіють два прадавніх плакати. Приблизно такий вигляд мають решта клубів бригадних сіл» [163]. У кореспонденції сількора Я. Крочека з села Орлинці Красилівського району Хмельницької області зазначалося: «У селі клуб збудований у 1954-1955 рр. Коли відкрили двері в клуб, то побачили, що потрапили не до культурно-освітнього закладу, а в погану, занедбану конюшню. З стелі звисало павутиння, а по підлозі бігали щурі і миші. Вся підлога – суцільне решето і треба добре дивитися під ноги, щоб не впасти. Ще в гіршому стані сцена. Вихід на неї пов'язаний із ризиком для життя. Дошки так погнили, що небезпечно ступити. В залі клубу тхне підвальною сирістю. В ньому набагато холодніше, ніж надворі. З часу побудови клубу він не опалювався. Взимку, під час морозів стіни вкриваються суцільним снігом і кригою, яка тане влітку. Дах побитий і все горище наповнюється снігом. Під час відлиги в клубі йде дощ. Гуртки художньої самодіяльності не працюють. В клубі немає жодного музичного інструменту, навіть гармошки поганенької» [164].

З кінця 50-х до початку 60-х років відбулося зменшення кількості клубів на селі. Якщо у сільських поселеннях Вінницької області у 1958 р. нараховувалося 1408 клубних установ, то у 1960 р. – 1354, 1962 р. – 1338 [165]. Проте, багаточисленні скарги селян на незадовільну роботу сільських закладів культури змусили компартійну владу здійснити певні заходи щодо покращення їх роботи, зокрема пожвавити будівництва клубів на селі. Насамперед вирішено було ініціювати знизу спорудження у кожному селі клубу силами передусім колгоспів та покращення їхньої роботи. З черговою ініціативою такого почину

виступив у 1957 р. колгосп «Україна» Черкаського району [166]. Проте гучний почин фактично залишився на папері. Колгоспи, яким було нав'язано купівлю сільськогосподарської техніки, за надмірно високими цінами реорганізованих МТС у 1958-1962 роках виявилися неспроможними фінансувати будівництво закладів культури на селі. За рахунок державних асигнувань будівництво закладів культури на селі фактично не здійснювалося. Так, протягом 1959-1965 рр. за рахунок державних капіталовкладень у селах Вінницької області було збудовано всього 3 будинки культури на 700 місць [167]. До того ж, у зв'язку з укрупненням колгоспів 1961-1967 рр. відбувалося зменшення кількості клубних установ. Якщо в 1960 р. у сільських поселеннях Вінницької області нараховувалося 111 клубів та будинків культури, то у 1963 р. – 1026, а у 1964 р. – 1003 [168]. Особливо скорочувалася мережа колгоспних клубів. Якщо у 1960 р. на Вінниччині нараховувалося 232 колгоспні клуби, то у 1964 р. – 196 [169]. Лише у другій половині 60-х до початку 70-х років відбувається прискорення темпів введення в дію клубів та будинків культури на селі. У 1966-1970 рр. у сільських поселеннях Вінницької області збудовано клубів і будинків культури на 74,9 тис місць, з них колгоспами 71,1 тис місць; у Хмельницькій області – 89,6 тис місць, в тому числі колгоспами 83,4 тис місць [170]. Це був найвищий показник в Українській РСР. Проте вже у наступний період спостерігався спад у будівництві закладів культури на селі. У сільських місцевостях Вінницької області у 1971-1975 рр. було введено в дію клубів і будинків культури на 41,2 тис місць, з них колгоспами 37,2 тис місць; у Хмельницькій відповідно 30,4, 28,9 тис місць [171].

У другій половині 60-70-х роках спостерігалася гігантomanія у спорудженні будинків, палаців культури із глядацькими залами 200 і більше місць. Такі велетні були зведені на 350 місць у селах Хомутинець [172], Люлинці Калинівського району [173], на 500 місць у селі Кунка Гайсинського району [174], 650 місць у селі Степанівка Теплицького району [175], на 700 місць у селі Порик Хмельницького району [176], 850 місць у селі Дмитрашівка і 900 місць у селі Студенна Піщанського району Вінницької області [177]. Проте більшість малорентабельних колгоспів мали обмежені економічні можливості, неспроможні були здійснювати широкомасштабне, якісне будівництво закладів культури на селі. Об'єкти споруджувалися методом народної будови і нерідко перетворювалися у багаторічний довгобуд. Так, в 1964 р. у селі Рубань Немирівського району Вінницької області заклали фундамент Будинку культури, виділили з бюджету колгоспу 86 тис крб., а до 1975 р. спромоглися звести лише стіни і на цьому будівництво закінчилося

[178]. «У селі Заболотне Крижопільського району – писала «Вінницька правда» – восьмий рік міжколгоспбуд зводить будинок культури, а кінця краю не видно. Якщо в минулому році на спорудженні працювало кілька чоловік, то в 1975 р. нікого тут не видно» [179]. Будівництво Будинку культури у с. Зеленче Дунаєвецького району Хмельницької області розпочали у 1967 р. проте через десять років по тому його будівництво було незавершеним. «Цій будові, – писала газета «Ленінським шляхом» – чомусь надано другорядну роль. Завжди знаходяться важливіші об'єкти, тому-то щойно розпочаті роботи незабаром припиняються і на рихтуваннях наступає затишшя. Давно завершено будівництво сільської Ради, будинку для вчителів, а для цієї будови будівельники все часу не знаходять» [180].

Зважаючи на це, мережа закладів культури на селі мала яскраво виражену тенденцію до зменшення. Проілюструємо це на прикладі сільських поселень Вінницької області. Якщо в 1970 р. тут нараховувалося 1293 клубні установи, 1975 р. – 1303 [181], то у 1980 р. – 1295 [182], а в 1985 р. – 1281, 1989 р. – 1259 [183]. Зменшення кількості клубних установ пояснювалося закриттям їх у обезлюднених, віддалених, бригадних неперспективних селах. На 1 січня 1990 р. у Вінницькій області нараховувався 151 сільський населений пункт, 10,4% до загальної кількості, що не мали стаціонарних закладів культури та виїзного обслуговування, у Хмельницькій області відповідно 117; 8,3% [184]. Як правило, це були знелюднені села. У 126 селах Хмельницької області, які не мали стаціонарних закладів культури і виїзного культурного обслуговування у 1990 р. проживало до 200 чоловік. Найближчий заклад культури знаходився на відстані п'ять і більше кілометрів [185]. Клубні установи були відсутні у 2 сільських поселеннях Вінницької і 7 – Хмельницької у яких проживало 500 і більше жителів [186].

На незадовільну роботу клубних закладів на селі впливало декілька факторів. Одним з них була відсутність приміщень які б відповідали вимогам організації різноманітних форм клубної роботи, комфортного проведення дозвілля. Чимало сільських закладів культури знаходилися у пристосованих або в аварійних приміщеннях. Так, у селі Рубань Немирівського району Вінницької області клуб мав такий вигляд: «Низька, дугою вигнута стеля ось-ось впаде. Одного разу такий випадок трапився, але на щастя ніхто не постраждав. Покручена дерев'яна долівка з широкими щілинами. Такі ж щілини у коридорі – тільки вже над головою. Через це деякі батьки своїх дітей до клубу не пускають, бо бояться. Ще у 30-ті роки збудували цей клуб, стіни в нього

глинобитні. І це в селі, де понад 1000 дворів і яке є найбільшим у районі» Такий вигляд мали ще 13 сільських і колгоспних клубів Немирівського району. У більшості випадків це були будівлі колишніх церковів, хат-читалень, інші приміщення, що мали непривабливий вигляд, погано обладнані, не опалювалися у зимовий період, не мали елементарних умов для змістовного відпочинку [187]. Про один з таких клубів йшлося у дописі, вміщеному у Козятинській районній газеті «Жовтневі зорі»: «У селі Махаринці приміщення клубу старе. У просторому фойє, крім дошки пошани висить один стенд. А посередині – «реліквія» громіздкий дубовий стіл, який залишився з давніх часів. Він служить для гри у доміно та шашки. Оце й усі «меблі». У залі для глядачів багато поломаних стільців, підлога теж потребує ремонту. Будинок культури не опалюється, тут від холоду ноги дерев'яніють» [188]. У бригадному селі Сологубівці Оратівського району Вінницької області клуб нагадував: «Стару розвалюху з глиняними стінами, дошки піддашся пообвисали, ось-ось попадають. За словами завідуючого клубом ця будівля до революції слугувала «за розправу» і тут було влаштовано «холодну», де відбували покарання селяни. Вікна в одній із кімнат досі залишилися заграбованими. У цій халупі, яку важко назвати клубом стільці поламані, підлога прогнила, постійно холодно і вогко. У цій халупі, де стільці поламані, підлога – прогнила, геть устелена лущинням від зернят, регулярно відбуваються репетиції чоловічого та жіночого вокальних ансамблів, виступає художня агітбригада з концертами, працює драматичний гурток. А коли демонструється цікавий фільм, то молодь стоїть надворі – всіх не може вмістити тісне приміщення клубу» [189]. Обстеження 66 закладів культури Шепетівського району Хмельницької області у 1990 році виявило, що 15% з них знаходяться в аварійних приміщеннях, а 30% не працюють у зимовий період через несправність системи опалення [190].

Мало місце розкрадання будівельних матеріалів, призначених для ремонту клубних установ. Зокрема у дописі з села Рилівки Шепетівського району Хмельницької області йшлося про таке: «Зайти у приміщення клубу небезпечно, дах протікає, стеля ось-ось обвалиться. Одержали черепицю для клубу, але потрапила вона на покрівлю хати голови колгоспу. А клуб до цього часу не відремонтований» [191].

На якість роботи закладів культури впливала проблема кадрового забезпечення. Низьким залишався кваліфікаційний рівень сільських працівників культури. Так, з 54 клубних працівників Оратівського району Вінницької області менше половини мали середню спеціальну освіту, решта – практики [192]. Нами виявлено значну кількість скарг

жителів села на незадовільну роботу культпрацівників. Так, мешканці села Шевченкове Іллінецького району Вінницької області у своїй скарзі писали: «Завідуючий клубом відкриває заклад культури від випадку до випадку. А взимку і цього не робить. Молодь сюди не йде, бо тут давно посилилася нудьга. Завклубом ходить по селу, підробляє на будівництві житла, а своєї роботи відцурався, хоч і отримує за неї зарплату» [193]. Із скарги жителів села Гущинці Калинівського району Вінницької області дізнаємося, що завідуючий клубом не практикував проведення гурткової роботи, концертів художньої самодіяльності в результаті: «доріжка до клубу заросла бур'янами. Щоб пройти до клубу треба було продиратися через зарослі бур'яну, який вище зросту людини» [194]. У зв'язку з неякісною роботою закладів культури на селі сільський житель мав обмежений вибір форм використання вільного часу. Соціологічне опитування жителів сіл щодо проведення дозвілля у 1973 р. дало такі результати: «перегляд телепередач вдома 40% вільного часу, читання газет і журналів – 6-8% у чоловіків і 3-4% у жінок, відвідування кіно і концертів 2-7%, пасивний відпочинок – 20%. Місцем проведення вільного часу на селі є, насамперед, дім або житло родини і друзів. На відвідування клубу, бібліотеки припадало приблизно 10% вільного часу, через те, що клуби не приваблюють відвідувачів. В них незатишно і не цікаво. Більшість з них непристосовані для проведення масових заходів: зборів, концертів, кіносеансів» [195]. До того ж, для змістовного відпочинку на селі не було створено умов, оскільки вартість культурно-побутових послуг жителю села, які надаються сільськими закладами культури удвічі менше, ніж міському у розрахунку на душу населення [196].

Ефективність роботи сільських закладів культури характеризує ступінь використання їх матеріальної бази, яке визначає кількість відвідувань на 1 місце глядача. Обстеження сільських будинків культури, клубів у 1979 р. виявили, що на селі воно використовується лише 64 рази на рік, у тому числі в колгоспних клубах – 43 рази, тоді як в містах – 147 разів [197].

Наймасовішим видом діяльності сільських клубних заходів була демонстрація кінофільмів. Цьому сприяла кінофікація сільських закладів культури. Якщо у 1960 р. у сільській місцевості Вінницької області нараховувалося 910 кіноустановок, то у 1970 р. – 1362, 1980 р. – 1306 [198]. З наведених даних видно, що найбільші досягнення у кінофікації сільських поселень відбулися у 60-х роках, проте вже у 70-ті роки спостерігалось зменшення кількості кіноустановок у сільських закладах культури. На початку 80-х років у 134 селах Вінниччини були

відсутні кіноустановки [199]. Звідси можна зробити висновок про незавершений характер кінофікації села. Це підтверджують дані і про кількість відвідувань сільськими жителями кіносеансів. Якщо у 1960 р. їх кількість у селах Вінницької області склала 17237,7 тис., то у 1965 р. – 24034,8 тис., у 1967 – 25054,8 тис. [200]. Це був період найвищого піднесення кінофікації села. Демонстрація кінофільмів була наймасовішим заходом культурно-освітньої роботи на селі. Проте, у наступний період спостерігався спад у кількості відвідувань кіносеансів у сільській місцевості. Так, у 1970 р. у селах Вінницької області кінофільми переглянули 21609,7 тис. відвідувачів, а у 1980 р. – 15700,8 тис. відвідувачів [201]. Зменшення кількості відвідувань кіносеансів пов'язане із масовим відпливом сільського населення у міста, насамперед молоді, закриттям клубів у бригадних неперспективних селах, незадовільною роботою сільської кінофікаційної мережі. Про останнє свідчать численні скарги жителів села. Так, мешканці села Борщівці Могилів-Подільського району Вінницької області писали у 1972 р. що: «Останній раз в селі демонстрація кінофільмів відбулася півроку назад, а взагалі протягом року відбулося 7 кіносеансів» [202]. Перегляд кінофільмів у холодних неопалювальних сільських клубах в осінньо-зимовий період був надзвичайно дискомфортним. До того ж, демонстрування кінофільмів було неякісним. Так жителі села Гущинці Калинівського району Вінницької області у своїй скарзі писали, що: «Сільський кіномеханік міг кінострічку продемонструвати з рекордною швидкістю. Якщо вона розрахована на півтори години, то наш кіномеханік прокрутить її менше, ніж за годину. А інколи демонстрування фільму передоручить місцевим підліткам, які через недосвідченість перетворять перегляд кінофільму у справжні страждання» [203]. В силу вищезазначених причин у 80-х роках на зміну демонструванню кінофільмів, як наймасовішому виду культурно-просвітницької роботи сільських закладів культури приходять телебачення.

Важливу роль у задоволенні культурних запитів сільських жителів відігравали бібліотеки. На селі вони були представлені бібліотеками Міністерства культури УРСР, колгоспів, профспілкових організацій радгоспів, відомств та організацій. Лише сільські бібліотеки Міністерства культури УРСР фінансувалися з державного бюджету, мали спеціально відведені приміщення і професійних бібліотекарів. Решта працювали на громадських засадах, і фінансувалися за залишковим принципом колгоспами, організаціями і відомствами. Як правило, вони не мали спеціально облаштованих приміщень, їх

книжковий фонд був вкрай обмежений. У кореспонденції села Бутівці Грицівського району Хмельницької області у 1962 р. зазначалося, що: «Бібліотека розташована у старій похилій будівлі. На дверях вицвіла дощечка, яка переконує, що це культурно-освітній заклад. Приміщення бібліотеки тісне, не опалюється. Книги частково у шафах, але у більшості на підлозі. Читач, щоб знайти потрібну книгу порпається у цьому книгозвалищі» [204]. «На території села Панівці (Летичівського району Хмельницької області), – писав сількор М. Варенко, – є 4 сільських бібліотеки, які мають такий типовий вигляд: складаються з однієї кімнати з дуже обмеженим книжковим фондом. Приміщення не відповідають своєму призначенню. Повітря затхле і провітрювати його неможливо, бо не відчиняється жодне вікно. У безладі книжковий фонд і він не поповнюється бо місцевий колгосп на бібліотеки не виділяє жодної копійки» [205].

У 1960 р. у сільській місцевості Вінницької області нараховувалося 842 сільські бібліотеки Міністерства культури УРСР і 155 бібліотек колгоспів, 99 бібліотек профспілкових організацій, 20 інших відомств [206]. В 1960-1965 рр. відбувається скорочення мережі бібліотек колгоспів, а натомість зростає кількість сільських бібліотек Міністерства культури УРСР. Так, у Вінницькій області чисельність бібліотек колгоспів у 1965 р. скоротилася до 13, а кількість сільських бібліотек зросла до 1003 [207]. В цілому, зростання мережі масових бібліотек на селі спостерігалось до середини 70-х років. В 1975 р. у селах Вінниччини діяло 1307 масових бібліотек, у 1976 р. – 1290, у 1980 р. – 1271 [208]. В 1965 р. у селах Хмельниччини діяло 898 бібліотек у 1970 р. – 1127, у 1975 р. – 1136, 1980 р. – 1127, 1985 р. – 1083, 1989 р. – 1280 [209]. Проте у розглядуваний період не вдалося створити достатню мережу бібліотек на селі. У 141 сільському населеному пункті Вінниччини у 1985 р. були відсутні книгозбірні [210]. В роботі сільських бібліотек було чимало проблем, недоліків які негативно впливали на якість бібліотечного обслуговування сільських жителів. Серед них обмежений книжковий фонд, відсутність спеціальних приміщень, обладнання, плінність і низький освітній рівень сільських бібліотечних працівників. Це пояснювалося зневажливим ставленням керівників села до праці сільських бібліотекарів. Їх часто відволікали від прямих функціональних обов'язків. Так, голова Жахнівської сільради Тиврівського району Вінницької області погрожував сільському бібліотекарю звільненням з роботи, якщо вона не обробить 0,8 га посівів цукрового буряка, бібліотекаря села Виля-Ярузькі Могилів-Подільського району

Вінницької області змушували займатися паспортизацією собак, заготівлею сільгосппродукції, тощо [211].

Чільне місце у проведенні змістовного дозвілля на селі мали відігравати спортивні споруди: спортивні зали, стадіони, спортивні майданчики. Останні були найбільш представлені на селі. Як правило вони мали примітивне обладнання для гри у футбол, волейбол, баскетбол. На 1 січня 1990 р. у 607 селах Вінниччини в яких проживало 41,6% і у 459 сільських населених пунктах Хмельниччини, де мешкало 32,4% сільського населення були відсутні будь-які спортивні споруди [212]. Молодь села Смотричівки Дунаєвецького району Хмельницької області скаржилися: «Дорога редакціє! Колись у нас в селі був стадіон, але його зорали. Тепер ми вже рік ходимо за нашим головою, щоб він виділив площу землі під спортивний майданчик» [213].

Майже не прижилося на селі облаштування у Будинках культури спортивних залів. Про це йшлося у численних скаргах жителів сіл. Так, зокрема А. Бабюк з села Миньківці Дунаєвецького району писав: «Слід позбутися того негативного факту, коли при будівництві сільських Будинків культури чомусь менше всього турбуються про спортивний зал. І хоча він в плані є, в жодному селі району він не побудований» [214]. Через це на селі не вдалося перетворити заклади культури у культурно-спортивні комплекси. Такий висновок підтверджують дані одночасного обстеження роботи культурно-спортивних комплексів Хмельницької області органами держстатистики у червні 1989 р. В аналітичній записці Хмельницького облстатуправління з цього приводу зазначалося: «Перевіркою встановлено, що більшість комплексів, особливо сільських, існують формально. Мають місце випадки, коли голова сільської ради, який очолює координаційну раду культурно-спортивного комплексу дізнається про його існування, лише тоді, коли поступає вказівка відзвітуватися про його роботу» [215].

У 60-70-х роках у зв'язку з політикою суцільного атеїзму на селі було зачинено культові споруди: церкви, костели, молитовні будинки тощо. Лише з другої половини 80-х років розпочинається процес відродження храмів. На 1 січня 1990 р. діючі культові споруди мало лише 360 сільських населених пунктів Вінницької і 294 – Хмельницької областей. З них у селах з населенням до 50 жителів – 1, від 50 до 199 – 12, від 200 до 499 – 118, від 500 до 999 – 246, від 1000 і більше жителів – 277 [216]. Це був початок повернення у духовне життя села культових закладів. У 1990 р. у 1415 сіл Хмельницької області вони були відсутні у 1121 селі, а з 1450 Вінницької – у 1090 селах. У 1990 р. 63% сіл

Хмельницької області, які не мали культових споруд, знаходилися на відстані від найближчого до них понад 5 кілометрів [217].

Таким чином, нами встановлено, що у розглядуваний період у сільських поселеннях регіону мало місце деяке кількісне зростання мережі закладів охорони здоров'я, освіти та культури. Їх введення у дію здійснювалося переважно коштом колгоспів. Питома вага державних капіталовкладень у будівництво лікарень, шкіл, клубів та будинків культури залишалася мізерною. Фактично держава самоусунулася від спорудження об'єктів цього виду соціальної сфери, переклавши її на плечі колгоспників. Це спричинило уповільнений розвиток соціальної інфраструктури на селі і унеможливило створення оптимальної мережі закладів охорони здоров'я, освіти, культури. Значна частина сільських поселень регіону взагалі була позбавлена можливостей ними користуватися, через їх відсутність.

На якісну характеристику закладів охорони здоров'я, освіти та культури негативно впливала проблема пристосованих приміщень, відсутність сучасного обладнання, низький кваліфікаційний рівень лікарів, вчителів, бібліотекарів, культпрацівників.

Встановлено, що у розглядуваний період в сільських поселеннях регіону кількісний та якісний рівень охорони здоров'я, освіти, культури значно поступався містам. Їх жителі мали значно більше можливостей для медичного обслуговування, піднесення освітнього та культурного розвитку. Відмінності у забезпеченні сіл закладами охорони здоров'я, освіти та культури, нерівноцінні можливості для задоволення різноманітних потреб сільського населення порівняно з міським, не могли не сприяти формуванню у значної частини його жителів, особливо молоді, стійких міграційних настроїв. Ця обставина спричинила уявлення у жителів села про свою меншовартісність і породила привабливість переїзду у місто з точки зору більш якісних сторін міського способу життя, які забезпечували заклади охорони здоров'я, освіти та культури міста. Отже, можна зробити синтезуючий висновок про низький кількісний та якісний рівень розвитку закладів охорони здоров'я, освіти та культури, про значні відмінності між містом і селом у медичному, освітньому, культурному обслуговуванні сільських жителів.

§ 3.3. Торгівельно-побутове обслуговування: неспроможність задоволення потреб сільського населення.

Якісне і кількісне задоволення соціально-побутових потреб сільського поселення залежить від рівня та стану торгівлі, громадського харчування, закладів побуту, комунального господарства. Для сфери торговельно-побутового обслуговування на селі характерною є своя специфіка, пов'язана з особливостями його проживання: віддаленістю частини сіл від районних центрів та інших міст, наявністю малих сіл, у яких створити повний комплекс послуг неможливо: відсутністю транспорту і шляхів з твердим покриттям, які з'єднують села; іншими факторами, які ускладнюють задоволення потреб сільського населення безпосередньо за місцем проживання. Незадоволені побутові потреби сільського населення призводять до значних соціальних і економічних витрат. Результати соціологічних досліджень, проведених у селах Хмельницької області, показали, що майже 35% опитаних колгоспниць вказали на такий фактор, який сприяє їх активній участі в суспільному господарстві, а саме кількісне і якісне поліпшення торговельно-побутового обслуговування сільського поселення [218].

Характеризуючи структуру торговельної мережі необхідно зазначити, що починаючи з 1966 р. розпочалася її реорганізація спрямована на впровадження більш широкого асортименту товарів в сільських магазинах, зосередивши в них найбільш необхідні для сільського населення продовольчі і промислові товари. Так, торговельні заклади отримали назву «магазини товарів повсякденного попиту». Вони склалися, як правило, з двох самостійних відділень: продовольчого (продмаг) і промислових товарів (проммаг). У цих магазинах мали зосереджуватися найбільш необхідні товари, на які був повсякденний попит сільського населення [219]. Крім того, у великих селах з населенням 3-5 тисяч чоловік створювалися сільські універсальні магазини (сільмаги) з торговельною площею достатньою для організації продажу промислових товарів широкого асортименту, які мали спеціальні відділення: взуття, одяг, книги, тканини, галантерея, тощо. Типовими проектами передбачалося будівництво універмагів двох видів: з торговельною площею від 250 до 650 м², які мали вузьку спеціалізацію продажу товарів і від 400 до 2150 м² в яких передбачалася широка спеціалізація продажу промислових і продовольчих товарів [220]. З ініціативи кооператорів села Ялтушків Барського району Вінницької області розгорнувся рух за створення на селі мережі вузькоспеціалізованих магазинів, які здійснювали продаж лише

конкретно визначеної номенклатури товарів [221]. В результаті торгівельна мережа у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей складалася з сільунівермагів, магазинів з продажу товарів повсякденного побуту (сільмагів), магазинів господарських (госпмагів) і культтоварів (культмагів), продовольчих товарів (продмагів) та окремо хліба і хлібобулочних виробів. У 60-ті роки спостерігався ріст закладів торгівлі у сільських поселеннях. Якщо в 1960 р. у селах Вінницької області нараховувалося 3055 підприємств роздрібної торгівлі, то у 1964 р. – 4327. Проте у наступні роки кількість закладів роздрібної торгівлі дещо зменшується і у 1965 р. склала 4113 одиниць, у 1966 р. – 4086, а у 1967 р. – 4176 [222]. Нестійку динаміку зростання мережі закладів роздрібної торгівлі державних і кооперативних організацій підтверджують дані у Хмельницькій області. Якщо в 1960 р. у сільській місцевості нараховувалося 2894 закладів торгівлі, то у 1970 р. – 3675, 1980 р. – 3416, 1985 р. – 3347, 1989 р. – 3363 [223]. У 1990 р. на 10000 чоловік сільського населення у Вінницькій області припадало 39, а у Хмельницькій області – 43 підприємства роздрібної торгівлі, в Українській РСР – 40 [224]. Проте до кінця розглядуваного періоду не вдалося створити оптимальної мережі закладів торгівлі у регіоні. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області нараховувалося 46 населених пунктів, або 3,2% до загальної кількості сільських населених пунктів в яких не було стаціонарних підприємств роздрібної торгівлі або виїзного торгівельного обслуговування, в них проживало 32 тисячі чоловік, у Хмельницькій області відповідно 56; 4,0%, 55 тис. чол. [225]. Згідно з нормами з планування, забудови і благоустрою сільські населені пункти з населенням до 100 чоловік повинні обслуговуватися пересувними торгівельними підприємствами (автокрамницями). Проте значна кількість малих сіл регіону була позбавлена і такої можливості задовольнити найнеобхідніші потреби в товарах повсякденного попиту. З цього видно, що кількісний склад закладів торгівлі їх структура була далекою до оптимальної норми. На селі домінували переважно стаціонарні магазини з продажу товарів повсякденного попиту, крамниці, торгівельні палатки, а також торгівельне виїзне обслуговування (автокрамниці). Спеціалізовані магазини, сільські універмаги були лише у великих і то не у всіх сільських поселеннях. У 1991 р. із загальної кількості сільських закладів торгівлі Хмельницької області 34% були продовольчими, 42% – промисловими, решта змішаними. Телефонним зв'язком було забезпечено лише 38% сільських магазинів області [226].

На селі були відсутні спеціалізовані продовольчі магазини: хлібобулочні, хлібокондитерські, м'ясні, рибні, молочні, бакалійно-гастрономічні, продовольчі з універсальним асортиментом товарів, а також спеціалізовані промислові магазини: тканин, взуття, швейних виробів, хутра та головних уборів, галантерейно-трикотажних, парфумерних, спорттоварів, дитячих товарів, електротоварів, книгарень, меблеві, комісійні магазини тощо. У той час, як у містах і селищах міського типу Хмельницької області у 1970 р. нараховувалося 93 спеціалізованих продовольчих магазинів або 97,3% від загальної кількості продмагів і 365 спеціалізованих проммагазинів або 92,7% до загальної кількості [227]. Все це надзвичайно ускладнювало торгівельне обслуговування сільського населення. Ось, як про це писав голова колгоспу «Україна» села Лісоводи Городоцького району Хмельницької області Г. І. Ткачук: «У нас в Лісоводах був один невеликий магазин, розташований у старому приміщенні. У ньому продавалися сіль і гас, хліб і борошно, господарські і деякі промислові товари. Вибір прямо скажемо, небагатий. Колгоспники почали одержувати на трудових днях більше грошей, а багатьох потрібних товарів купити не могли в селі. І ось цілими валками подалися люди в районний центр та інші міста для того, щоб придбати пальто, костюм, модельне взуття, мережені тканини і т.д. Ці поїздки віднімали у колгоспників багато часу, вони витрачали на проїзд чимало грошей. І головне – завдавалася відчутна шкода виробництву, особливо у гарячу пору. Несвоєчасно обробили буряки – втратили десятки центнерів на гектарі, затягли із збиранням зернових – не дорахувались тонн хліба. Першим торговим об'єктом, який побудував колгосп був сільмаг. Це вже дещо поліпшило обслуговування колгоспників. Почали завозити у більшому асортименті і більш різні товари – піаніно, радіоли, меблі, столи. Помітно, що і колгоспники рідше відлучаються від роботи для поїздки у місто» [228].

На якість торгівельного обслуговування впливала проблема приміщень для сільських магазинів. Чимало з них знаходилися у невеличких, за торгівельною площею, пристосованих приміщеннях. В 1966 р. у 82 великих селах Хмельницької області магазини знаходилися в орендованих, малоприсосованих приміщеннях [229]. Так, під час перевірки стану підприємств торгівлі Бершадського району Вінницької області у 1980 р. з'ясувалося, що понад 60% магазинів знаходилися у аварійних, пристосованих приміщеннях. Все це вкрай негативно позначилося на якості торгівельного обслуговування. Зокрема, під час перевірки магазину «Меблі» у селі Джуменка того ж району було виявлено: «Через протікання даху у підсобних приміщеннях, меблі

втратили товарний вигляд, у ліжках випуску 1979 р. замоклі матраци, а у 3-х шафах випуску вересня 1979 р. замокла і відклеїлася верхня плита, пошкоджені бокові стінки, двері» [230]. Під час перевірки сільських магазинів Дунаєвецького району Хмельницької області у 1971 році, рейдовою бригадою газети «Ленінським шляхом», було виявлено таке: «Дуже бідно обставлені прилавки в с. Слобідці. А те, що є на прилавку, чи в підсобці віддано на відкуп гризунам. У с. Дем'янківці тутешній продмаг в аварійному стані. Стіни вкриті пилом, цвіллю. Кругом сирість і бруд. У с. Іванківці у магазині панує антисанітарія. Торгують ковбасою 26-денної давності, яка перетворилася на суцільну грудю запліснявілого м'яса, непридатного до вживання. У продовольчому магазині станції Дунаївці чимало бруду, у приміщенні через протікання даху тхне цвіллю, холодно і незатишно» [231].

Про проблеми повсякденного життя селян, через відсутність найнеобхідніших товарів, йдеться у скарзі колгоспників села Глинське у 1973 р., надрукованій у районній газеті «Прапор перемоги»: «Раділи колгоспники, коли кілька місяців тому недалеко від тваринницьких ферм було відкрито продуктовий ларьок. Воно ї зрозуміло: раніше за всіма покупками доводилося ходити за 2-3 кілометри, а тепер все можна на місці придбати, однак радість була передчасною. Питаєш у продавця про ковбасу, оселедці, консерви, олію, ситро, макаронні вироби, і чуєш у відповідь: «Немає. Чому немає? А тому, що хоч ларьок і відкрито, але про його забезпечення необхідними товарами подбати нікому» [232].

Серйозним недоліком сільської торгівлі було недотримання необхідного асортименту продовольчих і промислових товарів. Так, під час перевірки в 1983 р. проммагу у селі Тернавка Тростянецького району Вінницької області у продажу були відсутні такі товари, на які був попит сільського населення: куртки ватні, сорочки, штани, чоботи гумові, калоші, туфлі жіночі, одіяла ватні шовкові, піджаки чоловічі, труси, електронагрівачі, радіоприймачі, телевізори з кольоровим зображенням, дитячий одяг і взуття тощо [233]. Під час перевірки магазину товарів повсякденного попиту у селі Березки Бершадського району Вінницької області у 1985 р. з'ясувалося, що у магазині відсутні товари понад 40 найменувань, які значаться у заявці покупців і зафіксовані у «Журналі незадоволеного попиту» [234]. У продовольчому магазині села Тернавка Бершадського району Вінницької області «через відсутність холодильного обладнання були відсутні у продажу ковбаса, м'ясо і сало, кондитерські вироби, риба. Цими товарами у магазині торгують лише з настанням морозів» [235]. У продовольчому магазині села Чернятки Тростянецького району Вінницької області під час

перевірки в 1983 р. асортименту товарів у продажу були відсутні: макарони, олія, ковбаса, риба, маргарин, сіль, шоколадні цукерки, печиво. Асортимент товарів переважно складався з хлібобулочних виробів, рибних і м'ясних консервів, згущеного молока, цукру-рафінаду [236]. Перевірка магазину промислових товарів у селі Серединка Бершадського району Вінницької області в 1983 р. виявила відсутність 74 найменувань товарів, які входили до переліку обов'язкового асортименту [237]. У матеріалах рейдової бригади газети «Ленінським шляхом», яка перевіряла стан сільського закладу торгівлі у с. Морозів Дунаєвецького району Хмельницької області зазначалося: «у сільському продовольчому магазині три місяці не було цукру, солі, соди, нерідкі випадки, що по два-три дні не буває хліба. Дуже давно була риба, оселедці, а про масло вже й забули. А коли покупець хоче придбати щось з продуктів, його обов'язково «довантажують». До цукру додають підгнилий кавун, до пачки солі – 100 гр. зіпсованих цукерок» [238]. Переважна більшість сільських магазинів мали невелику торгівельну площу, були недостатньо обладнані підсобними приміщеннями, складами з холодильним обладнанням і через це не могли задовольнити попит мешканців сіл на найнеобхідніші товари. Так, обстеження сільських магазинів Вінницької області у 1978 р. показали, що «у багатьох селах відсутні спеціалізовані магазини і у зв'язку з цим завіз товарів культурно-побутового призначення (меблів, швейних і пральних машин, телевізорів, холодильників та інших товарів) не відбувається. У сільпо таких сіл, в основному, завозилися лише промислові товари першої необхідності» [239].

Багато нарікань у жителів села викликав режим роботи закладів торгівлі. Це було пов'язано з тим, що у переважної більшості сільських магазинів за штатним розписом був лише один продавець, який одночасно виконував обов'язки завідувача, підсобного робітника, експедитора товарів. Він змушений часто виїжджати на базу райспоживспілки для завезення товарів, брати участь у ярмарках, які щотижня відбувалися у великих селах району. У зв'язку з цим сільські магазини часто бували зачиненими для відвідувачів. Зокрема про це йшлося у скарзі жителів села Іванівці Літинського району Вінницької області: «У нашому селі збудовано красивий кооперативний магазин, який донедавна обслуговувало три продавці. Проте зараз їх штат скоротили і залишили лише одного продавця. А в нього субота вихідний, у неділю він торгує на ярмарку у райцентрі, у понеділок виїжджає на базу райспоживспілки. В останні дні розпорядок такий, що людині, яка працює, немає коли купити необхідну річ. Тому ще й чуєш

частенько: «за гасом їдьте у Кожухів, а за олією у Літин. Посуд не приймаємо – везіть на приймальний пункт сусіднього села». А коли продавець недавно захворів, то магазин зовсім закрили. От і виходить, що за хлібом або за куском мила треба нам іти в сусіднє село. Дуже незручно, коли сільський магазин працює з такими «перебоями» [240]. У скарзі жителів села Бабин Іллінецького району Вінницької області теж йдеться про порушення розпорядку роботи місцевого магазину «відчиняють магазин на півгодини, а то й на годину пізніше. Найчастіше таке трапляється після обідньої перерви. Це створює чимало незручностей для жителів села. Завітавши до магазину, доводиться довго вистоювати під ним, дивлячись на великий замок і тільки гадати коли з'явиться продавщиця і відчинить його» [241]. Обстеження сільських магазинів Летичівського району Хмельницької області виявило, що: «Іваницький промтоварний магазин має непривабливий вигляд ззовні. Будинок потребує ремонту. А всередині вікна не відчиняються, а тому торгівля проводиться у напівтемряві. Викладки товарів немає. Вони просто навалені купами, від чого псуються. Ярлики з цінами відсутні. Торгівельний зал захаращений так, що ногою ступити ніде. У селі Майдан-Вербецький розпорядок роботи магазину не дотримується, а тому здебільшого він буває зачинений. Тут часто відсутні товари повсякденного попиту. У приміщенні брудно і неохайно. В Захаринцях у старому приміщенні крамниці працювати неможливо. Воно аварійне. Через відсутність магазину у Буцнах колгоспники за товарами повсякденного попиту змушені ходити у сусідні села» [242].

За матеріалами опитування сімей колгоспників Вінницької області у червні 1987 р. 18% респондентів висловили незадоволення рівнем обслуговування сільських промтоварних магазинів [243].

Низька якість торгівельного обслуговування, незадовільний асортимент продовольчих і промислових товарів, відсутність у продажу найнеобхідніших товарів, розгалуженої спеціалізованої мережі закладів торгівлі спричинили низку побутових проблем і труднощів для сільського населення, яке змушене було витратити чимало зусиль, коштів для придбання необхідних товарів. Сільські жителі змушені були виїжджати за межі села, району для придбання необхідних товарів. Вибіркове анкетне обстеження проведені у середині 70-х років у Вінницькій, Хмельницькій та інших областях України виявило, що 44,5% сільських родин регулярно виїжджають у міста для придбання необхідних товарів. В розрахунку на одну обстежену сім'ю припадало 5,7 поїздок як причини виїзду вказувалися: відсутність потрібного

товару за місцем проживання (39,4%), потреба мати кращий вибір товарів (28,7%). Приблизно 20% товарів тривалого користування сільське населення купувало у місті. У тому числі швейних виробів – 31,8%, взуття 21,4%, холодильників – 33,8%, радіоприймачів, швейних машин – 19,2 [244]. Результати соціологічних обстежень, проведених у селах наприкінці 70-х років показали, що витрати часу у колгоспників, робітників радгоспів на відвідування магазинів у пошуках потрібних товарів складали 25,2% наявного часу у тиждень, зокрема 23% у робочі дні і 29,3% у вихідні дні від загального балансу часу на ведення домашнього господарства [245]. У довідці Вінницького статуправління «Про підсумки вибіркового обстеження щодо кількості предметів культурно-побутового призначення у сім'ях колгоспників у 1965 році» зазначалося: «Купівля товарів культурно-побутового та господарського призначення сільським населенням у містах пояснюється: по-перше, відсутністю в селах спеціалізованих магазинів, а по-друге, значно більшим вибором цих товарів у місті. В сільські магазини, як правило, завозяться товари місцевого виробництва, які є незатребуваними через погану якість» [246]. Питома вага торгівлі в сільських місцевостях в загальному обзорі товарообігу мала стійку тенденцію до зниження. Якщо у 1965 р. вона у Вінницькій області складала 48%, 1970 р. – 45%, 1975 р. – 41%, 1980 р. – 38%, 1985 р. – 32% [247].

Вказані недоліки у сільській торгівлі зумовили значне відставання у розвитку торгівельного обслуговування сільського населення у порівнянні з міським. Так, співвідношення товарообігу на одного сільського жителя до міського у 1975 р. склало 35,5%, 1980 р. – 36,5%, 1985 р. – 40,6%, 1990 р. – 44,1% [248]. Роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі в 1990 р. на душу населення у містах Вінницької області склав 1821 крб., а у селі 745 крб., у Хмельницькій області відповідно – 1707 і 688 крб. [249]. Наведені дані підтверджують низький рівень торгівельного обслуговування сільського населення. Через відмічені недоліки питома вага сільської торгівлі в загальному обсязі роздрібного товарообігу залишалася нижчою, ніж у місті. У 1960 р. вона склала на Хмельниччині 45%, 1965 р. – 43%, 1970 р. – 42% [250]. Хоча питома вага сільського населення Хмельниччини у 1960 р. складала 79,6%, у 1965 р. – 76,3%, 1970 р. – 73,3% [251].

Незадоволений попит сільського населення на товари, переважно тривалого користування, знайшов вияв у збільшенні сум вкладів трудівників полів і ферм в ощадкасах. Так, у 1975 р. середній вклад в ощадкасі колгоспників і членів їх сімей Вінницької області склав 729 крб., а у 1978 р. – 945 крб., 1979 р. – 1044 крб., 1980 р. – 1122 крб. [252], а у

1989 р. досяг 1659 крб. [253]. Причиною значного збільшення розмірів вкладів сільських жителів, як зазначалося в аналітичній записці Вінницького статистичного управління від 1 січня 1989 р. була: «незбалансованість грошових витрат і доходів населення, що, насамперед, обумовлено не задоволеним платіжоспроможним попитом сільського населення на окремі дефіцитні товари і платні послуги. Вільні кошти поступають у заклади ощадного банку або залишаються на руках населення» [254]. Отже, у розглядуваний період не вдалося радикально модернізувати сільську торгівельну мережу, забезпечити достатній кількісний і якісний рівень торгівельного обслуговування сільського населення. Доведено, що в досліджуваний період значно посилювалося його відставання порівняно з містом.

Важливу роль у забезпеченні побутових потреб сільського населення регіону відігравало громадське харчування. Його структура на селі була представлена такими закладами як: сільські кафе, чайні, їдальні, буфети, закуочні тощо. У розглядуваний період відбувалося зростання закладів громадського харчування на селі. Якщо в 1960 р. у Вінницькій області нараховувалося 290 підприємств громадського харчування, то у 1964 р. – 452, 1965 р. – 1165, 1966 р. – 1246, 1967 р. – 1316. У 1960 р. питома вага міста і села у загальній кількості підприємств громадського харчування у місті складала 60%, а у селі 40%, у 1964 р. відповідно 50%; 50%; у 1965 р. – 31%; 69%, у 1966 р. – 30%; 70%, у 1967 р. – 31%; 69% [255]. Проте за цими кількісними показниками приховувався досить низький рівень громадського харчування на селі. Вибіркові бюджетні обстеження 5200 сімей колгоспників у 10 областях УРСР, у тому числі і Вінницькій області у 1968 р., виявили, що питома вага громадського харчування членів їх сімей посідала лише 1,12% в загальному обсязі харчування [256]. Наведені дані свідчать про надто низьку питому вагу громадського харчування у селі. Наприкінці 1985 р. у містах Вінницької області нараховувалося 1098 підприємств громадського харчування, а сільській місцевості 1155, 1989 р. відповідно 1134 і 1089 [257]. При цьому слід мати на увазі, що до сільських закладів громадського харчування органи статистики зарахували і підприємства галузі, які знаходилися у селищах міського типу. Більш точну кількість підприємств громадського харчування зафіксували органи статистики Хмельницької області. Тут у 1960 р. нараховувалося 512 підприємств громадського харчування, з них 390 у містах та селищах міського типу і 122 у сільських поселеннях, у 1970 р. відповідно – 994, 637, 357; у 1980 р. – 1233, 835, 398; у 1985 р. – 1483, 928, 555; у 1989 р. – 1717, 1021, 696 [258]. З наведених даних видно, що за кількістю закладів громадського

харчування місто значно переважало аналогічні показники у сільських поселеннях. Це підтверджують порівняльні дані щодо кількості місць у підприємствах громадського харчування. Якщо у 1985 р. у Вінницькій області нараховувалося 130489 місць у підприємствах громадського харчування з них у міських поселеннях 78291 місць, сільських поселеннях – 52198, у 1989 р. відповідно 140423, 85030, 55393 місць. У 1989 р. на 10000 чол. населення Вінницької області припадало 11 підприємств громадського харчування з них 13 у містах і 10 одиниць у сільських поселеннях. На аналогічну чисельність населення кількість місць у підприємствах громадського харчування доводилося 729 одиниць, з них у містах 931, у селах 523 [259]. У Хмельницькій області на 10000 чол. населення у 1990 р. у містах припадало 14 підприємств громадського харчування, а у сільських поселеннях – 9. Кількість місць відповідно 923, 567 [260]. Обстеження у 1991 р. 1237 сільських населених пунктів Хмельницької області виявило, що лише 18% із них забезпечені закладами громадського харчування, з яких 40% мали телефонний зв'язок і лише 11% збудовані протягом 1986-1990 рр. за типовим проектом [261]. Наведені дані переконливо свідчать про відставання від міста сільського громадського харчування. Невеликі за розмірами і з слабкою, а інколи примітивною матеріально-технічною базою, забезпеченні малокваліфікованими кадрами працівників, сільські заклади громадського харчування не мали змоги надати високоякісні послуги, істотно вплинути на зменшення витрат часу, коштів, пов'язаних із приготуванням їжі у домашніх умовах. У розглядуваний період не вдалося створити у сільських поселеннях розгалуженої мережі закладів громадського харчування. У 1991 р. у Вінницькій області нараховувалося 373 сільських населених пунктів з кількістю населення 500 і більше чоловік або 48,7% до загальної кількості сіл, в яких проживало 343,7 тис населення в яких були відсутні заклади громадського харчування. У Хмельницькій області відповідно 389, 63,7%, 313 тис. чол. [262].

Аналіз наведених даних дозволяє зробити висновок, що у розглядуваний період громадське харчування на селі залишалося малорозвинутою галуззю у соціально-побутовій сфері сільських поселень. Приготування і споживання їжі у домашніх умовах залишалося традиційним на селі і, за соціальними обстеженнями, на це витрачалося 43% домашньої праці сільської жінки [263]. Даний висновок підтверджують дані таблиці №34.

Важливе місце у громадському харчуванні посідала випічка хліба. До 1960 р. потреба сільського населення у печеному хлібі лише на 40%

задовольнялося громадським його приготуванням [264]. Це викликало справедливі нарікання колгоспників. На ІХ республіканському з'їзді споживчої кооперації у 1962 р. колгоспник з Чернігівщини заявив: «У нашому селі проживає багато колгоспників, робітників, сільської інтелігенції однак наш магазин дуже погано торгує хлібом. Печений хліб буває лише 1-2 рази на місяць. Чи не пора і на селі налагодити громадське випікання хліба і торгівлю ним за прикладом міста» [265].

В умовах скорочення сільського працездатного населення, зменшення трудових ресурсів села та з метою більш інтенсивного використання жіночої праці у сільськогосподарському виробництві чимало колгоспів почало впроваджувати громадське хлібопечення на власних хлібопекарнях. З цією ініціативою виступив колгосп імені Держинського Знаменського району Кіровоградської області. Його голова В. Алєнков на шпальтах газети «Правда України» так обґрунтував доцільність їх створення: «Міські умови праці, міські побутові зручності ось на що ми взяли курс. Насамперед, ми вирішили «відлучити» жінок від печі. Адже, що виходило раніше. У селі 480 дворів і в кожному випікають хліб і, звичайно, за рік виходило 25 людино-днів. І це при дефіциті робочої сили. Побудували ми колгоспну пекарню і тепер ніхто не хоче випікати хліб у домашніх умовах» [266]. Голова колгоспу «Україна» села Лісоводи Городоцького району Хмельницької області Г. І. Ткачук писав: «Дуже багато часу віднімало у наших жінок домашнє випікання хліба, що особливо обтяжувало їх у період обробітку цукрових буряків. І ось ми, порадившись з кооператорами, побудували в своїх Лісоводах механізовану пекарню потужністю 10 т хліба на добу колгосп забезпечив будівництво матеріалами, кооператори – обладнанням. Що це нам дало? У населених пунктах колгоспу 1080 дворів. Якщо раніше в кожному з них господарка щотижня випікала хліб то у місяць витрачалося 6720 днів, а за рік понад 80 тис. год. Тепер ці десятки тисяч трудоднів витрачені в колгоспному виробництві. Лісоводська пекарня повністю забезпечує колгоспників хлібобулочними виробами, а також постачає їх іншим селам, розташованим неподалік» [267].

Переважає більшість колгоспних хлібопекарень у 60-х роках працювала на давальницьких умовах, які були вигідними для колгоспників. З цього приводу, колгоспник села Яблуневе Хмельницького району О. Зваричук, ділився своїми спостереженнями на шпальтах газети «Сільські вісті»: «Справа нова для селянина навіть дивна. Не брати зерна додому. Я вагався, але наш бухгалтер швидко заспокоїв. Підрахував, що моїй сім'ї належить 24 центнери пшениці.

Печеного хліба з нього вийде 3 тонни. Хліб одержу з колгоспної пекарні в необхідній кількості по 3 коп. за кілограм (вартість випічки). Тепер не треба про дрова думати, по млинах їздити, тісто місити. Та й хліб не черствий, а свіжий. Тепер всі колгоспники користуються послугами артільної пекарні» [268].

Протягом 1960-1965 рр. у селах регіону було споруджено мережу колгоспних хлібопекарень, що дало змогу звільнити від важкої праці, пов'язаної з випіканням хліба в домашніх умовах десятки тисяч сільських жінок. Проте, як правило, колгоспні чи радгоспні хлібопекарні залишалися малопотужними підприємствами, працювали на давальницькій сировині і не мали змоги повністю забезпечити потреби сільського населення у хлібі і хлібобулочних виробах промислової випічки. Через це, є недостатньо аргументованим твердження В. С. Петренка, що з 1967 р. сільське населення «повністю і повсюдно забезпечувалося хлібом промислової випічки» [269]. За підрахунками М. Лавриновича і М. Куліша у 1970 р. потреба сільського населення в печеному хлібі промислової випічки задовольнялася лише на 70% [270].

У 70-х роках було завершено спорудження в кожному сільському районі хлібо заводів або хлібокомбінатів, потужності яких дозволили б задовольнити потреби сільського населення у хлібі та інших хлібопродуктах. Завдяки цьому вдалося вирішити проблему випікання хліба промисловим способом. До того ж, через відсутність закладів торгівлі у невеликих малолюдних селах торгівлю хлібом та хлібобулочними продуктами було не налагоджено. Нами виявлено чимало скарг жителів сіл на вкрай незадовільну торгівлю хлібом промислової випічки, зокрема, про перебої у постачанні хлібопродуктів йдеться у скарзі жителів с. Йосипівки Козятинського району [271], с. Іванів Калинівського району [272], с. Літинки Літинського району [273], с. Городок Іллінецького району [274], с. Яруга Могилів-Поліського району [275] Вінницької області та інші. Рейдова бригада редакції «Ленінським шляхом», перевіривши стан продажу хліба та хлібобулочних виробів у сільських магазинах Дунаєвецького району Хмельницької області виявила такі характерні недоліки: «У с. Яцьківці у продмазі трапляються випадки, коли хліб відсутній. А якщо є хліб, то зачинений магазин. У с. Чимбарівка. В розмові з колгоспником з'ясувалося, що у місцевому магазині далеко не завжди буває хліб. А якщо є хліб, то зачинений магазин. І таке буває часто. У с. Залісці. Зустрілися члени рейдової бригади із таким прикритим фактом. Вдень, коли буряководи в полі в сільські продовольчі магазини доставляють хліб, за день його розберуть. Пізно увечері, коли повертаються з поля

люди, хліба вже не має або магазин зачинений. Ті сім'ї, в яких нема кому взяти хліба вдень, бо всі їх члени знаходяться на роботі, звичайно незадоволенні таким порядком. З подібною картиною ми зустрічалися в інших селах району» [276]. Таким чином, у 60-80-ті роки відбулося масове витіснення приготування хліба та хлібобулочних виробів у домашніх умовах і перехід на споживання цих продуктів промислової випічки. Це сприяло покращенню побутових умов трудівників села. Проте асортимент хліба і хлібобулочних виробів, який реалізувався сільському населенню був надзвичайно обмежений, низької якості. Торгівля свіжим хлібом і хлібобулочними виробами здійснювалася нерегулярно, із значними перебоями.

Побутове обслуговування традиційно було найбільш малорозвиненою ланкою у соціальній інфраструктурі села. Наприкінці 50-х на початку 60-х років склався величезний розрив у кількісному і якісному рівнях побутового обслуговування міського і сільського населення. Ліквідація промислової кооперації наприкінці 50-х років ще більше загострила проблему побутового обслуговування сільських трудівників в регіоні. Наприклад, у 1959 р. на одну майстерню з ремонту і пошиття одягу на селі припадало від 7-9 до 18 тис. чол., у той же час, як у місті 1,1 тис. чол. [277]. Опитування у 1963 р. 5592 сімей колгоспників у десяти областях УРСР, у тому числі й у Вінницькій області показало, що 82% респондентів ремонт одягу, взуття, культтоварів здійснювали методом самообслуговування, 12% скористалися послугами кустарів і лише 6% – виконали їх у закладах побутового обслуговування [278].

У 60-80-х роках було взято курс на створення у селі мережі підприємств побутового обслуговування. У дусі тодішньої ейфорійності, за ініціативою колгоспу імені Фрунзе села Галузинці Деражнянського району Хмельницької області, був започаткований почин про створення у кожному колгоспі республіки будинку побуту [279]. Наприкінці 1960 р. у селах Вінниччини нараховувалося 557 майстерень (ательє побуту) то у 1965 р. – 975, 1970 р. – 1199, 1975 р. – 1471 [280]. У 1976 р. зафіксовано зменшення закладів побутового обслуговування у селах Вінницької області на 12 одиниць, а саме 1459 [281]. В 1989 р. у селах Вінниччини нараховувалося 1432 підприємств побутового обслуговування: ательє, цехів, майстерень, з них комплексних приймальних пунктів 649, будинків побуту 132 [282]. Будинки побуту мали лише 8,9%, а комплексні приймальні пункти 50,8% всіх населених пунктів Вінницької області [283]. До кінця розглядуваного періоду не вдалося створити розгалужену оптимальну мережу закладів побутового обслуговування. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області нараховувалося 598 сіл, які не

мали стаціонарних підприємств служби побуту та виїзного обслуговування, з них 125 сільських населених пунктів з населенням 500 і більше чоловік, або 41,0% до загальної кількості сіл, з населенням 1000 і більше чоловік – 8,6%. В селах, де не було стаціонарних підприємств служби побуту та виїзного обслуговування проживало 208,8 тис. чол. або 20% до загальної кількості населення. У Хмельницькій області було 691 село, що не мало стаціонарних підприємств служби побуту та виїзного обслуговування, 153 сільські населені пункти в яких проживало 500 і більше чоловік, або 48,8% до загальної кількості сіл в області, з населенням 1000 і більше чоловік 10,8%. В них проживало 248,2 тис. чол. або 32% до загальної чисельності сільського населення [284]. Обстеження закладів побуту проведені у Вінницькій та Хмельницькій й інших областях УРСР, у першій половині 80-х років, виявили значні недоліки. Для вибіркового обстеження обиралися райони з таким розрахунком, щоб охопити всі територіальні різновиди, включити різні параметри мережі підприємств побуту та їх техніко-економічні показники. В процесі обстеження виявлено, що існуюча мережа підприємств побуту характеризувалася нерівномірністю розміщення об'єктів сільської служби побуту, а це створювало нерівні умови обслуговування в окремих населених пунктах. Як засвідчили результати обстеження, як правило, кількість підприємств і робочих місць у них визначалися, виходячи з чисельності населення та його приросту в певному районі без врахування територіальних особливостей останнього. Це призводило до неправильного розміщення мережі підприємств побуту, а іноді до уповільнення темпів їх розвитку. Так, встановлено, що в підгалузі з індивідуального пошиття одягу показники, що характеризують кількість побутових підприємств їх одиницю площі і кількість працюючих із даного виду побутових послуг на 1000 жителів району (тобто за щільністю і потужністю мережі відповідно в межах Вінницької, а тим більше Хмельницької областей відрізняються одна від одної у 7-10 разів, з ремонту одягу в 5 разів, індивідуального пошиття взуття у 7 разів, ремонту складної побутової техніки – у 10 разів) [285]. Це істотно впливало на рівень побутового обслуговування населення окремих районних пунктів. Так, обсяг послуг на одного жителя коливався: з індивідуального пошиття одягу від 3,08 до 5,4 крб., ремонту одягу від 0,283 до 0,688 крб., індивідуального пошиття взуття від 1,01 до 2 крб. ремонту складної побутової техніки – від 0,3 до 0,9 крб., хімчистки і фарбування одягу – від 0,12 до 0,41 крб. [286]. Низький рівень побутового обслуговування мешканців сіл Вінницької та Хмельницької областей підтверджують дані таблиці №29. Значний вплив параметри

мережі підприємств побуту справляли на їхні техніко-економічні показники. Так, затрати на карбованець реалізації коливалися з індивідуального пошиття одягу від 0,94 до 1,20 крб., ремонту одягу – від 0,911 до 0,933 крб., індивідуального пошиття взуття – від 0,86 до 0,99 крб., ремонту взуття – від 0,80 до 1,06 крб., ремонту складної побутової техніки – від 0,86 до 0,92 крб. [287].

Варто згадати, що для сільської місцевості характерною була наявність великої кількості дрібних кустарних майстерень з чисельністю робітників менше як 5 чоловік, відсутність на таких підприємствах поділу праці, малої механізації виробництва, що зумовлювало низьку продуктивність праці робітників, незначну кількість наданих послуг, якість продукції тощо. Через вказані недоліки у розглядуваний період склався значний розрив у побутовому обслуговуванні жителів міста і села. По-перше це знайшло вияв у обсязі побутових послуг населенню у розрахунку на одного жителя. У 1969 р. середній обсяг виконаних побутових послуг, із розрахунку на одного жителя Вінницької області, склав 3,95 крб., то у сільській місцевості 1,89 крб., 1970 р. відповідно 10,47 крб. і 6,00 крб., 1975 р. – 23,4 крб., 16,03 крб.. У 1980 р. на одного мешканця міста Вінницької області було надано побутових послуг на 30,1 крб., села 20,3 крб. [288]. У Хмельницькій області в 1980 р. відповідно 28,8 і 15,8 крб., 1985 р. – 33,8; 28,7 крб., 1990 р. – 58,2; 43,8 крб. [289]. За матеріалами обстеження сімейних бюджетів у 1989 р. на пошиття і ремонт одягу і взуття сім'я робітників і службовців Вінницької області, яка проживала у місті за рік, у середньому, витратила 19 крб., а колгоспників 6 крб. ремонт культуроварів, предметів домашнього призначення, електроприладів і меблів відповідно 6 і 4 крб., витрати на лазню, пральню, перукарню 7 і 2 крб. [290].

Якісний рівень побутового обслуговування сільського населення можна визначити на основі аналізу видів послуг, які надавалися. Нами проаналізовано звітні матеріали виконання плану реалізації за видами побутових послуг, які надавалися населенню Вінницької області протягом січня-грудня 1987 р. Зокрема з ремонту взуття на суму 843 тис. крб., з них сільському населенню – 378 тис. крб. або 44,84% від фактичної суми в області, ремонт побутових машин відповідно – 3191 тис. крб., 1988 тис. крб. 62,30%, ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, які належать громадянам – 854 тис. крб., 112 тис. крб. 13,11%, хімчистка – 569 тис. крб., 101 тис. крб. 17,75%, послуги пралень – 1041 тис. крб., 40 тис. крб. 3,84%, послуги фотографій і фотолабораторій – 1643 тис. крб., 823 тис. крб. 50,09%, послуги лазні та душових – 623 тис. крб., 66 тис. крб. 10,59%, послуги перукарень – 2567

тис. крб., 915 тис. крб. 35,64%, ритуальні послуги – 2671 тис. крб., 900 тис. крб. 33,70% інші види побутових послуг – 2919 тис. крб., 1367 тис. крб. 46,83% [291]. У Шепетівському районі Хмельницької області у 1989 р. з 24 сільських комплексних приймальних пунктів лише 10 надавали побутові послуги з 10,1 видів, решта – 7,1 при середньообласному показнику 16,6 [292]. З наведених даних видно, що сільському населенню, надавалася значно менше побутових послуг, ніж міському, особливо це стосується ремонту побутових машин, ремонту і технічному обслуговуванню транспортних засобів, хімчистки, а також непромислових видів, пов'язаних з функціонуванням на селі, фотографій, перукарень, лазень. Однією з головних причин була недостатня мережа закладів побутового обслуговування на селі. «У колгоспі «Шлях до комунізму» с. Крушанівка (Кам'янець-Подільський район Хмельницької області), – писала газета «Прапор жовтня», – є всі умови, щоб створити для колгоспників побутові заклади. Та на сьогоднішній день у селі немає жодної майстерні, лазні, приймального пункту. Щоб одержати елементарну послугу, жителі змушені їхати за десятком кілометрів до райцентру. І це не поодинокий випадок. Немає побутових підприємств у багатьох селах» [293]. На 1 січня 1991 р. у Вінницькій області нараховувалося 495 сільських населених пунктів, в яких не було лазні, у тому числі з числом жителів 200 і більше, 251 населених пунктів, сіл, в яких проживало 500 і більше жителів, 44,2% і в них проживало 318 тис. чол. у Хмельницькій області відповідно 601, 254, 54,1%, 338,8 тис. чол. [294]. З аналізу звіту про побутове обслуговування населення Муровано-Куриловецького району Вінницької області за 1970 р., нами встановлено, що у сільській місцевості діяло 39 майстерень, ательє, не рахуючи приймальних пунктів, з них 10 з ремонту взуття, 13 ремонту швейних хутряних, шкіряних виробів, 21 – індивідуального пошиття швейних, хутряних і шкіряних виробів, фотографій і 4 перукарні. Проте, через відсталу матеріально технічну базу, відсутність кваліфікованих робітників і спеціалістів не здійснювалося у районі індивідуальне пошиття взуття, ремонт побутових машин і приладів, виготовлення металевих виробів, ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, ремонт меблів, виготовлення меблів, хімчистка, не надавалися послуги пралень, лазень і душових, не проводився ремонт житла [295]. Оцінюючи стан побутового обслуговування сільського населення Дунаєвецького району Хмельницької області, газета «Ленінським шляхом», змушена була констатувати: «Мало тих, хто звертається до послуг закладів побуту залишається задоволенням їхньою роботою. Що цікавить клієнта, який приніс приміром полагодити

взуття. Ясна річ, щоб робота була виконана швидко і якісно. Проте на практиці доводиться не день і не два ходити, щоб одержати відремонтовані туфлі чи чоботи. Не слід замовчувати і того, що матеріально-технічна база сільської служби побуту є відсталою і примітивною, а її мережа є недостатньою і далекою до оптимальної кількості» [296]. «У багатьох селах Кам'янець-Подільського району, – писала газета «Радянське Поділля», – занедбано побутове обслуговування. В районі 29 комплексних приймальних пунктів стверджує місцева статистика. Насправді їх значно менше. Окремі з них, як-от у Ластівцях, Супруньківцях, Приворотті, і багатьох інших припинили існування. Ті ж, що залишилися також не зможуть задовольнити усіх потреб трудящих. Окремі з них в кращому разі надають хліборобам чотири-п'ять видів послуг, замість 10-12. За минулий рік сума цих послуг склала всього 7,5 крб.» [297]. Наведені дані свідчать, що побутове обслуговування у сільських поселеннях залишалося примітивним і відсталим і, за своїми кількісними та якісними характеристиками, значно поступалося перед містом. Труднощі та невирішені проблеми побутового обслуговування негативно впливали на самопочуття сільських людей, викликали у них справедливі нарікання. За матеріалами опитування сімей колгоспників Вінницької області в липні 1987 р. 37% респондентів висловили негативну оцінку роботі ательє з ремонту і пошиття одягу, 25,6% – взуття, 27,6% – майстерень з ремонту телевізорів, радіоприймачів та інших предметів культури, 28,7% – побутових машин і приладів, 15% – підприємств з ремонту і будівництва житла на замовлення населення [298].

У структурі побутового обслуговування населення села важливу роль мала відігравати сільська комунальна служба. Вона виникла з ініціативи колгоспників Черкащини. Тут у економічно міцних колгоспах з'явилися сільські комунгоспи. Вони здійснювали повні обсяги ремонту та розширення сільської водопровідної мережі, облаштування криниць, благоустрою сільських населених пунктів, ремонту внутрішньогосподарських шляхів, будівництва тротуарів, мережі вуличного освітлення, спорудження житлових і господарських будівель, оранку городів, заготівлю дров на паливо у зимовий період, тощо. Для виконання замовлень населенню правліннями колгоспів виділялися обігові кошти, транспорт, дозволялося використовувати колгоспні ремонтні майстерні на госпрозрахунковій основі. У сільських комунгоспах працювали будівельники, теслярі, слюсарі, маляр, штукатурі, шофери тощо [299]. Проте обмежені економічні можливості

колгоспів, зневажливе ставлення керівників сільгоспідприємств до потреб трудівників полів і ферм зумовили слабку матеріально-технічну базу сількомунгоспів і незначну роль у побутовому обслуговуванні. Так, на початку 80-х років потреби сільського населення у будівництві та ремонті житла задовольнялися лише на третину, а благоустрої сіл на 5-7% [300]. У Дунаєвецькому районі Хмельницької області 37 сільських комунгоспів у 1983 р. надали послуг пересічно 8 крб. 56 коп. на кожного клієнта, який звернувся до них за допомогою [301].

У жовтні 1984 р. Рада міністрів Української РСР прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню комунального обслуговування населення в сільській місцевості», якою передбачалося створення республіканського кооперативного об'єднання «Укрсількомунгосп» та додаткові заходи із поліпшення комунального обслуговування поселень в сільській місцевості УРСР [302]. До його складу увійшло Вінницьке обласне управління сільської комунальної служби і 25 районних комбінатів комунального обслуговування, а також Хмельницьке обласне управління сільської комунальної служби і 20 районних комбінатів комунального обслуговування [303]. Окремі сількомунгоспи здійснювали значний обсяг робіт. З цього приводу газета «Сільські вісті» писала: «Заслуговує на увагу організація комунального обслуговування сільського населення у Вінницькій області. Тут сільськими комунгоспами надаються різноманітні послуги. У таких райсількомунгоспів, як Шаргородський, Ямпільський, Тульчинський, Томашпільський щороку надається комунальних послуг на 0,5 млн. крб., а у Крижопільському – майже на 1 млн. крб. силами сільської комунальної служби в області збудовано 300 і відремонтовано 3 тисячі будинків, 500 колодязів, виконано послуг на суму понад 9 млн. крб.» [304]. Проте, переважна більшість райсількомунгоспів, мала слабку матеріально-технічну базу, малокваліфіковані кадри працівників, які не були зацікавлені у високоякісному обслуговуванні сільського населення, через це, в 1990 р., у середньому, на одного жителя міста, надавалося комунальних послуг на 53,4 крб. та сільський житель отримував всього 13 крб. або в 4 рази менше [305].

На основі аналізу стану торгівельно-побутового обслуговування сільського населення у розглядуваний період нами встановлено, що торгівельна мережа сільських поселень не відповідала оптимальним нормам. На селі переважали невеликі за торгівельною площею сільські магазини для продажу найнеобхідніших товарів повсякденного попиту. Лише у великих селах функціонували сільські універмаги і деякі види спеціалізованих магазинів. На якість торгівельного обслуговування

сільського населення впливала проблема приміщень, надзвичайно обмежений асортимент продовольчих і промислових товарів, перебої у постачанні найнеобхідніших товарів повсякденного попиту, незадовільний режим роботи сільських закладів торгівлі. Малорозвинутим на селі було громадське харчування. Структура закладів громадського харчування на селі була надзвичайно примітивною і переважно складалася з буфетів, закусочних, які торгували алкогольними напоями і мали дуже обмежений асортимент харчових продуктів. У розглядуваний період вдалося вирішити проблему випічки хліба промисловим способом. Проте, налагодження його якісного постачання сільському населенню, нашттовхнулося на відсутність магазинів на селі, бездоріжжя, яке заважало регулярно завозити хліб у віддалені неперспективні села.

Нами встановлено, що через вищезазначені проблеми і труднощі, питома вага сільської торгівлі у загальному товарообігу мала стійку тенденцію до зниження. Сільські жителі змушені були витрачати чимало часу і коштів на придбання необхідних товарів у місті.

Малорозвинутою галуззю на селі було побутове обслуговування у розглядуваний період. Не вдалося вирішити проблему раціонального розміщення мережі підприємств побуту, вибору оптимального типу і розмірів підприємств, переходу від малочисельних, іноді напівкустарних майстерень до сучасних, технічно добре оснащених підприємств побутового обслуговування, із широкою мережею комплексних стаціонарних і пересувних пунктів побуту. Через це рівень побутового обслуговування населення сіл Вінницької та Хмельницької областей у 60-80-ті роки залишався досить обмеженим за видами послуг, а також малоякісним через відсутність технічно оснащених підприємств побуту, нестачу кваліфікованих кадрів тощо. Через це сільські жителі змушені були вдаватися до послуг міських закладів побуту, самообслуговування, приватних кустарів, витрачаючи на це значні кошти і зусилля.

ВИСНОВКИ

Сучасне подільське село переживає важку системну кризу, яка знайшла вияв у соціально-економічному занепаді якщо не всіх, то переважаючої більшості сільських поселень. В селі, вперше за його багатовікову історію, виникли і бурхливо розвиваються невідновлювальні процеси та явища, які вилилися у глибоку руйнацію, віками сформованого сільського способу життя, остаточною втратою селом демографічно-відтворювального потенціалу, прискореним вимиранням і відмиранням сільських поселень. Проте, будь-яка криза у такій мірі не є актом самозародження, ніколи не з'являється сама по собі, не настає на порожньому місці. У цьому сенсі надзвичайно важливо прослідкувати її історичне коріння, у недалекому минулому, пов'язаному із завершальним етапом радянської доби. Адже будь-яка криза, у кожному конкретному випадку, завжди є причинно-наслідковим результатом попередніх помилок, прорахунків, які взаємопереплітаючись, взаємодоповнюючи, сукупно спричинили у певній мірі, нинішній важкий стан села.

Насамперед, нами встановлено, що 60-80-ті роки сільська поселенська мережа постійно зменшувалася. Це було пов'язано із зняттям з адміністративного обліку сіл, які втратили населення або їх жителі були переселені в інші місця, перетворенням деяких сіл у селища міського типу, об'єднанням їх з сільськими чи міськими поселеннями. Крім зменшення сільської поселенської мережі значного розвитку на завершальному етапі радянської доби, набули деструктивні процеси у сільському розселенні, пов'язані з їх знелюдненням та з здрібненням, появою проблеми малих сіл. Встановлено, що руйнація сільської поселенської мережі, насамперед, пов'язана з прагненням компартійної номенклатури полегшити управління сільським розселенням. При цьому, головна увага приділялася так званому базовому комплексу сіл, до яких входила невелика кількість поселень – центрів колгоспів, радгоспів, сільських Рад. Однак для більшості сільських поселень, охоплених адміністративними перетвореннями, втрата статусу населеного пункту, населення внаслідок знелюднення, здрібнення мала важкі негативні наслідки, бо прирікала їх до ліквідації, зникнення з карти сільської поселенської мережі.

Руйнація сільської поселенської мережі, зникнення десятків сіл – наслідок, насамперед, міграції сільського населення, яка бурхливо розвивалася у 60-80-ті роки. Поділ сіл на перспективні і неперспективні

призводив до того, що населення, в першу чергу молодь, масово залишала неперспективні села, де не тільки не розвивалась соціальна й виробнича сфери, а й ліквідовувалися уже існуючі виробничі і соціальні об'єкти: невеликі тваринницькі ферми, рільничі бригади, закривались школи, лікарні, магазини.

Під впливом міграції виникла і розвивалися деформація статевікової структури сільського населення, яка знайшла вияв у його різкому постарінні. Проте, не лише з цим пов'язаний негативний вплив міграції на демографічні процеси на селі, а насамперед, у виникненні такого загрозливого явища, як депопуляція сільського населення, яке було зафіксовано у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей у 80-х роках ХХ ст. В сукупності знелюднення, постаріння населення, переважання смертності над народжуваністю підірвали демовідтворювальні процеси у подільському селі. У 60-80-ті роки села регіону швидко перетворювалися у малолюдні сільські поселення, в яких переважали особи передпенсійного або пенсійного віку. Це і власне визначило їх подальший вектор існування у бік вимирання, деградації, депресивності.

У сільській місцевості регіону у 60-80-ті роки було два головних напрями розвитку виробничої бази населених пунктів: аграрний і агропромисловий. Основними виробничими підприємствами у поселеннях аграрного типу є колгоспи і радгоспи, в яких створення робочих місць несільськогосподарського профілю обмежувалося потребами сільськогосподарського виробництва.

Нами доведено, що саме колгоспи і радгоспи були основними виробничими підприємствами у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей у розглядуваний період. В умовах інтенсивного відпливу сільського населення в напрямі «село-місто» його найдієздатнішої і демографічно-активної частини, темпи зростання продуктивності праці, яке знаходило вияв у високій питомій вазі ручної малокваліфікованої роботи не забезпечували реального вивільнення трудових ресурсів з сільського господарства. Виникли значні проблеми і труднощі в забезпеченні робочою силою сільськогосподарських підприємств в регіоні, яке донедавна характеризувалося аграрним перенаселенням. В результаті виникла необхідність у масовому залученні міського населення до сільськогосподарських робіт. Це було, особливо, необхідно у зв'язку із регіональною спеціалізацією колгоспів і радгоспів у вирощуванні таких працезатратних культур, як цукровий буряк, картопля, овочі, фрукти.

У розглядуваний період відбувалася диверсифікація сільськогосподарського виробництва колгоспів і радгоспів у бік тваринництва. Нами доведено, що його розвиток відбувався на екстенсивній основі і наштовхнувся на надзвичайно гостру кормову проблему, труднощі пов'язані із належним доглядом, годівлею і утриманням всезростаючого поголів'я худоби і птиці. Низька врожайність сільськогосподарських культур, продуктивності худоби і птиці, яка була спричинена недбайливим ставленням до обробітку землі, догляду за худобою, небережливим відношенням до колгоспно-радгоспної власності спричинило перетворення більшості колгоспів і радгоспів регіону у малорентабельні, збиткові господарства, які знаходилися у стані деградації, занепаду. Незначна кількість штучно створених передових колгоспів і радгоспів залишалася пам'ятниками показухи серед величезної кількості занедбаних, відсталих сільськогосподарських підприємств, які не могли забезпечити стабільно-високий рівень виробничої і соціальної сфери сільських поселень.

Нами встановлено місце і роль особистих підсобних господарств у виробничій сфері сільських поселень регіону. Вони були залишком доіндустріального способу сільськогосподарського виробництва, рудиментом селянського індивідуального господарства. Проте, в силу своїх карликових розмірів, позбавлених альтернативи розвитку у бік товарного господарства фермерського типу, особисті підсобні господарства у 60-80-ті роки еволюціонували у бік занепаду і деградації. Це знайшло вияв у зменшенні ролі і місця ОПГ у виробництві сільськогосподарської продукції, її товарності. Зменшення чисельності сільського населення, його постаріння позбавляло особисті підсобні господарства останнього джерела їх існування – працезатратності трудових ресурсів села.

Аналізуючи розвиток на селі підсобних промислів, підприємств встановлено, що їх мережа, роль і місце у виробничій сфері сільських поселень залишалася незначною. На основі аналізу діяльності колгоспів, радгоспів, особистих підсобних господарств, промислів та промислових підприємств, автори прийшли до висновку, що сільські поселення регіону не перетворилися в агропромислові, продовжували залишатися аграрними селами. Дзвінке ейфоричне декларування компартійної номенклатури про перетворення сільськогосподарської праці у різновид індустріальної, а сіл у поселення агропромислового типу – агроміста виявило на практиці свою повну неспроможність. Виробнича сфера сільських поселень залишалася сільськогосподарською, з деякими незначними елементами промислової інфраструктури, пов'язаної,

передусім, із неглибокою переробкою продукції рослинництва, тваринництва, а також з різноманітними промислами. Компартійна номенклатура продекларувала ще один гучний почин, пов'язаний з курсом на ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом за період 1961-1981 рр. Як нами встановлено, у 60-80-ті роки курс на всебічну модернізацію соціальної сфери села виявив свою повну неспроможність. Доведено, що в соціально-побутовій сфері села накопичилося чимало невирішених проблем, які створювали чималі труднощі в житті сільських трудівників. У подільському селі досить гострою і нерозв'язаною залишалася проблема якості сільського житла. Переважна більшість сіл не мали вулиць і шляхів з твердим покриттям. По суті роботи з впорядкування та благоустрою сільських поселень не вийшли за межі сільських дворів, хоч у багатьох із них і ці заходи було згорнуто через повне обезлюднення селянських садиб.

Заклади освіти на селі виявили свою кількісну та якісну недостатність. Їх мережа постійно зменшувалася через слабкість матеріально-технічної бази, недостатньо високий кваліфікаційний рівень педагогів. Якість навчання сільських учнів значно була нижчою, ніж у міських загальноосвітніх школах. Встановлено, що умови догляду і виховання сільських дітей у дошкільних закладах не відповідали вимогам часу.

Відставало від потреб життя села і медичне обслуговування. Сільські жителі через недостатній рівень діагностичного обладнання, укомплектованість спеціалістами, малорозвинуту мережу закладів охорони здоров'я на селі мали значно менше можливостей отримати своєчасну висококваліфіковану медичну допомогу, ніж мешканці міст.

Аналіз даних, свідчить, що переважна більшість закладів культури на селі мала надзвичайно слабку, а інколи і примітивну матеріальну базу, обладнання. Значна частина культпрацівників на селі не мала спеціальної фахової підготовки. Особливо у незадовільному стані знаходилися заклади культури в віддалених бригадних селах. Через це у багатьох сільських поселеннях не було створено належних умов для дозвілля та відпочинку, повноцінного духовного та фізичного розвитку людини. Жителі сіл, особливо молодь, мали значно менше можливостей для проведення змістовного дозвілля, ніж міське населення. Через це у селах почало процвітати пияцтво, розпушта, хуліганство.

Як показує дослідження, чимало проблем і труднощів виникло у торгівельно-побутовому обслуговуванні сільських жителів. Мережа закладів торгівлі, побуту, громадського харчування у сільських поселеннях була недостатньою. До того ж, за рівнем якісного

торгівельно-побутового обслуговування мережа значно відставала від потреб жителів села. Через це сільським мешканцям у пошуках потрібних товарів, послуг доводилося здійснювати численні поїздки у міста, витрачаючи багато коштів, часу, зусиль.

Як підтверджують результати дослідження багато з перерахованих проблем і труднощів у розвитку соціальної сфери подільського села мали сталий характер, тобто спостерігалися протягом всього розглядуваного періоду. У підсумку, на завершальному етапі радянської доби, виявилися досить серйозні відмінності у соціально-побутовій сфері міста і села. Як дотепно жартували на Поділлі: «Село ліквідували, а відмінності між містом і селом залишилися». Відмінності в забезпеченні сільських поселень закладами соціальної інфраструктури, різного функціонального призначення, нерівноцінні умови задоволення різноманітних потреб сільського населення, порівняно з міськими не могли не сприяти формуванню у значної частини її жителів, особливо молоді, стійких міграційних настроїв. У значній мірі, саме ця обставина спричинила розвиток інтенсивної безповоротної міграції сільських жителів до міст, особливо з віддалених із надзвичайно занедбаної виробничої і соціальною сферою, сільських поселень.

Все це дає підставу стверджувати, що на завершальному етапі радянської доби відбувався затяжний, соціально-економічний занепад, якщо не всіх то істотно переважаючої кількості сільських поселень Поділля, який у пострадянський період набув обвального характеру і призвів до тотального вимирання села, його деградації, депресивності.

ПРИМІТКИ

Вступ.

1. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании Текст. / Ж.-Ж. Руссо. Педагогические сочинения: в 2-х т. / Под ред. Г. Н. Джибладзе; сост. А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1981. – Т.1. – С. 53.
2. Карпенко В. Невспаханное поле сельской медицины / В. Карпенко // Коммунист. – 1988. – №15. – С. 51-65.
3. Історія селянства Української РСР: у 2-х т. Від Великого Жовтня до наших днів / Ред. кол. тома: І. І. Компанієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинько; Академія Наук Української РСР, Інститут історії. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 2. – С. 5.
4. Староверов В. И. Социальная структура сельского населения СССР на этапе развитого социализма / В.И. Староверов. – М.: Наука, 1978. – 342 с.; Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР / Ю. В. Арутюнян. – М.: Мысль, 1971. – 376 с.; Симуш П. И. Социальный портрет советского крестьянства / П. И. Симуш. – М.: Политиздат, 1976. – 319 с.; Ферцев П. К. Социальные проблемы преобразования села на этапе развитого социализма / П. К. Ферцев. – Саратов, 1984. – 179 с.; Островський В. Б. Новий етап в розвитку колгоспного строю / В. Б. Островський. – М., 1977. – 271 с.; Игнатовский П. А. Общественное производство советской деревни / П. А. Игнатовский. – М., 1975. – 343 с.
5. Бернштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС) / Л. Ю. Бернштейн. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 210 с.; Пустовіт В. О. Піднесення і розвиток культури на селі в умовах розвинутого соціалізму / В. О. Пустовіт. – К., 1974; Петренко В. С. Село на шляхах піднесення: зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969 рр.) / В. С. Петренко. – К. : Наукова думка, 1970. – 348 с.; Плисюк В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму / В. П. Плисюк. – Львів, 1980. – 136 с.; Лавринович М. І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села / М. І. Лавринович. – К.: Політвидав України, 1975; Яремченко, Б. П. Культурные преобразования советского села в современных условиях: Монография / Б. П. Яремченко. – К.: Вища школа, 1984. – 168 с.

6. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 630 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.; Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – 85 с.; Ліпінський О. С. Розвиток міжгосподарської кооперації на Хмельниччині (1971-1979 рр.) / О. С. Ліпінський // Подільська історико-краєзнавча конференція (5; 1979; Кам'янець-Подільський) Тези доповідей, вересень 1979; відп. ред.: І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька рай. друк., 1980. – С. 6-8.; Левчук І. П. Трудові ресурси колгоспів Хмельниччини / І. П. Левчук // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 68-69.; Радіоненко В. А. Діяльність партійних і радянських органів Вінниччини до зміцнення колгоспів і радгоспів керівними кадрами в 1966-1970 рр. / В. А. Радіоненко // Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 41-42.; Мазур А. А. Розвиток сільського господарства Вінницької області в дев'ятій п'ятирічці / А. А. Мазур // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 61-62.
7. Прибиткова І. М. Чи загрожує депопуляція українському селу? Соціологічна статистика / І. М. Прибиткова // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №3. – С. 22-24; Іванішина В. І. Щоб повернувся на землю господар: з погляду соціолога / В. І. Іванішина // Агропром України. – 1988. – №1. – С. 48-53; Панасюк В. М. Некоторые аспекты современного развития села в условиях его индустриализации / В. М. Панасюк // Экономика советской Украины. – 1987. – №9. – С. 63-69; Українське село: проблеми і перспективи / За ред. Л. О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – 235 с.; Заставний Ф. Нетрадиційні підходи до оцінки рівня життя міського і сільського населення / Ф. Заставний // Економіка радянської України. – 1988. – №11. – С. 62-68.
8. Семкив О. И. Преодоления различий между городом и деревней: опыт и проблемы партийного руководства на материалах партийных организаций Украины (1965-1988) / О. И. Семкив. – Львов, 1988. – С. 54.
9. Гаврилюк О. Ю. Діяльність парторганізацій України по поліпшенню умов праці трудівників сільського господарства / О. Ю. Гаврилюк // Укр. істор. журн. – 1986. – №10. – С. 5-16; Його ж. Піклування парторганізацій України по поліпшенню умов праці трудівників сільського господарства / О. Ю. Гаврилюк // Укр.

- істор. журн. – 1986. – №10. – с. 5-16; Його ж. Соціальний розвиток села в умовах перебудови / О. Ю. Гаврилюк // Укр. істор. журн. – 1990. – №3. – с. 3-14; Соломко Е. Т. Підвищення ролі Рад народних депутатів Української РСР у здійсненні соціальної політики партії на селі на сучасному етапі / Е. Т. Соломко // Укр. істор. журн. – 1989. – №3. – с. 5-14; Бушин Н. И. Социально-культурное развитие села на современном этапе (на материалах Украинской ССР) / Н. И. Бушин. – К.: Вища школа, 1987. – 248 с.
10. Тюрина А. П. Оскудение деревни: видит истинные причины / А. П. Тюрина // Полит. образование. – 1989. – N 9. – С. 77-83.
 11. Панченко П. П. Становище українського села (60-80-ті роки) / Панченко П. П. // Укр. істор. журн. – 1989. – №8. – С. 3-14.
 12. Жовнір Л. Ф. Соціальна перебудова сіл Вінниччини в одинадцятій п'ятирічці / Л. Ф. Жовнір, В. І. Гуменюк // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1985. – С. 38; Білан Діяльність сільських Рад області по розвитку аграрного виробництва в 60-70-х роках / Білан // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 55-56; Григоренко О. П. Трудівники села Хмельниччини в боротьбі за виконання завдань XXI п'ятирічки / О. П. Григоренко // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 63-63; Ковтун О. В. Зміцнення матеріально технічної бази АПК Хмельницької області в X і XI п'ятирічках / О. В. Ковтун // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 25-26; Чайка І. С. Інтеграція в розвитку агропромислового комплексу Хмельницької області / І. С. Чайка // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 66-68; Великий Є. М. Соціальні фактори відтворення продуктивних сил села / Є. М. Великий // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 79-80; та інші.
 13. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) : Навч. посіб. для студ. вузів, вчителів, учнів серед. шк. / П. П. Панченко . – Київ, 1995 . – 230 с.
 14. Вівчарик М. М. Українське село: етносоціальний вимір (70-ті - середина 90-х рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 199 с.; Його ж. Етнополітичні процеси в українському селі: Дис. д-ра

- політ. наук: 23.00.02 / Вівчарик М. М. // НАН України. – К., 1994. – 366 арк.
15. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959-89 рр. / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 195 с.; Його ж. Тимченко С. М. Етносоціальні процеси в українському селі (60- 80-і рр. ХХ ст.): Дис. д-ра істор. наук: 07.00.02 / С. М. Тимченко / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1995. – 529 арк.
 16. Григоренко О. П. Молодь і соціально-економічні відносини на селі. / О. П. Григоренко, В. С. Лісовський – Хмельницький: ТПУ, 1998. – 197 с.; Григоренко О. П. Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: Проблеми. Уроки (1960-1980-ті рр.): Автореф. Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / О. П. Григоренко / Інститут історії України НАН України. – К., 1995. – 48 с.
 17. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури. (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.; Його ж. Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст.: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Г. Г. Кривчик / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2002. – 414 арк.
 18. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С. С. Падалка. – К., 2002. – 160 с.; Його ж. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття : Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / С. С. Падалка / НАН України. – К., 1995. – 235 арк. Його ж. Проблеми соціального статусу українського села в практиці реалізації аграрної політики радянської тоталітарної держави (60-80-ті роки ХХ ст.) / С. С. Падалка // Грані. – 2003. – №4. – С. 99-103; Його ж. Українське село 1990-2000 років: тенденції соціально економічних змін / С. С. Падалка // Укр. істор. журн. – 2008. – №6. – С.172-183.
 19. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К., 1997. – 164 с.; Його ж. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
 20. Романюк І. М. Українське село в 50-ті– першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.; Його ж. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 509 арк.

21. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / Голова редакційної ради В. М. Литвин. – Т. 2. – К., Наукова думка. – 2006. – 653 с.
22. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – К.: Просвіта, 2007. – 532 с.; Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2004. – 287 с.
23. Андрощук О. Реорганізація сільських адміністративно територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті рр. ХХ ст.) / О. Андрощук // Укр. іст. зб. – 2004. – № 6. – С. 271-294.
24. Рисіч Й. Л. До історії запровадження політики неперспективних сіл в Україні / Й. Л. Рисіч // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових питань присвячених пам'яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 191-196.
25. Григоренко О. П. Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграції сільської молоді в міста 60-80-ті роки / О. П. Григоренко // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80 роки. Матеріали міжнар. наук. конф. 15-16 вересня 1994. – К.: Інститут історії України НАН України 1998. – С. 86-95.
26. Мельничук Т. А. Соціальні наслідки міграційних явищ сільського населення України (1989-2001 рр.) / Т. А. Мельничук // Молодь, освіта, культура і національна свідомість. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції 15 – 16 квітня 2004 р. – Т. 3. – К., 2004. – С. 91-95.
27. Тимченко С. М. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х років ХХ ст. / С. М. Тимченко, М. В. Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1997. – Вип. 2. – С. 169-177.
28. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
29. Марчук В. В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х - середина 60-х рр. ХХ ст.): Автореф. Дис. канд. іст. наук / В. В. Марчук . – Запоріжжя : Б.в., 2007 . – 20 с.; Його ж. Політика обмежень особистих підсобних господарств в кінці 50-х- початку 60-х років ХХ ст.: причини і наслідки / В. В. Марчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XIV. – С. 191-198.

30. Крачковський Б. П. Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України / Б. П. Крачковський // Другий міжнародний конгрес українців. Львів 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Львів: МАУ, 1994. – Ч. II. – С. 76-81.
31. Нікілев О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.) / О. Ф. Нікілев. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2004. – 207 с.
32. Рибак І. В. Сільські населені пункти України: проблеми та труднощі розвитку (кінець 50 – перша половина 80-х років ХХ ст.) / І. В. Рибак // Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С. 82-86; Його ж. Розвиток сіл України радянської доби: історико-теоретичні аспекти вивчення / І. В. Рибак // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 241-250; Його ж. Соціально-побутова сфера українського села: труднощі та проблеми розвитку (кінець 80-90-ті рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак // Український селянин: праці наук. дослід. Ін-ту селянства. – Черкаси, 2001. – №4. – С.90-95; Його ж. Соціально-побутовий розвиток українського села у 60-х роках ХХ ст. (за матеріалами вибіркового бюджетних обстежень органів статистики) / І. В. Рибак // Проблеми історії України: зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 217-222; Його ж. Соціально-побутовий розвиток українського села радянської доби: зміни, труднощі, проблеми / І. В. Рибак // II міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Доповіді та повідомлення. – Нью-Йорк, Київ, Кам'янець-Подільський, Остріг, 2007. – Т. 4. – С. 387-390.
33. Серета А. М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села:(60 – 70-ті рр. ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / А. М. Серета. – Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1994. – 225 арк.
34. Скворцова І. А. Втеча з села, Міграційні процеси в сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей у 60-80-ті рр. ХХ ст. / І. А. Скворцова // Український селянин. Зб. наукових праць. – Черкаси, 2014. – Вип. 14. – С. 230-233; Її ж. Демографічні процеси у сільських поселеннях Вінницької та Хмельницької областей у 60-80-х роках ХХ ст. / І. А. Скворцова // Наукові записки. Серія: Історія. – Вінниця, 2014. – Вип. XXII. – С. 154-160; Її ж. Міграція сільського населення у 60-80-ті роки ХХ століття: причини та наслідки. На матеріалах Вінницької та Хмельницької областей / І. А. Скворцова // Перспективні напрями світової історії. Збірник статей учасників

XXVI Міжнародної науково-практичної конференції: «Інноваційний потенціал світової науки - ХХІ сторіччя». - Запоріжжя, 2014. - Т. 1. - С. 12-14; Її ж. Колгоспи і радгоспи у виробничій сфері сільських поселень Вінницької і Хмельницької областей (60-80-ті роки ХХ ст.) / І. В. Рибак, І. А. Скворцова // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2014. - С. 389-398; Її ж. Соціально-культурна та побутова інфраструктура подільського села на завершальному етапі радянської доби: проблеми та труднощі розвитку (60-80-ті рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак, І. А. Скворцова // Освіта, наука, та культура на Поділлі. Збірник наукових праць. - Кам'янець-Подільський, 2013. - Т. 20. - С. 535-548; Її ж. Соціально-побутовий розвиток Подільського села (За матеріалами Хмельницької області) / І. А. Шиманська // Матеріали XIII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2010. - С. 586-592.

Розділ І.

1. Крисанов Д. Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов; АН Украинской ССР, Ин-т экономики. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 53.
2. Щепієко В. П. Село // Українська Радянська Енциклопедія / Вид. друге. - К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. - Т. 10. - 1979. - С. 94.
3. Наулко В. І. Село // Енциклопедія історії України. - К.: Наукова думка, 2012. - Т. 9. - С. 509-510.
4. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. - К.: Урожай, 1991. - С. 6.
5. Андрощук О. В. Реорганізація сільських територіальних одиниць в УРСР: мотиви і засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х - 60-ті рр. ХХ ст.) / О. В. Андрощук // Український історичний збірник. - 2003. - Вип. 6. - К., 2004. - С. 273-274.
6. Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баюк М. І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність / В. А. Смолій (ред.). - Хмельницький, 2005. - С. 271.
7. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, І. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 236.

8. Наулко В. Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги: Етно-демографічний нарис // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 3.
9. Крисанов Д. Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов; АН Украинской ССР, Ин-т экономики. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 112-113.
10. Наулко В. І. Село. / В. І. Наулко // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 512.
11. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 25-26.
12. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 93.
13. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 27.
14. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, І. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 242.
15. Там само. – С. 263.
16. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 26-27.
17. Там само. – Арк. 32.
18. Колесник С.П. Обкрадені села: роздуми письменника / С. П. Колесник. – К.: Радянський письменник, 1988. – С. 111.
19. Василевський М. Щоб заново засіяли... / М. Василевський. – Львів: Каменярь, 1988. – С. 6.
20. Там само. – С. 6.
21. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 127. – Арк. 14.
22. Байдюк М. О. Соціально-економічні проблеми розвитку сучасного села (на матеріалах Поділля) / М. О. Байдюк // Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 10-11.
23. Бондаренко Г. В. Соціальний розвиток сіл Хмельниччини (1976-1988 рр.) / Г. В. Бондаренко, І. В. Рибак // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський: Б.в., 1988. – С. 74-75.
24. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 26.
25. Романюк І. М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С. 89.
26. Веденичев П. Ф. Обґрунтування раціональних розмірів колгоспів Української РСР / П. Ф. Веденичев, П. Р. Оброзцова, Л. Л. Путро, І. І. Гурін. – К., 1963. – Вип. 5. – С. 63.

27. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, И. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 244.
28. Вылцан М. А. Этапы развития концентрации и специализации сельскохозяйственного производства в СРСР / М. А. Вылцан // Вопросы истории. - 1979. - № 1. - С. 11.
29. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. - Кам'янець-Подільський: Абетка Нова, 2004. - С. 203.
30. Крисанов Д. Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов; АН Украинской ССР, Ин-т экономики. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 101.
31. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І. В. Рибак. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. - С. 177.
32. Там само. - С. 178.
33. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, И. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 253.
34. Крисанов Д. Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов; АН Украинской ССР, Ин-т экономики. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 120-121.
35. Ярмоленко И. А. Изменение количественных показателей сети сельских поселений в разных регионах Украинской ССР // Планировка, застройка и благоустройство сел Украинской ССР. - 1985. - Вып. 8. - С. 9.
36. Шокало М. Віддалені не значить забуті / М. Шокало // Радянське Поділля. - 1986. - 18 листопада.
37. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 81.
38. Там само. - С. 155.
39. Там само. - С. 176.
40. Там само. - С. 177.
41. Там само. - С. 170.
42. Там само. - С. 143.
43. Там само. - С. 147.
44. Там само. - С. 140.
45. Там само. - С. 134.
46. Там само. - С. 161.
47. Там само. - С. 115.

48. Там само. – С. 116.
49. Крисанов Д. Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов; АН Украинской ССР, Ин-т экономики. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 66.
50. Там само. – С. 58.
51. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 92.
52. Ярмоленко И. А. Изменение количественных показателей сети сельских поселений в разных регионах Украинской ССР // Планировка, застройка и благоустройство сел Украинской ССР. – 1985. – Вып. 8. – С. 9.
53. Там само. – С. 10.
54. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 75.
55. Ярмоленко И. А. Изменение количественных показателей сети сельских поселений в разных регионах Украинской ССР // Планировка, застройка и благоустройство сел Украинской ССР. – 1985. – Вып. 8. – С. 10.
56. Шумахер С. РАТАУ Села змінюють адреси / С. Шумахер // Ленінським шляхом. – 1974. – 15 серпня.
57. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – С. 38.
58. Там само. – С. 37.
59. Крисанов Д. Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов; АН Украинской ССР, Ин-т экономики. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 154.
60. Пасховер Й. Питання використання трудових ресурсів колгоспників / Й. Пасховер // Економіка Радянської України. – 1961. – № 2. – С. 40.
61. Здоровцев О. І., Основні напрямки раціонального використання трудових ресурсів сільського господарства Поділля / О. І. Здоровцев, І. І. Лотоцький // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів: Вид-во Львівського ун-ту. – 1966. – Вип. 1. – С. 163.
62. Кожуколо І. А. Структура народного господарства Поділля і проблеми його дальшого розвитку / І. А. Кожуколо, Г. М. Новікова // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів: Вид-во Львівського ун-ту. – 1966. – Вип. 1. – С. 98.

63. Пасховер Й. Питання використання трудових ресурсів колгоспників / Й. Пасховер // Економіка Радянської України. – 1961. – № 2. – С. 40.
64. Там само. – С. 42.
65. Шостак А. П. Рух і розміщення населення Поділля / А. П. Шостак // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів: Вид-во Львівського ун-ту. – 1966. – Вип. 1. – С. 155.
66. Там само.
67. Мороз О. В. Ефективність використання трудових ресурсів у сільському господарстві: Ретроспективний аналіз. / О. В. Мороз // Економіка АПК, 1997. – № 11. – С. 63.
68. Соціально-економічний розвиток Хмельницької області в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років / М. І. Алещенко // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічного ун-ту: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 57.
69. Латер Е. С. Экономическая география Хмельницкой области: методические рекомендации для учителей по изучению промышленности и сельского хозяйства / Е. С. Латер. Каменец-Подольский: Б.в., 1987. – С. 23.
70. Рибак І. В. Хмельниччина. Наш край в історії України. Навчальний посібник / І. В. Рибак // Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2010. – С. 196.
71. Підгрушний Г. П. Роль машинобудування у вдосконаленні територіальної організації Вінницького промислового вузла / Г. П. Підгрушний // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 37-38.
72. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – С. 44.
73. Там само. – С. 45.
74. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, І. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 43.
75. Вдовиченко М. Х. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / М. Х. Вдовиченко, К. І. Якуба, М. К. Орлатий та ін.; за ред. П. Т. Саблука, М. Х. Вдовиченка. – К.: Урожай, 1993. – С. 121.
76. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 16. – Арк. 14.

77. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 142.
78. Бутзолук К. О. Міграція як один з факторів формування чисельності населення та трудових ресурсів Вінницької області / К. О. Бутзолук // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. Вінниця, 1992. – С. 104-105.
79. Жовнір Л. Ф. Удосконалення соціальної інфраструктури як засіб підвищення інтенсифікації розвитку агропромислового комплексу Вінницької області / Л. Ф. Жовнір, М. П. Жовнір // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 77-79.
80. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – С. 45.
81. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, И. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 43.
82. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 19. – Арк. 28.
83. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – С. 51.
84. Там само.
85. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 30.
86. Бутзолук К. О. Міграція як один з факторів формування чисельності населення та трудових ресурсів Вінницької області / К. О. Бутзолук // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. Вінниця, 1992. – С. 104.
87. ДАВО. – Ф. 5635. – Оп. 2. – Спр. 187. – Арк. 85.
88. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, И. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 93.
89. Панасенко Т. В. Міграційна рухомість населення в сільських адміністративних районах Вінницької області (80-ті – початок 90-х років) / Т. В. Панасенко // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. Вінниця, 1992. – С. 100-101.

90. Курносів Ю. О. Соціальна структура міста і села Української РСР / Ю. О. Курносів // УІЖ. - 1977. - С. 23.
91. Здоровцев О. І. Основні напрями національного використання трудових ресурсів сільського господарства Поділля / О. І. Здоровцев, І. І. Потоцький // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів: Вид-во Львівського університету. - 1966. - Вип. 1. - С. 164.
92. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 6. - Спр. 2080. - Арк. 2.
93. Шостак А. П. Рух і розміщення населення Поділля / А. П. Шостак // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів: Вид-во Львівського ун-ту. - 1966. - Вип. 1. - С. 155.
94. Якуба К. І. Сезонність праці у колгоспах Української РСР та шляхи її подолання / К. І. Якуба // Економіка і організація сільського господарства. К. - 1977. - Вип. 53. - С. 65
95. Лотоцький І. І. До питання ефективного використання ресурсів у колгоспах Хмельницької області / І. І. Лотоцький // Економіка і організація сільського господарства. К., 1977. - С. 61.
96. Якуба К. І. Поліпшення використання трудових ресурсів села / К. І. Якуба. К.: Урожай, 1989. - С. 58.
97. Шепотько Л. О. Причини плинності кадрів та міграція молоді з села / Л. О. Шепотько, В. Я. Скурська, Н. М. Плинський // Економіка і організація сільського господарства. К., 1977. - Вип. 53. - С. 94.
98. Грабчук В., Гончаренко М., Герасимчук А. Забуті ферми // Прапор жовтня. - 1975. - 14 березня.
99. Шепотько Л. О. Причини плинності кадрів та міграція молоді з села / Л. О. Шепотько, В. Я. Скурська, Н. М. Плинський // Економіка і організація сільського господарства. К., 1977. - Вип. 53. - С. 95.
100. Машенков В. Ф. Актуальні проблеми продуктивності й використання праці в сільському господарстві / В. Ф. Машенков, О. А. Богуцький // Економіка і організація сільського господарства. К., 1977. - Вип. 53. - С. 6.
101. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 20. - Спр. 66. - Арк. 130.
102. Віннічук Л. Що заважає дояркам / Л. Віннічук // Радянське Поділля. - 1975. - 16 квітня.
103. Зелюк І. Щоб не гикалося // Ленінським шляхом. - 1976. - 23 жовтня. - С. 4.
104. Кобиляр Н. Доярки с. Михайлівки / Н. Кобиляр, О. Козак, Л. Мосьондз, М. Сорокатиюк, Г. Лисак // Ленінським шляхом. - 1976. - 23 вересня. - С. 3.

105. Вдовиченко М.Х. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / М. Х. Вдовиченко, К. І. Якуба, М. К. Орлатий та ін.; за ред. П. Т. Саблука, М. Х. Вдовиченка. – К.: Урожай, 1993. – С. 118.
106. Социальное и экономическое развитие области. Хмельницкий: Областное управление статистики. Хмельницкий, 1990. – С. 28
107. Вдовиченко М.Х. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / М. Х. Вдовиченко, К. І. Якуба, М. К. Орлатий та ін.; за ред. П. Т. Саблука, М. Х. Вдовиченка. – К.: Урожай, 1993. – С. 121.
108. Там само. – С. 116.
109. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 42. – Арк. 73.
110. Там само. – Спр. 19. – Арк. 8.
111. Там само. – Спр. 2080. – Арк. 7.
112. Якуба К. І. Поліпшення використання трудових ресурсів села / К. І. Якуба. – К.: Урожай, 1989. – С. 90.
113. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, І. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 46.
114. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 20. – Арк. 96.
115. Социальное и экономическое развитие области. От выборов к выборам. – Хмельницкий, 1990. – С. 44-45.
116. Рыбак И. В. Бытовые процессы в современном колхозном селе (на материалах социологических обследований сёл Хмельницкой и Винницкой областей) / И. В. Рыбак // Человеческий фактор в аграрной политике КПСС на современном этапе. Умань, 1987. – С. 149.
117. ДАВО. – Ф. 1285. – Оп. 20. – Спр. 66. – Арк. 41.
118. Шепотько Л. О. Причини плинності кадрів та міграція молоді з села / Л. О. Шепотько, В. Я. Скурська, Н. М. Плинський // Економіка і організація сільського господарства. К., 1977. – Вип. 53. – С. 3.
119. Социально-экономические проблемы развития села (расселенческий аспект). – К., 1988. – С. 105.
120. Белоконь И. В. Трудовые ресурсы села: проблемы сезонной занятости / И. В. Белоконь. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 132.
121. Бордак В. Село мені й не сниться / В. Бордак // Сільські обрії, 1989. – № 1. – С. 35.
122. Кожукало І. А. Структура народного господарства і проблеми його дальшого розвитку / І. А. Кожукало, Г. М. Новікова // Матеріали

- наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів. – 1966. – Вип. 1. – С. 96.
123. Крачило М. П. Основні риси географії населення Поділля Хмельницької області / М. П. Крачило // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів. – 1966. – Вип. 1. – С. 171.
124. Наулко В. І. Село. / В. І. Наулко // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 3.
125. Дудолькевич Б. Н. Екскурс демографічних властивостей селянського населення Кам'янецьчини / Б. Н. Дудолькевич // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі. – 1927. – С. 12.
126. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу НЕПу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – С. 61.
127. Рибак І. В. Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно Східній-Волині у добу невідомого агропереходу: стан, труднощі та проблеми розвитку (1921-1929 рр.) / І. В. Рибак, О. М. Свідерська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2013. – С. 61.
128. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 119. – Арк. 16.
129. Кожукало І. А. Структура народного господарства і проблеми його дальшого розвитку / І. А. Кожукало, Г. М. Новікова // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів. – 1966. – Вип. 1. – С. 96.
130. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 6.
131. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 51. – Спр. 70. – Арк. 8.
132. Вінниччина за 50 років після Великої Вітчизняної війни. Статистичний збірник. Вінниця: Б.в., 1995. – С. 12.
133. Социальное и экономическое развитие области (от выборов к выборам). – Хмельницкий: Хмельницкое областное управление статистики, 1989. – С. 11.
134. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Юбилейный статистический сборник. Хмельницкий. – 1990. – С. 11.
135. Кузнєцов О. А. Демографічна ситуація в Українському селі у 70-ті – першій половині 80-х рр. ХХ століття // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 304.
136. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 5. – Арк. 7.
137. Там само.

138. Глуханова Г. Л. Особенности динамики городского и сельского населения Украинской ССР / Г. Л. Глуханова // Демографические исследования. – 1987. – Вып. 11. – С. 128.
139. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Юбилейный статистический сборник. – Хмельницкий: Госкомстат УССР, 1990. – С. 11.
140. Кожукало І. А. Структура народного господарства і проблеми його дальшого розвитку / І. А. Кожукало, Г. М. Новікова // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів. – 1966. – Вип. 1. – С. 11.
141. Хмельниччині 60 років. Статистичний збірник. – Хмельницький: Приватна друкарня, 1997. – С. 26.
142. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 5. – Арк. 7.
143. Рибак І. В. Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно Східній-Волині у добу непівського агропереходу: стан, труднощі та проблеми розвитку (1921-1929 рр.) / І. В. Рибак, О. М. Свідерська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2013. – С. 61.
144. Хмельниччині 60 років. Статистичний збірник. – Хмельницький: Приватна друкарня, 1997. – С. 26.
145. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 5. – Арк. 12.
146. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 77.
147. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 19. – Арк. 77.
148. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 28.
149. Там само. – Арк. 31.
150. Там само. – Арк. 28.
151. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 18-19.
152. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 42. – Арк. 56.
153. Там само. – Арк. 55.
154. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 29.
155. Там само. – Арк. 28.
156. Жовнір Л. Ф. Удосконалення соціальної інфраструктури як стан підвищення інтенсифікації розвитку агропромислового комплексу Вінницької області / Л. Ф. Жовнір, М. П. Жовнір // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 77-79.
157. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 28.
158. Белоконь И. В. Трудовые ресурсы села: проблемы сезонной занятости / И. В. Белоконь. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 71.

159. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 50. - Спр. 19. - Арк. 26.
160. Там само. - Арк. 24.
161. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. - К.: Урожай, 1991. - С. 46.
162. Дудолькевич Б. Н. До сучасного демографічного вигляду Поділля / Б. Н. Дудолькевич // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділля, 1926. - С. 12.
163. Народне господарство УРСР. Статистичний щорічник. К.: Вид-во «Статистика», 1965. - С. 5.
164. Наулко В. І. Село. / В. І. Наулко // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2012. - Т. 9. - С. 7.
165. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 5. - Арк. 16.
166. Там само. - Оп. 50. - Спр. 20. - Арк. 111.
167. Там само. - Оп. 45. - Спр. 47. - Арк. 60.
168. Там само. - Спр. 30. - Арк. 116.
169. Панченко П. П. Розвиток соціальної структури колгоспного селянства Хмельниччини (1971-1980 рр.) / П. П. Панченко, С. М. Тимченко // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії радянського періоду). - Кам'янець-Подільський, 1983. - С. 31-33.
170. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 42. - Арк. 57.
171. Там само. - Спр. 11. - Арк. 15.
172. Там само. - Оп. 50. - Спр. 19. - Арк. 67.
173. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 23. - Спр. 1185. - Арк. 16.
174. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921-1928 рр.) / І. В. Рибак. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. - С. 105.
175. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 130. - Арк. 9.
176. Там само. - Оп. 51. - Спр. 70. - Арк. 5.
177. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921-1928 рр.) / І. В. Рибак. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. - С. 105.
178. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 11. - Арк. 15.
179. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921-1928 рр.) / І. В. Рибак. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. - С. 36.
180. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 51. - Спр. 70. - Арк. 24.
181. Там само. - Арк. 5.
182. Кожукало І. А. Структура народного господарства і проблеми його дальшого розвитку / І. А. Кожукало, Г. М. Новікова // Матеріали

- наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів. – 1966. – Вип. 1. – С. 93.
183. Крачило М. П. Основні риси географії населення Поділля Хмельницької області / М. П. Крачило // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. Львів. – 1966. – Вип. 1. – С. 170.
184. Байдюк Ю. І. Демографічна ситуація Хмельницької області / Ю. І. Байдюк, М. І. Латер, М. І. Каньоса // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 27-28.
185. Рибак І. В. Соціально-побутовий розвиток сіл Хмельницької області у 70-80-ті роки та його вплив на демографічну ситуацію на селі / І. В. Рибак // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 361.
186. Вдовиченко М.Х. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / М.Х. Вдовиченко, К.І. Якуба, М.К. Орлатий та ін.; за ред. П.Т. Саблука, М.Х. Вдовиченка. – К.: Урожай, 1993. – С. 23.
187. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 18-19.
188. Якуба К. І. Поліпшення використання трудових ресурсів села / К. І. Якуба. – К.: Урожай, 1989. – С. 24-25.
189. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 30.
190. Вдовиченко М.Х. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / М.Х. Вдовиченко, К.І. Якуба, М.К. Орлатий та ін.; за ред. П.Т. Саблука, М.Х. Вдовиченка. – К.: Урожай, 1993. – С. 23.
191. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 21.
192. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 51. – Спр. 70. – Арк. 5.
193. Там само. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 116.
194. Там само. – Арк. 28.
195. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 34-35.
196. Там само. – С. 26-27.

197. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 14.
198. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 21-23.
199. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 51. – Спр. 70. – Арк. 51.
200. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 15.
201. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 8.
202. Там само. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 124.
203. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 13.
204. Там само. – Арк. 14.
205. Там само. – Арк. 17.
206. Там само. – Арк. 14.
207. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 124.
208. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 17.
209. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 19. – Арк. 19.
210. Там само. – Оп. 45. – Спр. 16. – Арк. 18.
211. Там само. – Арк. 17.
212. Там само. – Оп. 52. – Спр. 16. – Арк. 24.

Розділ II.

1. Второй Всесоюзный съезд колхозников-ударников 11-17 февраля 1935 года: Стеногр. отчет. – М.: Сельхозизд., 1935. – С. 285-294.
2. Примірний статут колгоспу, прийнятий Третім Всесоюзним з'їздом колгоспників і затверджений Центральним комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР 28 листопада 1969 р. К.: Урожай, 1970. – С. 7.
3. Там само. – С. 10.
4. Там само. – С. 14.
5. Марочко В. І. Колективне сільськогосподарське підприємство (КСП) / В. І. Марочко // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 448-449.
6. Падалка С. С. Радгоспи / С. С. Падалка // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 102-103.
7. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 79.
8. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Юбилейный статистический сборник. Хмельницкий: 1990. – С. 98.
9. Там само. – С. 90.
10. Падалка С. С. Вдосконалення громадського господарства в селах Хмельниччини в 60-70-ті роки / С. С. Падалка // VIII Подільська

- історико-краєзнавча конференція (8; 1990; Кам'янець-Подільський)
Тези доповідей, 15-17 листопада; відп. ред.: І. С. Винокур. –
Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька рай. друк., 1990. – С. 55.
11. Веденичев П. Ф. Обґрунтування раціональних розмірів колгоспів
Української РСР / П. Ф. Веденичев, П. Р. Образцова, Л. Л. Шапіро, І.
С. Гурін // Питання економіки сільського господарства Української
РСР. К., 1963. – Вип. V. – С. 52.
 12. Ліпінський О. С. Розвиток міжгосподарської кооперації на
Хмельниччині (1971-1979 рр.) / О. С. Ліпінський // V-а Подільська
історико-краєзнавча конференція (5; 1979; Кам'янець-Подільський)
Тези доповідей, вересень 1979; відп. ред.: І. С. Винокур. – Кам'янець-
Подільський: Дунаєвецька рай. друк., 1980. – С. 6.
 13. Там само. – С. 7.
 14. Ємець В. Комплекс набуває сили / В. Ємець // Радянське Поділля. –
1975. – 22 березня.
 15. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 80.
 16. Там само. – Арк. 81.
 17. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 56. – Арк. 45.
 18. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за
послевоенный период. Юбилейный статистический сборник.
Хмельницкий: 1990. – С. 91.
 19. Народное хозяйство Украинской ССР / Юбилейный стат.
ежегодник к 60-летию Великого Октября / ЦСУ УССР; Сост. Б.
А.Сивко, Е. А. Пенто. – К.: Техника, 1977. – С. 200.
 20. Там само. – С. 216.
 21. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний
щорічник. К.: Статистика, 1972. – С. 43-44.
 22. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой
области. Статистический сборник. – Хмельницкий: 1989. – С. 8.
 23. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний
щорічник. К.: Статистика, 1972. – С. 65.
 24. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за
послевоенный период. Юбилейный статистический сборник.
Хмельницкий: 1990. – С. 106.
 25. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой
области. Статистический сборник. – Хмельницкий: 1989. – С. 28.
 26. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за
послевоенный период. Юбилейный статистический сборник.
Хмельницкий: 1990. – С. 115-116.
 27. Там само. – С. 13.

28. Недоробленостей ще багато. Рейдова бригада М. Мілюков, В. Вороніхін, Ф. Жуковський, М. Пархоменко // Колгоспна правда. - 1971. - 28 жовтня.
29. Куди не кинь всюди клин. Рейдова бригада В. Бачинський, В. Кухар, А. Демчук, В. Нагурний // Колгоспна правда. - 1971. - 28 жовтня.
30. Місінкевич Л. Урізаний пайок / Л. Місінкевич // Ленінським шляхом. - 1974. - 9 лютого.
31. Гасюк Г. Впроголодь, без догляду / Г. Гасюк // Радянське Поділля. - 1975. - 16 січня.
32. Рейдова бригада «Радянського Поділля» Марущак та ін. Чому надої молока мізерні // Радянське Поділля. - 1979. - 7 лютого.
33. Джобулда П. Причини вигадані і справжні / П. Джобулда // Радянське Поділля. - 1975. - 15 січня.
34. Ємець В. У районі великі можливості / В. Ємець // Радянське Поділля. - 1975. - 19 березня.
35. Фадеев В. Краща якість, вища рентабельність / В. Фадеев // Колгоспна правда. - 1971. - 4 лютого.
36. Там само.
37. Вороніхін В. Літньому утриманню худоби - повсякденну увагу / В. Вороніхін // Колгоспна правда. - 1971. - 27 липня.
38. Чепурний П. А втрати ростуть / П. Чепурний // Ленінським шляхом. - 1974. - 14 грудня.
39. Томашев В. Фермам - високу санітарну культуру / В. Томашев, А. Морозевич // Ленінським шляхом. - 1971. - 25 грудня.
40. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 56. - Арк. 12.
41. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний щорічник. К.: Статистика, 1972. - С. 91.
42. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Юбилейный статистический сборник. Хмельницкий: 1990. - С. 98.
43. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 192. - Арк. 61.
44. Лотоцький І. І. До питання ефективного використання трудових ресурсів у колгоспах Хмельницької області / І. І. Лотоцький // Економіка і організація сільського господарства. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. К.: Урожай, 1977. - С. 59.
45. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 192. - Арк. 61.
46. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 40. - Спр. 20. - Арк. 18.
47. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области. Статистический сборник. - Хмельницкий: 1989. - С. 3.
48. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 20. - Спр. 66. - Арк. 104.

49. Там само. – Арк. 146.
50. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки. К.: Урожай, 1993. – С. 118.
51. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 56. – Арк. 45.
52. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 8. – Спр. 105. – Арк. 42.
53. Там само. – Арк. 44.
54. Саливон В. Г. О рентабельности производства в колхозах Хмельницкой области / В. Г. Саливон // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подолии. Сборник научных трудов. Каменец-Подольский: Каменец-Подольский сельскохозяйственный институт, 1970. – Т. XIII. – С. 15.
55. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 20. – Спр. 66. – Арк. 96.
56. Там само. – Арк. 148.
57. Там само. – Арк. 129.
58. Там само. – Арк. 46.
59. Там само. – Арк. 129.
60. Там само. – Арк. 149.
61. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 51.
62. Там само. – Арк. 52.
63. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959-1980 / П. П. Панченко. К.: Наукова думка, 1980. – С. 128.
64. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 54.
65. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области. Статистический сборник. – Хмельницкий: 1989. – С. 67.
66. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Юбилейный статистический сборник. Хмельницкий: 1990. – С. 103.
67. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 32. – Арк. 4.
68. Саливон В. Г. О рентабельности производства в колхозах Хмельницкой области / В. Г. Саливон // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подолии. Сборник научных трудов. Каменец-Подольский: Каменец-Подольский сельскохозяйственный институт, 1970. – Т. XVIII. – С. 15.
69. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний щорічник. К.: Статистика, 1971. – С. 87.
70. Натолюк В. Безгосподарність / В. Натолюк, В. Тацій // Ленінським шляхом. – 1974. – 19 грудня.

71. Семенко П. Жнива застали зненацька / П. Семенко // Прапор жовтня. - 1975. - 5 липня.
72. В комбайнах ... сміття // Прапор жовтня. - 1975. - 5 лютого.
73. Марущак А. Іржавіють агрегати / А. Марущак, А. Степко // Прапор жовтня. - 1975. - 24 січня.
74. Треба бути господарем / Ленінським шляхом. - 1977. - 3 вересня.
75. Масло М. Безгосподарність / М. Масло // Ленінським шляхом. - 1978. - 23 листопада.
76. Перед тим, як випав сніг // Ленінським шляхом . - 1971. - 27 листопада.
77. Стібак М. Стук-грюк, аби з рук / М. Стібак // Ленінським шляхом. - 1976. - 14 грудня.
78. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 23. - Спр. 202. - Арк. 14.
79. Хмельниччині 60-років. Статистичний збірник. Хмельницький. 1997. - С. 202.
80. Вознесенська Л. В. Рентабельність колгоспного виробництва і використання запасу вартості в справі її підвищення / Л. В. Вознесенська // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подолии. Сборник научных трудов. Каменец-Подольский: Каменец-Подольский сельскохозяйственный институт, 1970. - Т. XVIII. - С. 8.
81. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний щорічник. К.: Статистика, 1970. - С. 89.
82. Там само. - С. 90.
83. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 36. - Арк. 56.
84. Там само. - Арк. 87.
85. Там само. - Арк. 91.
86. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 21. - Спр. 140. - Арк. 5.
87. Михайлов С. Нову технологію - кожній фермі / С. Михайлов // Ленінським шляхом. - 1971. - 8 червня.
88. Василенко Г. Поле колгоспного економіста / Г. Василенко // Ленінським шляхом. - 1971. - 16 липня.
89. Мельник В. Щоб рослинництво було рентабельним / В. Мельник // Ленінським шляхом. - 1971. - 6 червня.
90. Хмельниччині 60-років. Статистичний збірник. Хмельницький. 1997. - С. 206.
91. Там само. - С. 206-207.
92. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 192. - Арк. 63.
93. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 20. - Спр. 66. - Арк. 95.

94. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки. К.: Урожай, 1993. – С. 138.
95. Григоренко, В. О. Підготовка молоді Поділля до праці в сільському господарстві / В. О. Григоренко, О. П. Григоренко // XI Подільська історико-краєзнавча конференція (11; 2004; Кам'янець-Подільський) Матеріали, 25-26 листопада; відп. ред.: О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 364.
96. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 8. – Спр. 393. – Арк. 18.
97. Романюк І. М. Проблеми кадрового забезпечення сільського господарства Вінниччини в кінці 50-х років ХХ століття / І. М. Романюк // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 455.
98. Там само. – С. 454.
99. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 139. – Арк. 77.
100. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний щорічник. К.: Статистика, 1972. – С. 116-118.
101. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 139. – Арк. 77.
102. Там само. – Спр. 42. – Арк. 57.
103. Андрійчук В. Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти / В. Г. Андрійчук, М. В. Зубець, В. В. Юрчишин. – К.: Аграрна наука, 2005. – С. 26.
104. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 8. – Спр. 105. – Арк. 42.
105. Сільськогосподарській техніці – належний догляд // Радянське Поділля. – 1987. – 18 червня.
106. Галай Д. Межі гектара / Д. Галай // Радянське Поділля. – 1975. – 22 квітня.
107. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 202. – Арк. 29.
108. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 150.
109. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области. Статистический сборник. – Хмельницкий: 1989. – С. 4.
110. Там само. – С. 68-69.
111. Ковтун О. С. Зміцнення матеріально-технічної бази АПК Хмельницької області в Х і XI п'ятирічках / О. С. Ковтун // Проблеми економічної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 26.
112. Тюрина А. П. Экономические отношения в сельском хозяйстве СССР / А. П. Тюрина // Вопросы истории. – 1988. – №12. – С. 30-31.
113. Чепурний П. Затрачені гроші вилітають в трубу / П. Чепурний, В. Магера, М. Осадчук // Ленінським шляхом . – 1971. – 10 квітня.

114. Миколаїв І. Марнотратство, неорганізованість / І. Миколаїв, В. Громов, С. Чорнобривий // Ленінським шляхом. – 1977. – 10 лютого.
115. Уманець З. З приміщеннями не все гаразд / З. Уманець, В. Семенчук, О. Соловчук // Колгоспна правда. – 1971. – 23 лютого.
116. Смолінський Е. Раділи не довго / Е. Смолінський // Прапор жовтня. – 1972. – 18 січня.
117. Шнайдерман С. Заморожений комплекс / С. Шнайдерман // Ленінським шляхом. – 1976. – 2 лютого.
118. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 97.
119. Костенко І. Друга молодість / І. Костенко // Вінницька правда. – 1987. – 16 липня.
120. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 102.
121. Дідківська С. І. Деякі питання оплати праці в колгоспах Поділля у другій половині 60-х років / С. І. Дідківська, В. А. Шмарчук // XIII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька рай. друк., 1990. – С. 54.
122. Там само. – С. 53.
123. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 36. – Арк. 11.
124. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 20. – Спр. 66. – Арк. 88.
125. Там само. – Арк. 89.
126. Там само. – Арк. 90.
127. Там само. – Арк. 90.
128. Іщенко М. Повніше використовувати резерви / М. Іщенко // Ленінським шляхом. – 1977. – 29 лютого.
129. Масло М. Це не по-господарськи / М. Масло // Ленінським шляхом. – 1976. – 15 січня.
130. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 57.
131. Там само. – Оп. 45. – Спр. 180. – Арк. 80.
132. Машенков В. Ф. Актуальні проблеми продуктивності й використання праці в сільському господарстві / В. Ф. Машенков, О. А. Богуцький // Економіка і організація сільського господарства. Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. К.: Урожай, 1976. – Вип. 53. – С. 3.
133. Тюрина А. П. Оскуднение деревни: видит истинные причины / А. П. Тюрина // Политическое образование. – 1989. – №9. – С. 81.
134. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 8. – Спр. 105. – Арк. 15.
135. Там само. – Арк. 29.

136. Барабаш С., Кушнір В. Перший недруг – безгосподарність та бракоробство / С. Барабаш, В. Кушнір // Колгоспна правда. – 1971. – 16 грудня.
137. Рейдова бригада: Масловський А., Смидкульська О., Семенко Г. На заводі бракоробство // Прапор жовтня. – 1975. – 25 жовтня.
138. ДАХО. – Ф. 1258. – Оп. 17. – Спр. 486. – Арк. 146.
139. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1075. – Арк. 6.
140. Мушинський В. Борги, звідки вони? / В. Мушинський // Ленінським шляхом. – 1977. – 27 жовтня.
141. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 152. – Арк. 2.
142. Галай Д. Межі гектара / Д. Галай // Радянське Поділля. – 1975. – 22 квітня.
143. Там само.
144. Тюрина А. П. Оскуднення деревни: видять истинные причины / А. П. Тюрина // Политическое образование. – 1989. – №9. – С. 19.
145. Саливон В. Г. О рентабельности производства в колхозах Хмельницкой области / В. Г. Саливон // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подольи. Сборник научных трудов. Каменец-Подольский: Каменец-Подольский сельскохозяйственный институт, 1970. – Т. XVIII. – С. 16.
146. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 79.
147. Там само. – Арк. 80.
148. Висоцький В. В. Шляхова / В. В. Висоцький, Д. М. Білодід // Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К.: Головна редколегія Української Радянської енциклопедії АН УРСР. – 1972. – С. 320.
149. Ткачук Г. І. Щедра колгоспна нива / Г. І. Ткачук. К.: Урожай, 1969. – С. 11.
150. Великий Є. М. Лісоводи / Є. М. Великий, І. В. Гарнага // Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. К.: Головна редколегія Української Радянської енциклопедії АН УРСР. – 1971. – С. 199.
151. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 2.
152. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 202. – Арк. 29.
153. Галай Д. Межі гектара / Д. Галай // Радянське Поділля. – 1975. – 22 квітня.
154. ДАХО. – Ф. 1258. – Оп. 17. – Спр. 486. – Арк. 151.
155. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 20. – Спр. 66. – Арк. 3.
156. Там само. – Арк. 8.
157. Там само. – Арк. 14.
158. Там само. – Арк. 60.

159. Шевченко В. Тваринництво у занепаді, а рослинництво відстає / В. Шевченко // Ленінським шляхом. - 1974. - 31 січня.
160. Кухар В. Чому впала собівартість продукції / В. Кухар // Колгоспна правда. - 1971. - 13 лютого.
161. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 20. - Спр. 66. - Арк. 18.
162. Там само. - Арк. 27.
163. Там само. - Арк. 35.
164. Там само. - Арк. 38.
165. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 29. - Спр. 202. - Арк. 72.
166. Там само. - Арк. 29.
167. Там само. - Арк. 28.
168. Перельмутер Ю. Г. Інтенсифікація використання земельних ресурсів Східного Поділля в умовах розвитку агропромислового комплексу / Ю. Г. Перельмутер, Б. Д. Панасенко, Є. П. Тимофєєва // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. - Кам'янець-Подільський, 1988. - С. 97.
169. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 20. - Спр. 1. - Арк. 152.
170. Масло М. Це не по-господарськи / М. Масло // Ленінським шляхом. - 1976. - 15 січня.
171. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 20. - Спр. 1. - Арк. 153.
172. Думанський М. До чого призводить яловість / М. Думанський // Ленінським шляхом. - 1976. - 27 березня.
173. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 20. - Спр. 1. - Арк. 154.
174. Куди не кинь всюди клин. Рейдова бригада В. Бачинський, В. Кухар, А. Демчук, В. Нагурний // Колгоспна правда. - 1971. - 28 жовтня.
175. Собівартість продукції ферм. Передова // Радянське Поділля. - 1979. - 29 лютого.
176. Ліквідуємо строкатість, примножимо здобутки // Колгоспна правда. - 1971. - 23 грудня.
177. Гіюк В. Пора зробити висновки / В. Гіюк // Радянське Поділля. - 1975. - 3 січня.
178. Грошко М. Чи вродить недоглянута нива / М. Грошко // Радянське Поділля. - 1975. - 28 січня.
179. Про незадовільну роботу партійної організації колгоспу імені Суворова по організації догляду за просапними культурами // Ленінським шляхом. - 1971. - 10 червня.
180. Борисов В. Перемагають бур'яни / В. Борисов // Ленінським шляхом. - 1971. - 20 липня.
181. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 21. - Спр. 1075. - Арк. 49.

182. Грабчук В. Забуті ферми / В. Грабчук, М. Гончаренко, А. Герасимчук // Прапор жовтня. - 1975. - 14 березня; Причина? Погана годівля // Прапор жовтня. - 1975. - 14 лютого; Степ'юк І. Плянґації під загрозою / І. Степ'юк // Прапор жовтня. - 1975. - 14 лютого; Шумов О. Втрати від безгосподарності / О. Шумов // Прапор жовтня. - 1975. - 2 липня; Семенко П. Бракороби на полі // Прапор жовтня. - 1975. - 9 липня; На заваді безгосподарність // Прапор жовтня. - 1975. - 25 жовтня; Семенко П. А де ж віддача? Увага безгосподарність / П. Семенко // Прапор жовтня. - 1975. - 4 листопада; Герасимчук А. Не на повну силу. Безлад на фермах / А. Герасимчук // Прапор жовтня. - 1975. - 14 грудня; Марущак А. Безгосподарність. Іржавіють агрегати / А. Марущак, А. Стенко // Прапор жовтня. - 1975. - 24 січня; В комбайнах ... сміття // Прапор жовтня. - 1975. - 5 лютого.
183. А причина одна - безконтрольність // Ленінським шляхом. - 1971. - 25 лютого; Василенко П. Коли Іван киває на Петра / П. Василенко // Ленінським шляхом. - 1971. - 18 березня; Чепурний Л. Ні, не все ще гаразд / Л. Чепурний, Я. Натанюк, В. Долінський // Ленінським шляхом. - 1971. - 23 березня; Чепурний Л. Затрачені гроші вилітають в трубу / Л. Чепурний, В. Магера, М. Осадчук // Ленінським шляхом. - 1971. - 10 квітня; Яцишин В. Далеко ще не все гаразд / В. Яцишин, В. Долінський, В. Басистий // Ленінським шляхом. - 1971. - 27 травня; Про хід догляду за просапними культурами в колгоспі «Поділля» та імені 50-річчя Жовтня // Ленінським шляхом. - 1971. - 27 травня; Про незадовільну роботу партійної організації та правління колгоспу ім. Суворова по організації догляду за просапними культурами // Ленінським шляхом. - 1971. - 1 червня; Чепурний Л. Коли немає порядку / Л. Чепурний, В. Тацій, В. Павлов // Ленінським шляхом. - 1971. - 29 червня; Шульга Д. Берегти народне добро / Д. Шульга // Ленінським шляхом. - 1971. - 12 серпня; Карпович Є. Тривогу забили вчасно / Є. Карпович // Ленінським шляхом. - 1971. - 30 вересня; Єфремов К. Нарікання справедливі / К. Єфремов // Ленінським шляхом. - 30 вересня; Дзюбак М. Невиправдане відставання / М. Дзюбак // Ленінським шляхом. - 18 листопада; Золевський Б. Перед тим, як випав сніг / Рейдова бригада: Б. Золевський, П. Яровий, Г. Чайковський // Ленінським шляхом. - 1971. - 21 листопада.
184. Новак В. Неорганізованість / В. Новак // Колгоспна правда. - 1971. - 9 вересня; Крігер Й. Можливостей поправити стан справ є / Й.

- Крігер, Г. Бутенко, З. Уманець // Колгоспна правда. - 1971. - 5 жовтня; Мілюков В. Недоробленостей ще багато / В. Мілюков, В. Воронін, Ф. Журавський // Колгоспна правда. - 1971. - 28 жовтня; Григор'єв А. Різне ставлення до справи // А. Григор'єв, Н. Варнавський, А. Довгопол // Колгоспна правда. - 1971. - 16 листопада; Токар А. Не все гаразд // А. Токар, Р. Українець, Г. Мартинюк // Колгоспна правда. - 1971. - 16 листопада; Уманець З. Безгосподарність / З. Уманець // Колгоспна правда. - 1971. - 18 листопада; Барабаш С. Перший недруг - безгосподарність / С. Барабаш, В. Кучер // Колгоспна правда. - 16 грудня.
185. Кашанюк В. Бережіть нафтопродукти / В. Кашанюк // Ленінським шляхом. - 1974. - 3 квітня.
186. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 23. - Спр. 1075. - Арк. 51.
187. Мізерна Т. І сонце, і лампочки світять / Т. Мізерна // Радянське Поділля. - 1979. - 13 лютого.
188. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый II Всесоюзным съездом колхозников-ударников и утверждённый Советом народных комиссаров и Центральным Комитетом ВКП(б) 17 февраля 1935 г // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. - В 5-ти томах. М.: Политиздат, 1969. - Т. 2. - С. 502.
189. Там само. - С. 520.
190. Гаврилов В. М. Селянська реприватизація землі та боротьба з нею Радянської влади / В. М. Гаврилов // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Черкаси, 2001. - Вип. 3. - С. 312.
191. Там само. - С. 313.
192. Березин М. А., Димони Т. М. Повинности российских колхозников (1930-1960-е годы) // Отечественная история. - 2002. - №2. - С. 99-100.
193. Рибак І. В. Зінків в історії Поділля / І. В. Рибак. - Кам'янець-Подільський: Видавництво Кам'янець-Подільського педагогічного університету, 1995. - С. 101.
194. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 5. - Арк. 103.
195. Там само. - Арк. 105.
196. Виступ М. В. Підгорного «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства» на січневому (1961) Пленумі ЦК КПРС // Колгоспне село. - 1961. - №17. - С. 3.
197. Лубко І. М. Роль і місце особистих присадибних господарств у контексті аграрних перетворень М. Хрущова (1953-1964 рр.). / І. М.

- Лубко // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 136.
198. Сотка землі: передова // Ленінським шляхом. – 1974. – 14 травня. – С. 2.
199. Вакуленко О., Довгополов М. Присадибна ділянка / О. Вакуленко, М. Довгополов // Ленінським шляхом. – 1944. – 30 травня.
200. Турчанинов М. До питання про особисте підсобне господарство / М. Турчанинов // Економіка Радянської України. – 1969. – №8. – С. 67.
201. Лубко І. М. Роль і місце особистих присадибних господарств у контексті аграрних перетворень М. Хрущова (1953-1964 рр.). / І. М. Лубко // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 136.
202. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 115.
203. Там само. – Арк. 116.
204. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898 - 1971. Т. 8 : 1959 - 1965 / за ред. П. М. Федосєєва, К. У. Черненко. К.: Політвидав України, 1981. – Т. 8. – С. 80.
205. Примірний статут колгоспу прийнятий Третім з'їздом колгоспників і затверджений Центральним Комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР 28 листопада 1969 р. К.: Урожай, 1970. – С. 22.
206. Там само. – С. 24.
207. Там само. – С. 25.
208. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 21. – Спр. 140. – Арк. 7.
209. Турчанинов М. До питання про особисте підсобне господарство / М. Турчанинов // Економіка Радянської України. – 1969. – №8. – С. 67.
210. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 115.
211. Там само. – Арк. 116.
212. Там само. – Арк. 104.
213. Там само. – Арк. 130.
214. Там само. – Спр. 42. – Арк. 16.
215. Губенко П. Личное подсобное хозяйство в экономической системе развитого социализма / П. Губенко // Экономика Советской Украины. – 1982. – №6. – С. 32.
216. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 42. – Арк. 16
217. Там само.
218. Там само. – Арк. 12.
219. І для власних потреб, і на продаж // Тваринництво України. – 1979. – №5. – С. 18-19.

220. Петренко І. С. Додатковий резерв виробництва м'яса / І. С. Петренко // Тваринництво України. – 1979. – №5. – С. 21.
221. Ткачук Г. І. Щедра колгоспна нива. / Г. І. Ткачук. К.: «Урожай», 1969. – С. 54.
222. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 202. – Арк. 42.
223. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 104.
224. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области. Статистический сборник. – Хмельницкий, 1989. – С. 12.
225. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 130.
226. Фтомов Г. С. Социально-экономические проблемы развития села / Г. С. Фтомов, А. Т. Великохатько, Н. Х. Вдовиченко // Расселенческий аспект. К.: Наукова думка, 1988. – С. 178.
227. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Д.: Вид-во Дніпропет. у-ту, 2001. – С. 69.
228. Масло М. Чому в Чанькові крадуть колгоспне добро / М. Масло // Ленінським шляхом. – 1974. – 20 серпня.
229. Паславський А. На сторожі колгоспного добра / А. Паславський // Ленінським шляхом. – 1977. – 21 липня.
230. Шульга Д. Берегти народне добро / Д. Шульга // Ленінським шляхом. – 1971. – 12 серпня.
231. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Д.: Вид-во Дніпропет. у-ту, 2001. – С. 92.
232. Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. – К.: Урожай, 1988. – С. 28.
233. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области. Статистический сборник. – Хмельницкий, 1989. – С. 66.
234. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 202. – Арк. 41.
235. Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. – К.: Урожай, 1988. – С. 36.
236. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 57.
237. Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. – К.: Урожай, 1988. – С. 69.
238. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области. Статистический сборник. – Хмельницкий, 1989. – С. 59-60.
239. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 202. – Арк. 45.
240. Там само. – Арк. 41.

241. Саблук П. Т. Матеріальний добробут сільських жителів: Навч. посіб. / П. Т. Саблук, М. К. Орлатий, В. С. Дієсперов, П. П. Борщевський, В. В. Вітвіцький // Інститут аграрної економіки УААН. – К., 2002. – С. 25.
242. Там само. – С. 212.
243. Там само. – С. 225.
244. Там само. – С. 229.
245. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 202. – Арк. 43.
246. Саблук П. Т. Матеріальний добробут сільських жителів: Навч. посіб. / П. Т. Саблук, М. К. Орлатий, В. С. Дієсперов, П. П. Борщевський, В. В. Вітвіцький // Інститут аграрної економіки УААН. – К., 2002. – С. 227.
247. Там само. – С. 230.
248. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области. Статистический сборник. – Хмельницкий, 1989. – С. 50.
249. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 202. – Арк. 44.
250. Там само. – Арк. 45.
251. Присадибна і право на неї. Передова // Ленінським шляхом. – 1974. – 30 травня.
252. Дулепа А. Про затрати праці колгоспниками в особистому підсобному господарстві / А. Дулепа // Економіка Радянської України. – 1962. – №3. – С. 101.
253. Там само. – С. 121.
254. Губенко П. Личное подсобное хозяйство в экономической системе развитого социализма / П. Губенко // Экономика Советской Украины. – 1982. – №6. – С. 31.
255. Вдовиченко М. Х. Соціально-економічний розвиток села. / М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий. – К.: Урожай, 1989. – С. 57.
256. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, І. В. Прокопа, др., Інститут економіки АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 230.
257. Дулепа А. Про затрати праці колгоспниками в особистому підсобному господарстві / А. Дулепа // Економіка Радянської України. – 1962. – №3. – С. 120.
258. Якуба К. І. Поліпшення використання трудових ресурсів села / К. І. Якуба. – К.: Урожай, 1988. – С. 60.
259. Фтомов Г. С. Социально-экономические проблемы развития села / Г. С. Фтомов, А. Т. Великохатко, Н. Х. Вдовиченко // Расселенческий аспект. К.: Наукова думка, 1988. – С. 183.
260. Там само. – С. 184.

261. Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. – К.: Урожай, 1988. – С. 38.
262. Фтомов Г. С. Социально-экономические проблемы развития села / Г. С. Фтомов, А. Т. Великохатко, Н. Х. Вдовиченко // Расселенческий аспект. К.: Наукова думка, 1988. – С. 182.
263. Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, I. В. Прокопа, др., Институт экономики АН УССР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 211.
264. Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. – К.: Урожай, 1988. – С. 4.
265. Там само. – С. 42.
266. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 8. – Спр. 296. – Арк. 9.
267. Лотоцкий И. И. Подсобные предприятия и промыслы – важный резерв повышения эффективного общественного производства колхозов / И. И. Лотоцкий // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подолии. Сборник научных трудов. – Каменец-Подольский. – 1970. – Т. XVIII – С. 129.
268. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 8. – Спр. 128. – Арк. 10
269. Лотоцкий И. И. Подсобные предприятия и промыслы – важный резерв повышения эффективного общественного производства колхозов / И. И. Лотоцкий // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подолии. Сборник научных трудов. – Каменец-Подольский. – 1970. – Т. XVIII – С. 129.
270. Там само. – С. 130.
271. Коммунистическая партия Советского союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988): Т. 1-15. М.: Политиздат, 1970. – Т. 4. – С. 385.
272. Рибак I. В. Здійснення плану «малої електрифікації» Подільського села (1946-1950 рр.) / I. В. Рибак // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 19-21.
273. Михайлик А. А. Современное состояние и перспективы развития производства строительных материалов в колхозах / А. А. Михайлик // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах

- Подолии. Сборник научных трудов. – Каменец-Подольский. – 1970. – Т. XVIII – С. 16.
274. Новак В. Колгоспна цегельня / В. Новак // Колгоспна правда . – 1972. – 22 липня.
275. Ключник А. Доходи допоміжних промислів / А. Ключник // Ленінським шляхом. – 1971. – 14 грудня.
276. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / КПРС в резолюціях. К.: Вид-во політичної літератури. 1980. – Т. 5. – С. 574.
277. Баженов Л. В. Сільська індустрія та її вплив на формування трудових ресурсів села / Л. В. Баженов, О. П. Григоренко // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 76.
278. Лотоцький И. И. Подсобные предприятия и промыслы – важный резерв повышения эффективного общественного производства колхозов / И. И. Лотоцкий // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подолии. Сборник научных трудов. – Каменец-Подольский. – 1970. – Т. XVIII – С. 130.
279. Баженов Л. В. Сільська індустрія та її вплив на формування трудових ресурсів села / Л. В. Баженов, О. П. Григоренко // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 77.
280. Ткачук Г. І. Щедра колгоспна нива / Г. І. Ткачук, К.: Урожай, 1969. – С. 138.
281. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 64. – Арк. 1-2.
282. Там само. – Спр. 895. – Арк. 1-2.
283. Там само. – Спр. 64. – Арк. 30.
284. Лотоцький И. И. Подсобные предприятия и промыслы – важный резерв повышения эффективного общественного производства колхозов / И. И. Лотоцкий // Повышение рентабельности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Подолии. Сборник научных трудов. – Каменец-Подольский. – 1970. – Т. XVIII – С. 130.
285. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 20. – Спр. 66. – Арк. 97.
286. Выдоборец А. В. Подсобные предприятия и промыслы в сельском хозяйстве / А. В. Выдоборец. – М.: Экономика, 1969. – С. 7.
287. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / КПРС в резолюціях. К.: Вид-во політичної літератури. 1980. – Т. 5. – С. 270.

288. Єрменчук С. Комплекс майбутнього / С. Єрменчук // Ленінським шляхом. – 1977. – 19 листопада.
289. Василенко В. Фабрика м'ясної продукції на Дністрі / В. Василенко // Радянське Поділля. – 1971. – 12 листопада.
290. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959-1980) / П. П. Панченко. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 173.
291. Ліпінський О. С. Розвиток міжгосподарської кооперації на Хмельниччині (1971-1979 рр.) / О. С. Ліпінський // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський. – 1980. – С. 7.
292. Чайка Л. С. Міжгосподарські тваринницькі об'єднання в системі агропромислового комплексу Хмельницької області / Л. С. Чайка, І. С. Чайка // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 69.
293. Панченко П. П. Аграрна історія України: Навч. посіб. для студ. і викл. с.-г. закл. освіти I-IV рівнів акредитації / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – К.: ВЦ «Просвіта», 2007. – С. 425.
294. ДАХО. – Ф. 791. – Оп. 9. – Спр. 763. – Арк. 39.
295. Там само. – Спр. 769. – Арк. 34.
296. Там само. – Спр. 763. – Арк. 20.
297. Там само.
298. Там само. – Арк. 24.
299. Там само. – Оп. 8. – Спр. 128. – Арк. 8.
300. Социально-экономические проблемы развития села (расселенческий аспект) / Г. С. Фтемов, А. Г. Великохатко, Н. Х. Вдовиченко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 160.
301. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 64. – Арк. 5.
302. Семенчук В. Усунути хиби недоброякості / В. Семенчук // Колгоспна правда. – 1971. – 15 травня.
303. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 202. – Арк. 20.
304. Там само. – Арк. 21.
305. Там само. – Арк. 92.
306. Там само. – Арк. 5.
307. Там само. – Арк. 93.
308. Там само. – Арк. 114-115.
309. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 5. – Арк. 32.
310. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 8. – Спр. 821. – Арк. 1-48.
311. Там само.
312. Там само. – Арк. 10-11.

313. Григоришин І. Село моє / І. Григоришин // Вінницька правда. – 1989. – 7 лютого.
314. Баженов Л. В. Сільська індустрія та її вплив на формування трудових ресурсів села / Л. В. Баженов, О. П. Григоренко // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 76.
315. Рибак І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення / І. В. Рибак // Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – 2-ге вид., доповн. – Кам'янець-Подільський: ФОП О. В.Сисин, 2010. – С. 149.

Розділ III.

1. Латер Е. С. Проблемы совершенствования производственной социально-бытовой инфраструктуры агропромышленных формирований. – Автореф. канд. экон. наук: 08.00.01. М., 1981. – С. 6.
2. Прокопишак К. В. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури та відродження сіл Карпатського регіону / К. В. Прокопишак. – Л. : [б.в.], 1997. – С. 14.
3. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Статистический отчет. – М. : Политиздат. – 1966. – Т. 3. – С. 291.
4. Лаврук Л. В. Проблеми стимулювання активності сільських трудових ресурсів Хмельниччини / Л. В. Лаврук, І. С. Бурлакова // Проблеми економічної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 80-81.
5. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К.: Політвидав України, 1961. – С. 32.
6. КПРС в резолюціях... К.: Політвидав України, 1970. – С. 71.
7. Петренко В. І. Економіка України у 1940-2000 роках (основні показники) / В. І. Петренко, І. А. Боднарчук, А. Г. Грабовський. – Вінниця, 2010. – С. 129.
8. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 48. – Спр. 58. – Арк. 1.
9. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 36.
10. Прискорювати соціальний розвиток: з четвертої сесії обласної Ради народних депутатів // Радянське Поділля. 1988. – 13 березня. – С. 1.
11. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 110.
12. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 175.

13. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. - К.: Урожай, 1991. - С. 116.
14. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 88.
15. Там само. - С. 107.
16. Там само. - С. 114.
17. ДАВО. - Ф. 5635. - Оп. 2. - Спр. 187. - Арк. 1.
18. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 112.
19. Вдовиченко М. Х. Соціально-економічний розвиток села. / М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий. - К.: Урожай, 1989. - С. 103.
20. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 118.
21. Там само. - С. 120.
22. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 23. - Спр. 1185. - Арк. 36.
23. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 24. - Спр. 1443. - Арк. 97.
24. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 30. - Арк. 51.
25. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 24. - Спр. 1443. - Арк. 98.
26. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 30. - Арк. 50.
27. Народное хозяйство Украинской ССР в 1979 году: Стат. ежегодник / ЦСУ УССР; Отв. за вып. Б.А.Сивко. - К.: Техника, 1980. - С. 313.
28. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 122.
29. Шепеленко В. Де «розшукати» світло? / В. Шепеленко // Жовтневі зорі. 1973. - 31 липня.
30. Деменчук М. До кого ще звертатись? / М. Демчук // Прапор перемоги. - 1987. - 1 лютого.
31. Степова А. Щоб завжди була електрика / А. Степова // Жовтневі зорі. - 1973. - 6 лютого.
32. Хоч лист і неопублікований // Трудова слава. - 1987. - 12 березня.
33. Вишнівський М. Не в своїй тарілці... / М. Вишнівський // Радянське Поділля. - 1963. - 15 березня.
34. Петренко В. С. Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). / В. С. Петренко. К.: Наук. думка, 1970. - С. 183.
35. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 30. - Арк. 178.

36. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 1443. – Арк. 87.
37. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 34.
38. Естетика сільського побуту. Редакційна // Прапор перемоги. – 1973. – 26 липня.
39. Історія українського селянства: нариси в 2-х томах / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 512.
40. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 120.
41. Там само. – С. 123.
42. Там само. – С. 123.
43. Там само. – С. 118.
44. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 51. – Спр. 53. – Арк. 23.
45. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 122.
46. Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – С. 124.
47. Григоренко О. П. Газифікація важливий фактор поліпшення виробничо-торгових умов праці і життя сільських трудівників / О. П. Григоренко, А. О. Орловська, В. О. Григоренко // Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський. – 2000. – С. 458.
48. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 147.
49. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 134.
50. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 147.
51. Хоч лист і не був надрукований // Вінницька правда. – 1968. – 18 жовтня.
52. Хоч лист і не був надрукований // Вінницька правда. – 1968. – 15 листопада.
53. Заходів вжито // Вінницька правда 1975. – 18 жовтня.
54. Ільчук А. Чи довго так буде / А. Ільчук // Жовтневі зорі. 1973. – 13 січня.
55. А радіо мовчить // Прапор перемоги. – 1973. – 16 лютого.
56. А віз і нині там // Вінницька правда 1968. – 15 листопада.
57. Горобець М. Перевірили роботу / М. Горобець // Трудова слава. – 1987. – 30 травня.
58. Рутковський Ю. Повна інформаційна ізоляція / Ю. Рутковський // Вінницька правда. – 1989. – 21 лютого.

59. А радіо мовчить... // Радянське Поділля. – 1988. – 23 серпня.
60. Бичок Є. То мовчить, то гарчить / Є. Бичок // Ленінським шляхом. – 1976. – 14 лютого.
61. Гаєнко П. Радіорозваги моньківських керівників / П. Гаєнко // Радянське Поділля. – 1963. – 16 квітня.
62. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 146.
63. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний збірник. К.: Статистика. – 1972. – С. 139.
64. Латюк П. Аби менше мороки / П. Латюк // Радянське Поділля. – 1963. – 15 січня.
65. Коломієць І. Як у ведмежому закутку / І. Коломієць // Вінницька правда. – 1989. – 4 лютого.
66. Про роботу телефонного зв'язку. У Летичівському райкомі КП України // Колгоспна правда. – 1971.
67. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 139. – Арк. 82.
68. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 100.
69. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 70. – Арк. 59.
70. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 181.
71. Там само. – С. 182.
72. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 - 1991 рр. / І. В. Рибак; ред.: П. П. Панченко. – Кам'янець-Подільський. : Абетка, 2000. – С. 191.
73. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 188.
74. Там само. – С. 192.
75. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 33.
76. Великий Є. М. Соціальні фактори відтворення продуктивних сил села / Є. М. Великий // Проблеми економічної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 79-80.
77. Колгоспному селу під'їзні шляхи з твердим покриттям // Радянська Україна. – 1967. – 22 березня.
78. Бондаренко Г. В. Соціальний розвиток сіл Хмельниччини (1976-1986) / Г. В. Бондаренко, І. В. Рибак // Проблеми економічної географії Поділля: тези, доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 74-75.

79. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 185.
80. Там само. – С. 189.
81. Рейдова бригада О. Романюк Ох, дороги // Ленінським шляхом. – 1976. – 3 липня.
82. Шкур'як В. Ще раз про благоустрій / В. Шкур'як // Прапор жовтня. – 1975. – 7 січня.
83. Фалендиш Р. Моє село / Р. Фалендиш // Ленінським шляхом. – 1977. – 21 квітня.
84. Час звернути увагу // Жовтневій зорі. – 1973. – 5 квітня.
85. Коломієць І. Як у ведмежому закутку / І. Коломієць // Вінницька правда. – 1989. – 4 лютого.
86. Чому ж у нас не так? // Наддністрянська правда. – 1969. – 1 лютого.
87. Кочерга Г. Якщо нема господаря / Г. Кочерга // Трудова слава. – 1987. – 17 жовтня.
88. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 37.
89. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР / І. Д. Хорош. – К.: Здоров'я, 1969. – С. 154.
90. Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник / ЦСУ УРСР. К.: Техніка, 1977. – С. 321.
91. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 91.
92. Кравчук А. День і все життя / А. Кравчук // Трудова слава. – 1987. – 19 травня.
93. Петренко В. І. Економіка України у 1940-2000 роках (основні показники) / В. І. Петренко, І. А. Боднарчук, А. Г. Грабовський. Вінниця, 2010. – С. 119.
94. Там само. – С. 119.
95. Прискорювати соціальний розвиток. З четвертої сесії обласної Ради народних депутатів // Радянське Поділля. – 1988. – 13 березня.
96. Турбота про здоров'я. Передова // Радянське Поділля. – 1985. – 28 травня.
97. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 125-126.
98. Там само. – С. 155.
99. ДАВО. – Ф. 5635. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 6.
100. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 16. – Арк. 99.
101. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 39.

102. Трикуленко В. Це хвилює / В. Трикуленко // Трудова слава. - 1987. - 8 жовтня.
103. Вільчинський М. Хоч є в нас медпункт / М. Вільчинський // Радянське поділля. - 1967. - 27 березня.
104. ДАХО. - Ф. 1263. - Оп. 9. - Спр. 758. - Арк. 7.
105. Співак В. Хоч є у нас лікарня / В. Співак // Колос. - 1974. - 12 березня.
106. Там само.
107. Трикуленко В. Це хвилює / В. Трикуленко // Трудова слава. - 1987. - 8 жовтня.
108. ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 31. - Спр. 2225. - Арк. 9.
109. ЦДАВО України. - Ф. 296. - Оп. 8. - Спр. 2225. - Арк. 1.
110. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 149.
111. Там само. - С. 151.
112. ДАХО. - Ф. 1263. - Оп. 7. - Спр. 812. - Арк. 26.
113. ДАХО. - Ф. 1263. - Оп. 9. - Спр. 758. - Арк. 29.
114. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 33.
115. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 119. - Арк. 140-142.
116. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 137.
117. Там само. - С. 136.
118. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 8. - Спр. 404. - Арк. 8.
119. Вінничина за 50 років після Великої Вітчизняної війни: статистичний збірник / Вінницьке обласне управління статистики. - Вінниця : [б. и.], 1995. - С. 15.
120. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Хмельницкий: Приватна друкарня, 1989. - С. 68.
121. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 151.
122. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 130. - Арк. 165.
123. Роботько Ф. М. Розвиток освіти на Вінниччині в 1970-1987 рр. / Ф. М. Роботько, М. П. Жовнір // Тези доповідей восьмої Вінницької

- обласної історико-краєзнавчої конференції . – Вінниця, 1989. – С. 89-90.
124. ДАВО. – Ф. 2356. – Оп. 48. – Спр. 16. – Арк. 98.
 125. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 140.
 126. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 37.
 127. ДАВО. – Ф. 4897. – Оп. 2. – Спр. 425. – Арк. 10.
 128. ДАВО. – Ф. 4897. – Оп. 2. – Спр. 489. – Арк. 1.
 129. ДАВО. – Ф. 4897. – Оп. 2. – Спр. 420. – Арк. 108.
 130. Про хід реалізації програми надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки області та виходу її з кризового стану за 1991. Хмельницький. : Хмельницьке обласне управління статистики, 1991. – С. 16.
 131. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 136.
 132. За дальший розвиток радянської освіти. З січневої наради вчителів // Колгоспна правда. – 1971. – 9 січня.
 133. Домарецький І. Шкільні негаразди / І. Домарецький // Трудова слава. – 1983. – 26 липня.
 134. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 48.
 135. Чому ж у нас не так // Наддністрянська правда. – 1969. – 21 лютого.
 136. Тарнорудський В. Вчити і виховувати відмінно / В. Тарнорудський // Ленінським шляхом. – 1974. – 29 серпня.
 137. Збудуємо постійні колгоспні ясла та дитсадки // Черкаська правда. – 1957. – 13 березня.
 138. Дошкільним закладам на селі постійну турботу (передова) // Сільські вісті. – 1962. – 24 лютого.
 139. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 125.
 140. Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник / ЦСУ УРСР. К.: Техніка, 1977. – С. 318.
 141. Там само. – С. 319.
 142. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 125.
 143. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 130.
 144. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 97.

145. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 23. - Спр. 1185. - Арк. 38.
146. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 134.
147. Там само. - 131.
148. Романюк І. М. Українське село у 50-ті - першій половині 60-х років ХХ ст. / І. М. Романюк. - Вінниця: Книга-Вега, 2005. - С. 139.
149. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 24. - Спр. 1330. - Арк. 3.
150. Там само. - Арк. 7.
151. ДАВО. - Ф. 4897. - Оп. 2. - Спр. 443. - Арк. 42.
152. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 24. - Спр. 1330. - Арк. 7.
153. ДАВО. - Ф. 5635. - Оп. 2. - Спр. 121. - Арк. 28-29.
154. ДАВО. - Ф. 1263. - Оп. 9. - Спр. 459. - Арк. 30.
155. Рейдова бригада Ярмоленко Л., Гриб В., Марчук В., Бенько В., Долинський В. Діти вимагають уваги // Ленінським шляхом. - 1976. - 6 липня.
156. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 22. - Спр. 383. - Арк. 2.
157. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 - 1991 рр. / І. В. Рибак; ред.: П. П. Панченко. - Кам'янець-Подільський. : Абетка, 2000. - С. 224.
158. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 30. - Арк. 220.
159. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 22. - Спр. 383. - Арк. 9.
160. Рейдова бригада Бачинський Г., Гулевич В., Кліманський А. Не скрізь гаразд // Колгоспна правда. - 1971. - 21 серпня.
161. Клуб без господаря. Лист молоді з Щедрової // Колгоспна правда. - 1971. - 12 жовтня.
162. Яковлєв О. У клубі панує тиша / О. Яковлєв // Ленінським шляхом. - 1977. - 11 січня.
163. Чому згасають вогнища культури у малих селах // Вінницька правда. - 1957. - 24 липня.
164. Крочек Л. Догосподарювались / Л. Крочек // Радянське Поділля. - 1963. - 26 лютого.
165. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 9. - Арк. 208.
166. Сільським закладам культури - постійну турботу // Радянська Україна. - 1957. - 12 листопада.
167. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 45. - Спр. 9. - Арк. 156.
168. Там само. - Арк. 210.
169. Там само. - Арк. 211.
170. Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник / ЦСУ УРСР. К.: Техніка, 1977. - С. 322.

171. Там само. – С. 323.
172. Гораш Ю. Новий заклад культури / Ю. Гораш // Прапор перемоги. – 1973. – 17 березня.
173. Звенигородський В. Естетика сільського побуту / В. Звенигородський // Прапор перемоги. – 1973. – 26 липня.
174. Будинок на узвишєні // Вінницька правда. – 1968. – 10 грудня.
175. Дацько П. Степанівські новини / П. Дацько // Вінницька правда. – 1968. – 19 листопада.
176. Свідерський А. Селу потрібен архітектор / А. Свідерський // Вінницька правда. – 1968. – 19 листопада.
177. Галіцин І. Розквітають села / І. Галіцин // Вінницька правда. – 1968. – 8 грудня.
178. Костко О. Не так, як у сусідів / О. Костко // Вінницька правда. – 1975. – 19 жовтня.
179. Кириленко О. Коли ж буде новосілля? / О. Кириленко // Вінницька правда. – 1975. – 14 жовтня.
180. Мусійчук Е. «Бородата» будова / Е. Мусійчук // Ленінським шляхом. – 1977. – 22 листопада.
181. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 232.
182. Там само. – Арк. 172.
183. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 132.
184. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 147.
185. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 38.
186. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 147.
187. Дивна байдужість // Радянське Поділля. – 1962. – 3 листопада.
188. Людмилов В. Чому не світить клубний вогник / В. Людмилов // Жовтневі зорі. – 1973. – 25 січня.
189. Руденко В. Проблем не меншає / В. Руденко // Вінницька правда. – 1989. – 18 січня.
190. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 70. – Арк. 59.
191. Костко О. Не так, як у сусідів / О. Костко // Вінницька правда. – 1975. – 19 жовтня.
192. Руденко В. Проблем не меншає / В. Руденко // Вінницька правда. – 1989. – 18 січня.
193. Купріянов В. Прижився зрадник / В. Купріянов // Трудова слава. – 1987. – 25 червня.

194. Чернищук Р. Хто ж розжене нудьгу / Р. Чернищук // Прапор перемоги. – 1973. – 2 серпня.
195. Лобода І. Вдосконалювати спосіб життя сільського населення / І. Лобода // Економіка Радянської України. – 1983. – №7. – С. 35.
196. Там само. – С. 36.
197. Куценко В. Соціально-культурний прогрес сучасного села / В. Куценко // Економіка Радянської України. – 1980. – №7. – С. 85.
198. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 175.
199. Там само. – Арк. 176.
200. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 9. – Арк. 211.
201. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 174.
202. Ще раз про кінообслуговування на селі // Вінницька правда. – 1952. – 12 лютого.
203. Чернищук Р. Хто ж розжене нудьгу / Р. Чернищук // Прапор перемоги. – 1973. – 2 серпня.
204. На правах бідного родича // Радянське Поділля. – 1962. – 14 лютого.
205. М. Варенко Бібліотеки на роздоріжжі / Варенко М. // Колгоспна правда. – 1971. – 17 липня.
206. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 9. – Арк. 207.
207. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. – Арк. 228.
208. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 171.
209. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области. Статистический сборник. Хмельницкий. – 1989. – С. 122.
210. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 171.
211. ДАВО. – Ф. 4971. – Оп. 8. – Спр. 21. – Арк. 15.
212. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 161.
213. Овчарук В. Стадіон під плугом / В. Овчарук // лєнінським шляхом. – 1977. – 2 липня.
214. Бабюк А. Проблеми сільського спорту / А. Бабюк // Ленінським шляхом. – 1976. – 12 лютого.
215. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 22. – Спр. 383. – Арк. 2.
216. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 148.
217. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 39.
218. Кочерга А. И. Сфера обслуживания населения: региональные проблемы / А. Н. Амылов и др. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 112.
219. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 406. – Арк. 79.

220. Бедрій Д. Розвиток сільської торгівлі / Д. Бедрій // Економіка Радянської України. – 1975. – №4. – С. 47.
221. Аграновский Е. Д. Комплексное развитие сети торговли и общественного питания на селе / Е. Д. Аграновский, В. И. Музычкин. М.: Экономика, 1980. – С. 13.
222. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 9. – Арк. 186.
223. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Хмельницкий: Приватна друкарня, 1989. – С. 41
224. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 163.
225. Там само. – С. 169.
226. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 33.
227. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний збірник. К.: Вид-во Статистика. – 1972. – С. 179-180.
228. Ткачук Г. Улучшать быт тружеников села / Г. Ткачук // Известия. – 1970. – 9 августа.
229. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 323. – Арк. 61.
230. ДАВО. – Ф. 5921. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 25.
231. Дідик Д., П'янківський І., Чепурний В., Каркович С. Назва цьому марнотратство / Д. Дідик, І. П'янківський, В. Чепурний, С. Каркович // Ленінським шляхом. – 1971. – 9 лютого.
232. Коваль М. Передчасна радість / М. Коваль, Л. Ковальчук, М. Пузир // Прапор перемоги. – 1973. – 3 квітня.
233. ДАВО. – Ф. 5921. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 3.
234. Там само. – Арк. 4.
235. Там само. – Арк. 51.
236. Там само. – Арк. 54.
237. Там само. – Арк. 2.
238. Рейдова бригада Іванов А., Сердечнюк Н., Швець І., Цвяк В. Люди в полі, а продавці вдома / А. Іванов, Н. Сердечнюк, І. Швець, В. Цвяк // Ленінським шляхом. – 1976. – 2 лютого.
239. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 428. – Арк. 8.
240. Гнатюк І. Коротко і сердито / І. Гнатюк // Вінницька правда. – 1989. – 7 січня.
241. Бродовська Т. Сервіс по-бабинському / Т. Бродовська // Трудова слава. – 1987. – 4 липня.
242. Сільська крамниця // Колгоспна правда. – 1971. – 12 жовтня.
243. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 87.

244. Бедрій Д. Розвиток сільської торгівлі / Д. Бедрій // Економіка Радянської України. – 1975. – №4. – С. 47.
245. Аграновский Е. Д. Комплексное развитие сети торговли и общественного питания на селе / Е. Д. Аграновский, В. И. Музычкин. М.: Экономика, 1980. – С. 13.
246. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3494. – Арк. 8.
247. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. – Арк. 140.
248. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 162.
249. Там само. – С. 163.
250. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний збірник. К.: Вид-во Статистика. – 1972. – С. 160.
251. Там само. – С. 7.
252. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 42. – Арк. 78.
253. Там само. – Оп. – 50. – Спр. 20. – Арк. 61.
254. Там само. – Спр. 19. – Арк. 17.
255. Там само. – Оп. 45. – Спр. 9. – Арк. 188.
256. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1316. – Арк. 39.
257. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 79.
258. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Хмельницкий: Приватна друкарня, 1989. – С. 41.
259. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 78.
260. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 168.
261. ДАХО. – Ф. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185. – Арк. 39.
262. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 170.
263. Симорот В. П. Пути повышения уровня охвата населения услугами общественного питания / В. П. Симорот, Т. М. Сараева. К.: Знание, 1979. – С. 6.
264. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 - 1991 рр. / І. В. Рибак; ред.: П. П. Панченко. – Кам'янець-Подільський. : Абетка, 2000. – С. 208.
265. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 8. – Спр. 2024. – Арк. 46.
266. Аленков В. Громадському хлібопеченню нашу постійну турботу / В. Аленков // Правда України. – 1970. – 25 жовтня.

267. Ордена Леніна колгосп «Україна»: Збірник документів і матеріалів з історії колгоспу «Україна» с. Лісоводи Городоцького району Хмельницької області (1944–1977) / Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Хмельницький обласний державний архів. Львів: «Каменярь», 1977. – С. 215.
268. Зваричук А. Громадське хлібопечення – справа нова, але вигідна / А. Зваричук // Сільські вісті. – 1967. – 17 березня.
269. Петренко В. С. Поліпшення побутових умов колгоспного селянства Української РСР у восьмій п'ятирічці / В. С. Петренко // Народна творчість та етнографія. – 1972. – №6. – С. 89.
270. Лавринович М. До питання про зростання добробуту трудівників села, як однієї з умов піднесення їх культурно-побутового рівня / М. Лавринович, М. Куліш // В. І. Ленін і соціально-економічні зміни на селі. Збірник наукових статей. Житомир: Б. в., 1970. – С. 190.
271. Торгівлю на вищий рівень // Жовтневі зорі. – 1973. – 6 лютого.
272. Порушують правила торгівлі продавці у пекарні // Прапор перемоги. – 1983. – 15 лютого.
273. Шивці у перукарні // Вінницька правда. – 1968. – 25 жовтня.
274. Висновку не зробили // Трудова слава. – 1987. – 10 лютого.
275. Магазин є, а товарів ... ? // Наддністрянська правда. – 1979. – 7 січня.
276. Рейдова бригада Іванов А., Сердечнюк Н., Швець І., Цвяк В. Люди в полі, а продавці вдома / А. Іванов, Н. Сердечнюк, І. Швець, В. Цвяк // Ленінським шляхом. – 1976. – 2 лютого.
277. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 - 1991 рр. / І. В. Рибак; ред.: П. П. Панченко. – Кам'янець-Подільський. : Абетка, 2000. – С. 220.
278. Там само. – С. 221.
279. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 270. – Арк. 1489.
280. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 45. – Арк. 126.
281. Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник / ЦСУ УРСР. К.: Техніка, 1977. – С. 160.
282. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. – Арк. 86.
283. Жовнір М. П. Розвиток сфери платних побутових послуг на Вінниччині в 1986-1989 рр. / М. П. Жовнір // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця. – 1991. – С. 121.
284. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 176.

285. Головня А. Вдосконалення організації побутового обслуговування / А. Головня, В. Шипуліна // Економіка Радянської України. - 1985. - № 2. - С. 52.
286. Там само. - С. 53.
287. Там само. - С. 54.
288. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 175.
289. Там само.
290. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 50. - Спр. 20. - Арк. 86.
291. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 50. - Спр. 20. - Арк. 142.
292. ДАХО. - Ф. 1285. - Оп. 23. - Спр. 70. - Арк. 59.
293. Сільські ради і побутова передова // Прапор жовтня. - 1975. - 22 жовтня.
294. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 177.
295. ДАВО. - Ф. 5635. - Оп. 1. - Спр. 175. - Арк. 10.
296. Служба побуту - важлива служба // Ленінським шляхом. - 1974. - 19 листопада.
297. Гасюк Г. Готель у швейній майстерні / Г. Гасюк // Радянське Поділля. - 1979. - 8 квітня.
298. ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 50. - Спр. 20. - Арк. 87.
299. За прикладом черкащан // Сільські вісті. - 1968. - 13 лютого.
300. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 - 1991 рр. / І. В. Рибак; ред.: П. П. Панченко. - Кам'янець-Подільський. : Абетка, 2000. - С. 219.
301. Ореховський О. Комунальна служба на селі / О. Ореховський // Ленінським шляхом. - 1974. - 19 лютого.
302. Про заходи по поліпшенню комунального обслуговування населення в сільській місцевості. Постанова ради міністрів Української РСР // Сільські вісті. - 1984. - 14 жовтня.
303. Дробчак Г. Удосконалювати комунальну службу села / Г. Дробчак // Сільські вісті. - 1986. - 13 грудня.
304. Там само.
305. Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 171.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Кількість сільських населених пунктів

Роки	1970 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.
Україна	31280	29600	28988	28564
Кримська АР	1172	1036	983	963
Області:				
Вінницька	1517	1490	1466	1464
Волинська	1077	1064	1045	1045
Дніпропетровська	1603	1502	1461	1449
Донецька	1252	1145	1121	1120
Житомирська	1697	1672	1654	1655
Закарпатська	580	563	551	563
Запорізька	1065	956	935	929
Івано-Франківська	766	760	754	760
Київська	1246	1211	1209	1205
Кіровоградська	1264	1099	1027	1019
Луганська	899	804	800	796
Львівська	1884	1874	1871	1871
Миколаївська	1055	974	935	917
Одеська	1226	1188	1152	1139
Полтавська	2165	1955	1904	1862
Рівненська	1011	999	1002	1002
Сумська	1723	1618	1543	1501
Тернопільська	964	948	941	988
Харківська	2091	1861	1768	1741
Херсонська	790	716	698	675
Хмельницька	1452	1432	1415	1416
Черкаська	813	604	797	821
Чернівецька	398	398	395	398
Чернігівська	1571	1531	1523	1520

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 92.

Таблиця 2

Групування областей Української РСР за середньою заселеністю сіл на 1.01. 1987 р. чол./км²

Група	Середня заселеність сіл, чол.,	Середня заселеність в групі, чол.,	Села з чисельністю жителів до 200 чол., %	Середня відстань між		Щільність населення,		Сільські жителі в загальній чисельності населення, %	Області
				Селами км	Усіма населеними пунктами, км	Усього	В тому числі сільського		
1	До 450	424	44,2	5,1	4,9	93,4	21,4	30,1	Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Полтавська, Сумська, Харківська, Чернігівська, Житомирська
2	451-700	559	29,2	5,3	5,2	66,1	28,0	42,6	Запорізька, Рівненська, Львівська, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька, Волинська
3	701-1000	769	21,7	5,4	5,2	91,9	35,0	45,8	Кримська, Одеська, Вінницька, Київська, Тернопільська, Черкаська
4	Більше 1000	1216	7,1	5,1	5,0	102,3	59,2	57,8	Чернівецька, Закарпатська, Івано-Франківська
	Всього	645	29,5	5,2	5,0	84,8	28,2	33,3	

Крисанов Д. Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов // АН Украинской ССР, Ин-т экономики. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 134.

Таблиця 3

Групування областей Української РСР за щільністю малих сіл на 1990 р.

Група	Щільність малих сіл на 100000 га, чисельність розмаху коливань, знаменник середній по групі	Земельна площа, %	Малі села			Чисельність населення, %	З виробничими об'єктами	Села, %		Області
			Усього	%	В середньому по області			Розташовані		
								На відстані більше 5 км від Центрального господарства	На дорогах з твердим покриттям	
I	$\frac{2,4-4,2}{3,1}$	33,0	4984	52,9	711	50,3	53,9	53,0	30,3	Дніпропетровська, Полтавська, Сумська, Харківська, Львівська, Чернігівська, Житомирська
II	$\frac{1,5-2,4}{1,8}$	17,0	1591	16,9	398	16,3	62,2	57,3	38,7	Луганська, Донецька, Кіровоградська, Миколаївська
III	$\frac{1,0-1,5}{1,35}$	33,8	2315	42,5	289	27,0	59,1	49,8	30,8	Запорізька, Кримська, Одеська, Вінницька, Хмельницька, Київська, Волинська, Рівненська
IV	$\frac{0,3-1,0}{0,7}$	16,2	540	5,7	90	6,4	49,3	61,3	21,6	Херсонська, Черкаська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська, Івано-Франківська
УРСР 25	$\frac{0,3-4,2}{1,9}$	100,0	9430	100,0	377	100,0	57,7	53,8	32,1	

Человек в аграрной сфере / Л. А. Шепотько, Д. Ф. Крисанов, І. В. Прокопа, др., Інститут економіки АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 236.

Таблиця 4

**Зміни в адміністративному обліку сільських населених пунктів
Української РСР в 1976-1989 рр.**

Область	Усього знято сіл		Із них об'єднано		В тому числі з містом	Заселено			Переведено в СМТ		Взято на облік
	1976 - 1978	1979 - 1989	1976 - 1978	1979 - 1989	1976 - 1978	1979 - 1989	1976 - 1978	1979 - 1989	1976 - 1978	1979 - 1989	
Вінницька	34	34	17	27	10	16	17	7	4	7	10
Волинська	44	1	40	1	4	-	4	-	-	-	4
Дніпропетровська	131	96	16	4	5	4	115	92	-	1	-
Донецька	114	113	49	25	9	12	65	88	-	1	-
Житомирська	25	19	21	6	17	4	4	13	5	6	2
Закарпатська	1	3	-	3	-	3	1	-	13	2	-
Запорізька	71	101	28	23	2	5	43	78	1	3	-
Івано-Франківська	8	5	8	5	3	5	-	-	-	-	5
Київська	25	46	13	18	7	10	12	28	7	6	3
Кіровоградська	160	142	49	57	9	7	111	85	6	-	1
Кримська	134	102	28	21	18	10	106	81	20	3	3
Луганська	794	75	4	10	2	2	75	65	10	3	4
Львівська	48	11	45	7	17	1	3	4	3	2	33
Миколаївська	132	69	42	5	2	1	90	64	8	2	-
Одеська	195	39	127	4	2	2	68	35	7	4	9
Полтавська	127	199	59	99	5	9	68	100	5	1	2
Рівненська	11	26	8	12	2	7	3	14	2	1	10
Сумська	185	123	75	21	13	6	110	102	2	1	2
Тернопільська	7	19	2	13	2	8	5	6	1	7	25
Харківська	271	229	78	58	6	8	193	171	5	-	-
Херсонська	78	72	6	1	4	1	72	71	5	2	-
Хмельницька	31	3	16	1	7	-	15	2	4	2	2
Черкаська	23	23	13	8	5	2	10	15	-	-	22
Чернівецька	3	3	1	-	1	-	2	3	4	-	6
Чернігівська	28	37	8	16	-	5	20	21	1	-	-
Українська СРСР	1965	1590	753	445	152	128	1212	1145	113	54	143

Українське село: проблеми і перспективи / за ред. Л. О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – С. 36.

**Чисельність сільського населення Хмельницької області
1959-1989 рр.**

Перепис	Чисельність	В тому числі		В процентах до всього населення	
		Міське	Сільське	Міське	Сільське
1959 / за переписом на 15 січня	1605,6	304,9	1300,7	19,0	81,0
1970 / за переписом на 15 січня	1615,4	431,7	1183,7	26,7	73,3
1979 / за переписом на 17 січня	1558,4	559,9	998,5	35,9	64,1
1989 / за переписом на 12 січня	1527,1	723,0	804,1	47,3	52,7

Социальное и экономическое развитие области (от выборов к выборам).
- Хмельницкий: Хмельницкое областное управление статистики, 1989. - С. 91.

**Сальдо міграції сільського населення,
тис. чол.**

	1970р.	1975р.	1980р.	1985р.	1990р.
Україна	-248,5	289,1	-195,8	-171,3	-70,7
Кримська АР	-0,4	5,4	-105	2,3	22,2
<u>Області:</u>					
Вінницька	-26,4	-30,1	-11,5	-17,0	-7,0
Волинська	-5,6	-10,6	-7,6	-11,2	-4,6
Дніпропетровська	-13,7	-11,6	-8,0	-3,3	-3,0
Донецька	-6,1	-4,1	-4,6	-4,3	-1,5
Житомирська	-30,7	-18,2	-9,9	-12,1	-14,4
Закарпатська	-1,9	-5,0	-1,2	-7,7	-4,9
Запорізька	-1,3	-8,2	-4,6	-4,6	-2,0
Івано-Франківська	-0,5	-8,3	-7,1	-8,9	-1,4
Київська	-16,2	-14,3	-14,4	-5,1	-6,0
Кіровоградська	-8,4	-13,0	-7,4	-4,1	-0,3
Луганська	-14,3	-5,3	-5,1	-2,3	-0,5
Львівська	-3,6	-18,4	-15,4	-13,1	-4,5
Миколаївська	-11,0	-1,4	-6,5	-2,6	-0,2
Одеська	-10,5	-10,9	-6,3	-5,5	-2,0
Полтавська	-10,9	-13,5	-6,1	-2,3	-2,7
Рівненська	-5,1	-11,3	-8,7	-10,2	-5,6
Сумська	-15,8	-21,6	-8,2	-5,0	-3,1
Тернопільська	-1,0	-13,7	-5,1	-9,3	-4,9
Харківська	-9,8	-19,8	-3,4	-3,8	-3,1
Херсонська	-4,8	6,1	-6,4	-4,2	-1,8
Хмельницька	-14,0	-28,6	-12,1	-16,4	-7,2
Черкаська	-14,0	-10,4	-8,6	-7,5	-3,8
Чернівецька	0,7	-6,1	-2,1	-4,7	-3,4
Чернігівська	-23,2	-16,2	-14,7	-6,4	-3,2

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 35.

Кількість та загальна площа порожніх будинків в сільській місцевості

	На 1.01.1986 р.		На 1.01.1991 р.	
	кількість порожніх будинків, од.	загальна площа, тис.кв.м	кількість порожніх будинків, од.	загальна площа, тис.кв.м.
Україна	110277	4224,1	129069	5426,0
Кримська АР	385	13,4	225	8,5
Області:				
Вінницька	14279	587,4	12211	554,6
Волинська	2078	78,3	3396	144,6
Дніпропетровська	3852	172,7	4636	190,4
Донецька	2987	109,5	2877	107,3
Житомирська	6601	240,9	7960	333,4
Закарпатська	639	30,1	336	17,7
Запорізька	2652	99,2	2323	97,0
Івано-Франківська	2311	101,7	2727	117,1
Київська	7995	300,1	10097	432,0
Кіровоградська	5500	215,7	7461	307,2
Луганська	3375	100,6	4498	154,5
Львівська	3935	169,0	5453	283,7
Миколаївська	2713	113,3	2704	116,2
Одеська	6904	271,0	7443	350,5
Полтавська	6609	227,4	8033	329,3
Рівненська	644	24,9	1573	75,4
Сумська	6710	245,5	8565	307,3
Тернопільська	1717	66,6	1668	127,9
Харківська	4631	140,6	5938	192,7
Херсонська	848	35,0	908	40,8
Хмельницька	6375	265,5	8426	390,0
Черкаська	8259	326,1	9353	407,0
Чернівецька	1409	55,0	7665	276,9
Чернігівська	6869	234,6	1593	61,9

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 115.

**Розподіл сільського населення за віком
на 1 січня 1990 р.**

	Питома вага осіб у віці, %			Середній вік, років
	молодше праце-	працездатного	старше праце-	
Україна	22,2	49,4	28,4	39,8
Кримська АР	26,3	56,0	17,7	34,4
Області:				
Вінницька	19,0	47,3	33,7	43,0
Волинська	25,0	47,4	27,6	38,3
Дніпропетровська	21,7	49,9	28,4	40,2
Донецька	22,0	50,9	27,1	39,4
Житомирська	21,0	47,2	31,8	41,5
Закарпатська	28,4	54,1	17,5	32,9
Запорізька	22,4	50,4	27,2	39,7
Івано-Франківська	25,4	50,9	23,7	36,5
Київська	20,3	49,3	30,4	41,3
Кіровоградська	19,8	47,8	32,4	42,6
Луганська	21,6	50,5	27,9	40,0
Львівська	24,4	49,9	25,7	37,6
Миколаївська	24,3	52,0	23,6	37,4
Одеська	24,5	51,5	24,0	37,6
Полтавська	19,1	46,9	34,0	43,0
Рівненська	26,4	48,8	24,8	37,0
Сумська	17,8	45,3	36,9	44,6
Тернопільська	22,1	47,6	30,3	40,6
Харківська	20,2	49,5	30,3	41,1
Херсонська	26,1	53,9	20,0	35,5
Хмельницька	18,7	46,6	34,7	43,4
Черкаська	18,7	47,4	33,9	43,5
Чернівецька	25,2	51,0	23,8	36,8
Чернігівська	16,6	43,6	39,8	46,2

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 37.

Розподіл сільського населення по групах населених пунктів на 1 січня 1991 р., в % до загальної його чисельності

	Населення, що проживав в населених пунктах з числом жителів				
	до 50	50-199	200-499	500-999	1000 і більше
Україна	0,4	4,7	14,3	26,0	54,6
Кримська АР	0,2	2,6	11,0	16,2	70,0
Області:					
Вінницька	0,3	2,8	11,6	28,8	56,5
Волинська	0,1	5,1	23,7	37,6	33,5
Дніпропетровська	0,8	8,6	17,6	20,9	52,1
Донецька	0,6	7,8	16,9	28,8	45,9
Житомирська	0,5	8,7	23,5	33,9	33,4
Закарпатська	-	0,5	5,0	14,2	60,3
Запорізька	0,5	6,9	15,0	20,0	57,6
Івано-Франківська	-	1,0	5,8	17,4	75,8
Київська	0,3	2,6	10,5	23,4	63,2
Кіровоградська	0,8	6,7	15,7	27,1	49,7
Луганська	0,7	6,6	16,1	27,3	49,3
Львівська	0,2	4,0	17,9	32,8	45,1
Миколаївська	0,6	6,5	15,4	27,2	50,3
Одеська	0,3	3,7	8,9	15,2	71,9
Полтавська	1,0	8,3	19,7	30,2	40,8
Рівненська	0,2	3,5	18,3	30,1	47,9
Сумська	1,6	10,4	17,7	26,9	43,4
Тернопільська	0,1	1,6	15,3	36,0	47,0
Харківська	1,3	8,9	17,4	28,8	43,6
Херсонська	0,2	4,2	10,7	19,8	65,1
Хмельницька	0,2	4,2	21,1	38,5	36,0
Черкаська	0,1	1,7	8,4	26,0	63,6
Чернівецька	-	0,7	4,0	12,3	63,0
Чернігівська	1,0	8,1	17,2	30,8	42,9

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 93.

Таблиця 10

**Коефіцієнти народжуваності, кількість народжених
в розрахунку на 1000 чол. населення**

	Місто			Село			Всього		
	1980 р.	1985 р.	1990 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.	1980	1985	1990 р.
Україна	15,6	15,6	12,7	13,6	13,8	12,7	14,8	15,0	12,7
Кримська АР	14,9	15,2	12,4	16,4	15,7	14,1	15,4	15,4	12,9
<u>Області:</u>									
Вінницька	16,7	16,6	14,3	11,4	11,6	10,9	13,3	13,7	12,4
Волинська	19,9	19,3	16,5	16,6	15,9	14,2	18,0	17,5	15,4
Дніпропетровська	15,2	15,5	12,3	12,4	13,9	11,6	14,6	15,2	12,3
Донецька	14,5	14,2	10,8	12,3	13,0	11,9	14,2	14,1	10,9
Житомирська	17,7	18,2	14,2	12,6	12,5	11,4	14,9	15,3	12,9
Закарпатська	18,3	18,2	15,8	19,2	18,4	17,6	18,9	18,3	16,8
Запорізька	15,3	15,1	12,3	13,5	13,8	12,8	14,8	14,8	12,4
Івано-	17,2	16,8	15,8	17,6	17,2	15,3	17,4	17,0	15,5
Київська	16,7	16,4	13,4	13,1	13,1	11,0	14,8	14,7	12,3
Київ	15,7	15,6	12,0	-	-	-	15,7	15,6	12,0
Кіровоградська	16,1	15,9	13,3	11,0	11,0	11,6	13,7	13,9	12,6
Луганська	15,0	14,8	11,6	13,4	12,9	11,5	14,7	14,6	11,6
Львівська	15,6	15,5	13,7	16,3	16,8	14,6	15,9	16,1	14,0
Миколаївська	16,2	16,6	13,4	14,7	16,1	14,4	15,6	16,4	13,7
Одеська	13,9	14,2	11,3	15,1	15,7	15,0	14,3	14,8	12,6
Полтавська	15,3	14,4	12,5	10,6	11,6	11,0	13,0	13,1	11,8
Рівненська	19,3	19,6	17,3	17,2	16,8	14,5	18,0	18,0	15,8
Сумська	16,1	15,8	12,7	9,8	10,4	9,6	13,2	13,5	11,5
Тернопільська	18,6	18,4	16,5	13,9	14,2	12,6	15,4	15,7	14,2
Харківська	14,4	14,5	11,5	11,2	11,7	10,9	13,6	13,9	11,4
Херсонська	16,2	16,4	14,3	16,6	16,2	14,2	16,3	16,3	14,3
Хмельницька	18,7	18,6	15,4	11,6	11,3	10,5	14,3	14,5	12,9
Черкаська	16,3	16,5	14,2	10,9	10,8	10,2	13,3	13,7	12,3
Чернівецька	17,1	15,8	14,0	16,1	16,4	15,5	16,5	16,2	14,9
Чернігівська	16,2	16,2	12,9	9,7	9,5	8,4	12,7	12,9	10,8

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 24-25.

Таблиця 11

Динаміка смертності населення, кількість померлих (тис. чол.)

	Міське населення					Сільське населення				
	1986 р.	1987 р.	1988 р.	1989 р.	1990 р.	1986 р.	1987 р.	1988 р.	1989 р.	1990 р.
Україна	313,3	325,6	335,5	340,8	357,1	251,9	260,8	265,2	259,8	272,5
Кримська АР	15,0	15,7	16,3	16,5	17,8	6,6	7,1	7,2	7,7	8,2
Області:										
Вінницька	6,9	7,2	7,4	7,8	8,1	17,7	18,3	19,2	18,7	19,7
Волинська	3,4	3,7	3,9	3,9	4,3	7,5	7,7	7,8	7,4	7,8
Дніпропетровська	31,9	32,6	33,5	33,7	35,1	10,5	11,1	11,1	10,8	11,0
Донецька	50,3	52,2	53,9	55,0	56,6	7,0	7,1	7,4	7,5	7,8
Житомирська	6,9	7,3	7,3	7,4	7,9	11,4	11,7	11,8	11,4	12,2
Закарпатська	3,9	4,0	4,0	4,1	4,4	6,9	7,0	7,2	7,2	7,3
Запорізька	14,3	14,7	15,3	15,4	16,5	8,0	8,2	8,2	8,2	
Івано-Франківська	3,9	4,3	4,5	4,6	4,7	9,6	9,8	10,0	9,9	10,3
Київська	8,0	8,5	8,6	8,8	9,4	14,7	15,1	15,0	15,0	16,0
Київ /міськрада/	19,6	20,5	2,3	21,5	22,8	-	-	-	-	-
Кіровоградська	7,7	8,1	7,8	8,4	8,5	8,7	8,8	9,2	9,3	9,5
Луганська	25,7	26,5	27,2	27,8	28,5	6,0	6,3	6,3	6,0	6,4
Львівська	11,5	11,9	12,5	12,6	13,4	14,7	15,2	15,7	14,8	15,4
Миколаївська	8,1	8,5	8,8	9,1	9,4	6,2	6,3	6,5	6,4	6,7
Одеська	16,8	17,1	17,9	18,0	18,4	13,1	13,4	14,0	13,5	14,2
Полтавська	9,1	9,5	9,7	10,1	10,6	13,9	14,1	14,3	14,0	14,7
Рівненська	3,5	3,5	3,9	3,7	3,9	7,7	7,9	8,1	7,9	8,5
Сумська	8,4	8,8	9,1	9,1	9,9	10,4	10,6	10,8	10,4	11,1
Тернопільська	3,1	3,7	3,7	3,9	3,8	10,4	10,7	10,8	10,5	11,2
Харківська	25,6	27,0	27,4	27,5	29,2	11,2	11,6	11,9	11,5	11,7
Херсонська	7,3	7,3	7,8	8,0	8,5	5,5	5,8	5,6	5,6	6,0
Хмельницька	5,3	5,3	5,6	5,7	6,0	13,3	14,3	14,3	14,0	14,5
Черкаська	7,1	7,4	7,7	7,8	8,1	12,6	13,1	13,2	13,1	13,9
Чернівецька	3,0	3,1	3,1	3,2	3,5	6,0	6,5	6,6	6,6	6,9
Чернігівська	7,0	7,2	7,3	7,2	7,8	12,3	13,1	12,9	12,4	13,1

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 20-21.

Таблиця 12

**Коефіцієнти смертності, кількість померлих в розрахунку
на 1000 чол., населення**

	Місто			Село			Всього		
	1980 р.	1985 р.	1990 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.
Україна	9,5	10,1	10,2	14,3	15,9	16,1	11,3	12,1	12,1
Кримська АР	9,5	10,1	10,2	9,3	10,2	10,6	9,5	10,2	10,3
Області:									
Вінницька	8,9	9,0	9,3	16,0	18,1	18,7	13,4	14,4	14,5
Волинська	7,6	7,7	8,0	12,6	14,2	14,7	10,5	11,2	11,3
Дніпропетровська	9,7	10,8	10,8	15,9	17,4	17,2	10,9	12,0	11,8
Донецька	10,5	11,4	11,7	12,8	14,4	15,2	10,8	11,7	12,1
Житомирська	9,3	9,3	9,5	14,5	16,3	17,4	12,1	12,8	13,2
Закарпатська	8,4	8,6	8,4	9,7	10,1	9,9	9,2	9,5	9,3
Запорізька	9,2	10,0	10,3	15,0	16,7	16,8	10,8	11,7	11,9
Івано-Франківська	7,0	7,4	7,7	11,9	13,2	12,5	10,0	10,8	10,4
Київська	8,6	8,8	8,8	15,3	17,6	18,1	12,2	13,0	13,0
Київ	8,3	8,3	8,6	-	-	-	8,3	8,3	8,6
Кіровоградська	10,6	11,7	11,2	17,3	19,2	19,5	13,7	14,9	14,5
Луганська	10,3	11,3	11,5	14,7	16,4	16,6	11,0	12,0	12,2
Львівська	7,5	8,0	8,2	12,7	13,9	13,9	9,9	10,5	10,5
Миколаївська	10,3	10,7	10,6	13,3	15,0	14,8	11,5	12,2	12,0
Одеська	10,2	10,4	10,5	14,6	16,1	15,9	11,8	12,4	12,4
Полтавська	9,0	10,2	10,5	17,9	19,5	19,5	13,3	14,4	14,4
Рівненська	7,5	7,4	7,3	11,4	12,6	13,4	9,9	10,4	10,6
Сумська	10,4	10,8	11,0	17,3	20,1	20,9	13,6	14,6	14,7
Тернопільська	7,6	7,7	7,9	14,4	16,4	16,3	12,2	13,1	12,8
Харківська	10,7	11,3	11,6	16,1	17,2	17,4	12,0	12,7	12,8
Херсонська	10,0	10,5	11,1	11,9	12,9	12,4	10,7	11,5	11,6
Хмельницька	7,9	8,1	8,1	15,4	17,7	18,6	12,6	13,5	13,5
Черкаська	9,7	10,1	10,0	17,0	18,8	19,4	13,7	14,5	14,4
Чернівецька	8,4	8,8	8,7	11,1	12,3	12,8	10,1	10,9	11,1
Чернігівська	9,6	10,1	10,2	17,3	20,2	20,3	13,8	15,1	14,8

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 34.

Динаміка природного приросту населення, тис. чол.

	Міське населення					Сільське населення				
	1986 р.	1987р.	1988 р.	1989 р.	1990 р.	1986 р.	1987 р.	1988 р.	1989 р.	1990 р.
Україна	222,0	190,4	174,1	130,3	85,8	5,4	-15,9	-30,7	-39,9	-58,2
Кримська АР	11,0	10,2	8,6	6,2	3,9	5,7	4,9	3,9	3,3	2,7
Області:										
Вінницька	7,4	6,3	6,1	5,1	4,3	-3,8	-5,3	-6,5	-7,0	-8,3
Волинська	6,4	5,9	5,6	5,2	4,6	1,5	1,2	0,6	0,4	-0,3
Дніпропетровська	18,4	16,2	13,0	8,9	4,9	-0,6	-1,5	-2,0	-2,4	-2,9
Донецька	18,5	15,5	9,6	1,5	-4,6	0,3	0,1	-0,9	-0,9	-1,7
Житомирська	7,3	5,6	5,8	5,3	3,7	-1,1	-2,8	-2,9	-3,0	-4,2
Закарпатська	5,3	5,0	4,8	4,4	3,9	6,9	6,6	6,2	5,7	5,7
Запорізька	9,5	8,9	7,6	5,5	3,1	-0,2	-0,6	-1,3	-1,4	-2,0
Івано-Франківська		5,8	5,7	4,9	5,0	5,1	4,1	3,2	2,8	2,3
Київська	8,7	5,8	8,5	6,6	4,8	-1,9	-3,6	-2,8	-4,2	-6,3
Киї в /міськрада/	16,5	11,8	10,8	13,9	8,8	-	-	-	-	-
Кіровоградська	4,6	4,0	3,7	2,2	1,5	-2,2	-2,8	-3,3:	-3,6	-3,8
Луганська	12,1	10,3	6,2	2,8	0,2	-0,2	-0,7	-1,2	-1,2	-2,0
Львівська	13,5	12,6	12,0	10,9	9,2	4,5	3,2	2,0	1,9	0,7
Миколаївська	6,6	5,7	4,7	3,0	2,5	1,7	1,0	0,5	0,4	-0,2
Одеська	8,7	7,7	5,4	4,4	1,4	1,9	1,0	0,3	-0,9	-0,8
Полтавська	5,5	4,8	4,5	2,9	1,9	-4,0	-4,3	-5,0	-5,3	-6,4
Рівненська	6,8	6,5	6,2	5,9	5,5	4,1	3,2	2,4	1,8	0,6
Сумська	5,7	4,7	4,0	3,0	1,5	-4,0	-4,4	-5,3	-5,4	-6,0
Тернопільська	5,3	4,1	4,9	4,4	4,3	-0,3	-1,1	-1,6	-2,0	-2,6
Харківська	11,1	9,0	7,1	3,6	-0,3	-2,1	-2,8	-3,7	-4,0	-4,3
Херсонська	5,2	4,9	4,3	3,5	2,6	3,0	2,2	1,7	1,2	0,8
Хмельницька	7,4	7,1	6,7	5,9	5,4	-3,3	-4,6	-5,2	-5,6	-6,3
Черкаська	6,2	5,1	5,2	4,7	3,6	-4,1	-5,1	-5,5	-5,7	-6,7
Чернівецька	3,2	2,9	3,1	2,2	2,0	3,6	2,6	2,3	1,7	1,5
Чернігівська	4,9	4,0	4,0	3,4	2,1	-5,1	-6,4	-6,6	-6,5	-7,7

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 22.

Розподіл за віковими групами осіб, які вступили вперше у шлюб в сільській місцевості Вінницької області у 1981-1987 рр.

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Усього одружених чоловіків	10545	10081	10429	8542	8667	8008	8000
в тому числі:							
Молодші 20 р.	469	446	388	310	311	341	280
20 – 24 роки	7692	7470	7931	6397	6531	5766	5857
25 – 29 роки	1488	1390	1411	1181	1237	1249	1297
30 – 34 роки	324	296	287	268	227	273	248
35 – 39 роки	87	86	68	83	76	90	69
40 – 49 роки	153	115	107	108	93	100	78
50 – 59 роки	167	152	123	79	88	72	50
60 і старше	165	126	114	116	104	117	121
Невідомий вік							
Усього заміжніх жінок	10631	10260	10585	8587	8711	8037	7960
в тому числі							
Молодші 20 р.	4800	4556	4707	3902	4058	3650	3935
20 – 24 роки	4402	4357	4574	3565	3566	3097	3066
25 – 29 роки	598	546	583	493	485	451	444
30 – 34 роки	155	182	185	143	132	144	118
35 – 39 роки	71	59	65	73	61	63	67
40 – 49 роки	186	183	149	114	123	139	85
50 – 59 роки	297	271	192	164	163	155	114
60 і старше	122	106	130	133	123	138	131
Невідомий вік							

ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 119. – Арк. 189.

**Основні підсумки природного руху населення Вінницької області у
1980-1989 роках**

Категорії населення	Роки	Кількість народжень	Кількість померлих	Природний приріст	На 1000 чоловік		
					Кількість народжень	Кількість померлих	Природний приріст
Міське населення	1980	12237	6482	5755	16,7	8,8	7,9
	1985	13327	7255	6072	16,6	9,0	7,6
	1986	14341	6903	7438	17,5	8,4	9,1
	1987	13508	7185	6323	16,1	8,6	7,5
	1988	13574	7481	6093	16,0	8,8	7,2
	1989	12957	7796	5161	15,0	9,1	5,9
Сільське населення	1980	14809	20773	-5964	11,3	15,8	-4,5
	1985	13440	21015	-7575	11,5	18,0	-6,5
	1986	13888	17721	-3833	12,2	15,6	-3,4
	1987	12969	18344	-5375	11,7	16,5	-4,8
	1988	12656	19160	-6504	11,7	17,6	-5,9
	1989	11688	18720	-7032	10,9	17,5	-6,6

ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 50. - Спр. 19. - Арк. 70.

Таблиця 16

Коефіцієнти дитячої смертності в сільській місцевості, померло дітей віком до одного року на 1000 народжених

	1980р.	1985р.	1990 р.
Україна	15,4	15,8	13,5
Кримська АР	16,2	18,3	13,7
Області:			
Вінницька	13,4	13,2	9,8
Волинська.	14,1	13,9	12,7
Дніпропетровська	16,5	14,5	14,4
Донецька	15,7	13,0	13,9
Житомирська	14,2	14,7	14,0
Закарпатська	18,9	14,5	10,9
Запорізька	15,9	23,5	13,4
Івано-Франківська	14,6	12,5	16,1
Київська	11,4	16,8	14,4
Кіровоградська	14,5	16,5	10,0
Луганська	20,1	18,7	17,6
Львівська	15,1	15,0	14,4
Миколаївська	13,4	17,0	13,9
Одеська	16,3	22,0	16,8
Полтавська	16,5	14,5	12,3
Рівненська	16,2	17,1	12,5
Сумська	19,4	18,5	17,2
Тернопільська	15,4	15,4	11,2
Харківська	16,9	20,8	15,0
Херсонська	17,7	17,9	13,2
Хмельницька	13,5	15,2	15,8
Черкаська	15,1	9,7	12,5
Чернівецька	14,2	12,6	12,7
Чернігівська	14,5	12,0	11,0

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 34.

Кількість сільських населених пунктів, де не було народжених та відбулось природне скорочення населення в 1990 р.

	Населені пункти всього	в тому числі пункти, де		в процентах до всіх населених пунктів пункти, де	
		не було народжених	кількість померлих перевищує кількість народжених	не було народжених	кількість померлих Перевищує кількість народжених
Україна	28564	5780	17435	20,2	61,0
Кримська АВ	975	105	267	10,8	27,4
<u>Області:</u>					
Вінницька	1459	216	1142	14,8	78,3
Волинська	1045	115	518	11,0	49,6
Дніпропетровська	1438	369	901	25,7	62,7
Донецька	1119	260	644	23,2	57,6
Житомирська	1638	350	1076	21,4	65,7
Закарпатська	562	9	82	1,6	14,6
Запорізька	917	201	540	21,9	58,9
Івано-Франківська	760	37	274	4,9	36,1
Київська	1127	200	887	17,7	78,7
Кіровоградська	1007	281	753	27,9	74,8
Луганська	787	220	568	28,0	72,2
Львівська	1849	156	853	8,4	46,1
Миколаївська	904	176	373	19,5	41,3
Одеська	1135	169	572	14,9	50,4
Полтавська	1846	576	1354	31,2	73,3
Рівненська	1002	120	516	12,0	51,5
Сумська	1492	646	1064	43,3	71,3
Тернопільська	988	51	643	5,2	65,1
Харківська	1720	600	1100	34,9	64,0
Херсонська	658	68	245	10,3	37,2
Хмельницька	1415	189	1084	13,4	76,6
Черкаська	821	116	675	14,1	82,2
Чернівецька	398	6	144	1,5	36,2
Чернігівська	1502	544	1160	36,2	77,2

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 30.

Таблиця 18

Забезпеченість сільського господарства робочою силою в 1991 р.

Природно-економічна зона, область	У середньому за рік				У період «пік»		
	Потреба у робочій силі, тис. чол.	Трудовий потенціал, тис. чол.	Надлишок(+), Нестача(-), тис. чол.	Рівень забезпеченості, %	Потреба у робочій силі, тис. чол.	Надлишок(+), Нестача(-), тис. чол.	Рівень забезпеченості, %
<i>Україна</i>	4848.1	4005,0	—843,1	82,6	5344,2	—1339,2	74,9
Республіка Крим	158.0	218,9	+60.9	138,5	168,1	+50.8	130,2
Дніпропетровська	218.5	180,9	-37,6	82,8	253,2	—72.3	71.4
Донецька	166.7	169,2	+2.5	101,5	196.0	—26,8	86,3
Запорізька	203,0	142,0	—61.0	70,0	226,7	—84,7	62.6
Кіровоградська	188.2	144.1	—44.1	76,6	216,4	—72,3	66.6
Луганська	136.3	114,5	—21.8	84,0	158,1	—43.6	72,4
Миколаївська	175,0	137.9	-37.1	78.8	196.6	—58,7	70,1
Одеська	271,9	228,7	—43,2	84,1	309,6	—80,9	73,9
Херсонська	181,5	153,0	-28.5	84,3	201.7	—48,7	75,9
<i>Степ</i>	1699'1	1489,2	—209,9	87,6	1926,4	—437,2	77.3
Вінницька	325.2	247,7	—77,5	76,2	357,8	—110,1	69,2
Київська	215,8	200,9	—14,9	93,1	230,7	—29,8	87,1
Полтавська	226.8	185,8	—41,0	81,9	265,8	—80,0	69,9
Сумська	203,6	138,0	—65.6	67.8	227.6	—89.6	60.6
Тернопільська	195.7	162,5	—33.2	83,0	209,8	-47.3	77,5
Харківська	161,3	160.0	—1.3	99,2	186,4	—26.4	85,8
Хмельницька	280,4	190,2	—90.2	67,8	301,3	—111.1	63,1
Черкаська	232,4	180,8	—51.6	77,8	252,6	—71,8	71,6
Чернівецька	103,3	102.9	—0.4	99,6	107,4	—4.5	95,8
<i>Лісостеп</i>	1944,5	1568.8	—375.7	80,7	2139,4	—570.6	73,3
Волинська	154,6	117,3	—37,3	75,9	155,9	—38.6	75,2
Житомирська	221,3	159,0	-62,3	71,8	248,1	—89,1	64,1
Львівська	184,2	155,1	—29,1	84,2	193,6	—38,5	80,1
Рівненська	146,9	126,0	—20,9	85.8	155.4	—29,4	81,1
Чернігівська	236.4	157,9	—78,5	66,8	251,4	—93,5	62.8
<i>Полісся</i>	943,4	715,3	—228,1	75,8	1004,4	—289,1	71,2
Закарпатська	119,0	110,3	—8,7	92,7	126,4	—16.1	87,3
Івано-Франківська	142.1	121,4	—20.7	85,4	147,6	—26,2	82,2
<i>Карпати</i>	261,1	231.7	—29,4	88,7	274,0	—42,3	84,6

Соціальне відродження села в умовах становлення ринкової економіки / За ред. П. Т. Саблука, М. Х. Вдовиченка. – К., 1993. – С. 84.

**Середньорічна кількість колгоспників, працівників
міжгосподарських підприємств, зайнятих в Сільському господарстві,
тис. чол.**

	Колгоспи				Міжгосподарські підприємства			
	1970 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.	1970 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.
Україна	5427	4279	3936	3481	11,6	73,0	68,8	47,7
Кримська АР	107	110	107	102	0,2	1,1	1,5	1,4
Області:								
Вінницька	407	300	276	241	1,0	6,1	4,2	4,0
Волинська	192	159	149	124	0,2	0,8	0,9	0,7
Дніпропетровська	230	179	168	153	0,5	4,4	4,3	2,9
Донецька	142	122	113	104	0,5	2,1	1,9	1,8
Житомирська	283	209	190	158	0,2	3,1	2,0	1,3
Закарпатська	94	84	80	87	-	0,7	1,2	0,6
Запорізька	169	141	130	118	0,3	5,2	4,2	2,4
Івано-Франківська	151	149	146	123	1,0	3,6	1,9	1,3
Київська	224	169	153	138	0,5	3,6	3,8	2,8
Кіровоградська	237	180	165	148	0,5	2,6	2,3	1,6
Луганська	90	75	68	62	0,3	0,7	1,5	1,0
Львівська	148	192	181	156	0,3	1,8	1,6	0,7
Миколаївська	133	11	104	94	0,6	2,5	2,9	1,4
Одеська	311	0	222	194	0,4	2,3	3,0	1,6
Полтавська	314	24	206	187	0,9	2,8	2,9	2,4
Рівненська	178	2	145	124	0,4	1,8	2,7	1,9
Сумська	273	18	164	139	0,2	1,9	1,9	1,4
Тернопільська	261	2	191	166	1,7	7,2	4,7	3,3
Харківська	184	134	121	112	1,0	4,4	4,7	3,2
Херсонська	96	92	91	82	0,5	3,2	4,1	2,5
Хмельницька	340	27	243	210	0,3	3,4	2,9	2,3
Черкаська	278	0	196	173	0,4	3,4	4,1	2,7
Чернівецька	140	21	93	97	0,3	2,2	1,1	0,9
Чернігівська	345	268	234	189	0,4	2,1	2,5	1,6

Соціальне відродження села в умовах становлення ринкової економіки / За ред. П. Т. Саблука, М. Х. Вдовиченка. – К., 1993. – С. 34.

Забезпеченість сільськогосподарських підприємств кадрами механізаторів у 1991 р.

Природно-економічна зона, область	У середньому за рік			У період «пік» при 10-годинному робочому дні			
	Потреба, тис. чол.	Наявність, тис. чол.	Надлишок(+), Нестача(-), тис. чол.	Рівень забезпеченості, %	Потреба, тис. чол.	Надлишок(+), Нестача(-), тис. чол.	Рівень забезпеченості, %
<i>Україна</i>	607,1	577,5	—29,6	95,1	817,1	-239,6	70,
<i>Республіка Крим</i>	27,3	28,4	+ 1,1	104,0	33,1	—4,7	85,8
<i>Дніпропетровська</i>	32,2	27,7	—4,5	86,0	44,1	—16,4	62,8
<i>Донецька</i>	24,7	23,5	-1,2	95,1	34,0	—10,5	69,1
<i>Запорізька</i>	27,2	22,9	-4,3	84,2	38,7	—15,8	59,2
<i>Кіровоградська</i>	28,6	24,0	-4,6	83,9	39,1	—15,1	61,4
<i>Луганська</i>	22,4	17,1	-5,3	76,3	30,6	—13,5	55,9
<i>Миколаївська</i>	24,2	22,0	-2,2	90,9	34,2	—12,2	64,3
<i>Одеська</i>	35,4	33,7	-1,7	95,2	47,8	—14,1	70,5
<i>Херсонська</i>	26,8	24,8	-20,0	92,5	34,8	—10,0	71,3
<i>Степ</i>	248,8	224,1	-24,7	90,1	336,4	—112,3	66,6
<i>Вінницька</i>	33,3	37,5	—4,2	112,6	47,0	—9,5	79,8
<i>Київська</i>	28,0	28,2	+0,2	100,7	36,9	-8,7	76,4
<i>Полтавська</i>	33,1	30,9	—2,2	93,4	46,3	—15,4	66,7
<i>Сумська</i>	22,7	23,0	+0,3	101,2	31,2	-8,2	73,7
<i>Тернопільська</i>	16,4	23,2	+6,8	141,5	23,6	-0,4	98,3
<i>Харківська</i>	33,1	26,4	—6,7	79,8	43,3	—16,9	61,0
<i>Хмельницька</i>	24,9	29,4	+4,5	118,1	34,6	—5,2	85,0
<i>Черкаська</i>	24,4	25,3	+0,9	103,7	33,6	—8,3	75,3
<i>Чернівецька</i>	10,9	10,1	-0,8	92,7	15,5	—5,4	65,2
<i>Лісостеп</i>	226,8	234,0	+7,2	103,2	312,0	—78,0	75,0
<i>Волинська</i>	17,8	17,8	—	100,0	23,5	—5,7	75,7
<i>Житомирська</i>	26,7	23,4	—3,3	87,6	33,4	—10,0	70,1
<i>Львівська</i>	20,6	18,4	—2,2	89,3	26,1	—7,7	70,5
<i>Рівненська</i>	15,3	17,2	+1,9	112,4	20,5	—3,3	83,9
<i>Чернігівська</i>	29,6	26,3	-3,3	88,9	38,5	—12,2	68,3
<i>Полісся</i>	110,0	103,1	-6,9	93,7	142,0	—38,9	72,6
<i>Закарпатська</i>	8,6	6,1	-2,5	70,9	9,0	—2,9	67,8
<i>Івано-Франківська</i>	12,9	10,2	-2,7	79,1	17,7	—7,5	57,6
<i>Карпати</i>	21,5	16,3	-5,2	75,8	26,7	—10,4	61,0

Соціальне відродження села в умовах становлення ринкової економіки / За ред. П. Т. Саблука, М. Х. Вдовиченка. – К., 1993. – С. 35.

**Фондо- і енергооснащення сільськогосподарської праці в
Українській РСР в 1985 році.**

Область	Фондооснащення праці		Енергооснащення праці		Питома вага механізаторів в загальній кількості зайнятих	
	в колгоспах	в радгоспах	в колгоспах	в радгоспах	в колгоспах	в радгоспах
УРСР	1,00	1,00	1,00	1,00	12,6	12,1
Вінницька	0,87	0,79	0,79	0,64	13,1	11,3
Волинська	0,69	0,80	0,75	0,79	10,8	12,1
Луганська	1,38	1,11	1,40	1,13	1,7	11,7
Дніпропетровська	1,30	1,13	1,37	1,17	13,5	11,8
Донецька	1,62	1,09	1,36	1,07	13,1	11,4
Житомирська	0,84	0,77	0,62	0,67	11,1	11,3
Закарпатська	0,52	0,48	0,90	0,80	6,8	6,8
Запорізька	1,46	1,30	1,38	1,22	14,0	13,7
Івано-Франківська	0,50	0,81	0,79	0,97	9,8	12,1
Київська	1,12	0,99	1,12	1,13	12,3	9,4
Кіровоградська	1,28	1,05	1,21	0,89	16,1	13,5
Кримська	1,36	1,07	1,85	1,28	15,7	13,5
Львівська	0,77	0,78	0,89	0,82	9,8	9,2
Миколаївська	1,36	1,12	1,19	1,03	13,6	14,5
Одеська	0,96	0,88	1,04	0,94	12,8	12,2
Полтавська	1,08	1,00	1,04	0,85	13,5	12,0
Рівненська	0,73	0,75	0,84	0,61	10,8	12,8
Сумська	1,06	1,02	0,91	0,72	13,0	12,6
Тернопільська	0,79	0,90	0,66	0,76	12,2	15,3
Харківська	1,40	1,11	1,41	0,90	15,2	12,7
Херсонська	1,53	1,15	1,56	1,21	15,8	15,4
Хмельницька	0,84	0,82	0,72	0,59	12,7	11,5
Черкаська	1,06	1,02	1,00	0,87	12,1	12,4
Чернівецька	0,69	0,58	0,66	0,41	9,7	8,9
Чернігівська	0,81	0,92	0,80	0,71	11,2	11,3

Белоконь И. В. Трудовые ресурсы села: проблемы сезонной занятости / И. В. Белоконь. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 122.

Вартість основних неvirобничих фондів сільськогосподарських підприємств з розрахунку на одного працюючого, крб.

	1975 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.
Україна	672	1024	1587	2966
Кримська АР	2103	3014	4266	6197
<u>Області:</u>				
Вінницька	390	582	875	1653
Волинська	195	354	652	1417
Дніпропетровська	956	1408	2017	3414
Донецька	1071	1396	2157	3693
Житомирська	304	459	794	2002
Закарпатська	293	569	886	1382
Залорізька	1020	1524	2298	4278
Івано-Франківська	267	413	686	1107
Київська	743	1208	1891	5416
Кіровоградська	750	1038	1544	2592
Луганська	1101	1466	2247	4109
Львівська	268	498	679	1344
Миколаївська	922	1295	2025	3305
Одеська	682	908	1344	2295
Полтавська	658	1112	1904	3811
Рівненська	326	551	888	1974
Сумська	507	940	1680	3412
Тернопільська	265	409	685	1472
Харківські	1122	1746	2957	4816
Херсонська	1470	2130	2917	4130
Хмельницька	372	461	669	1314
Черкаська	587	927	1443	2868
Чернівецька	323	495	754	1278
Чернігівська	278	443	839	1969

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 102.

Забезпеченість сільських поселень Української ССР виробничими фондами (на прикладі колгоспів) в 1984 р., %

Область	Дворів	Припадає на одне село					
		Працездатних	В том у числі колгоспників	Середньорічна кількість робітників	с.-г. угіддь	Виробничих основних фондів с.-г. призначення	Виробничих основних фондів не с.-г. призначення
<i>УССР</i>	100	100	100	100	100	100	100
Степ	98,1	90,9	106,2	109,5	149,5	139,3	135,6
Луганська	92,8	82,8	100	105,9	196,2	149,1	89,8
Дніпропетровська	78,9	65,6	80,1	89,2	121,0	114,7	91,3
Донецька	77,3	75,1	80,1	88,2	124,0	122,9	98,5
Запорізька	76,3	78,2	95,2	102,7	167,9	144,5	115,9
Кіровоградська	107,2	84,1	98,8	104,8	140,5	120,2	134,8
Кримська	114,4	142,5	166,3	154,8	140,3	240,2	411,6
Миколаївська	89,2	81,9	98,8	100,5	155,0	118,0	117,4
Одеська	128,3	124,8	140,9	134,4	153,1	136,0	108,7
Херсонська	118,0	133,0	153,6	154,8	227,1	224,6	276,8
Лісостеп	109,4	102,2	101,4	99,6	88,9	93,2	91,8
Вінницька	154,6	132,6	139,1	125,2	98,7	101,9	118,8
Київська	127,3	108,1	114,4	108,1	98,7	126,6	97,1
Полтавська	74,7	61,5	63,2	77,4	82,7	79,0	66,6
Сумська	73,4	66,5	68,7	79,0	84,3	79,2	82,6
Тернопільська	113,9	135,3	121,1	111,3	72,6	77,2	102,9
Харківська	58,2	45,2	51,8	61,8	95,6	85,3	85,5
Хмельницька	108,7	110,8	102,4	100,0	76,1	75,6	76,8
Черкаська	191,7	157,9	165,6	160,7	124,1	161,0	172,4
Чернівецька	200,5	258,4	207,8	152,1	76,1	105,6	136,2
Карпати і Полісся	88,1	105,4	92,3	91,6	70,4	73,7	78,6
Волинська	79,9	97,3	100,6	92,5	73,6	77,3	62,3
Житомирська	80,4	71,5	69,8	77,4	70,8	65,6	47,8
Закарпатська	101,5	160,2	129,5	113,4	54,0	80,8	188,4
Івано-Франківська	120,1	197,2	162,0	137,6	58,0	77,0	133,3
Львівська	75,2	104,1	72,3	69,9	49,6	57,4	63,7
Рівненська	87,6	114,0	102,4	95,7	66,9	79,6	102,9
Чернігівська	98,4	85,1	83,7	99,5	102,1	89,7	68,1

Фтомов Г. С. Соціально-економічні проблеми розвитку села / Г. С. Фтомов, А. Т. Великохатько, Н. Х. Вдовиченко // Расселенческий аспект. К.: Наукова думка, 1988. – С. 114.

**Динаміка валової продукції у власних підсобних господарствах
Української ССР в 1976-1987 рр. (у порівняльних цінах 1983 р.)**

Зона і область	1981-1985 рр., у віссотках до 1976-1980 рр.			Середньорічні показники 1986-1987 рр, у віссотках до 1981-1985 рр.		
	Всього	В тому числі		Всього	В тому числі	
Рослин- ництво		Тварин- ництво	Рослин- ництво		Тварин- ництво	
<i>Степ</i>	111,0	99,7	118,1	101,0	96,4	103,5
Дніпропетровська	111,7	107,5	114,4	95,9	93,9	97,1
Донецька	106,5	94,0	118,0	99,1	85,3	109,2
Запорізька	102,6	95,0	107,9	102,9	102,4	103,2
Кіровоградська	115,5	110,2	118,5	89,8	78,2	95,8
Кримська	115,6	99,4	125,3	110,4	117,1	107,2
Луганська	103,3	97,2	106,8	106,7	108,1	106,1
Миколаївська	109,5	104,1	111,3	94,3	97,9	93,1
Одеська	111,5	95,9	123,2	104,1	90,4	112,1
Херсонська	127,7	92,5	147,44	116,0	131,3	110,7
<i>Лісостеп</i>	101,2	102,4	100,4	94,5	90,3	97,6
Вінницька	103,7	109,2	99,2	83,1	76,3	89,4
Київська	110,1	112,1	108,3	94,7	89,6	99,3
Полтавська	99,7	101,8	98,5	104,0	104,7	103,7
Сумська	101,4	104,4	99,2	93,8	95,6	92,5
Тернопільська	97,2	104,0	93,7	99,5	91,2	104,3
Харківська	100,88	102,3	99,9	96,1	91,2	99,2
Хмельницька	92,7	97,4	89,6	94,9	85,6	101,4
Черкаська	98,7	88,8	111,9	100,7	102,2	99,0
Чернівецька	106,2	93,0	113,3	93,6	96,2	92,5
<i>Полісся</i>	101,0	104,8	98,5	98,0	91,4	102,4
Волинська	92,8	104,7	85,4	102,2	99,9	104,0
Житомирська	106,1	107,3	105,4	97,4	85,9	104,4
Львівська	105,3	110,0	103,1	102,4	104,9	101,1
Рівненська	101,4	95,3	105,1	105,3	97,4	109,7
Чернігівська	96,9	103,8	90,2	86,5	79,2	94,6
<i>Карпати</i>	110,9	112,9	109,8	107,6	108,9	106,9
Закарпатська	108,3	113,4	105,5	109,9	104,4	113,1
Івано-Франківська	114,8	112,2	116,3	104,3	115,2	98,5
По республіці	104,1	103,0	104,9	98,7	93,2	102,3

Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. – К.: Урожай, 1988. – С. 8.

**Питома вага власних підсобних господарств у виробництві продукції
сільського господарства Української ССР в 1986-1987 рр., %**

Зона і область	Вартість валової продукції			Виробництво продукції					
		Рослин-ництва	Тварин-ництва	картоплі	овочів	фруктів	молока	м'яса	яєць
Степ	18,9	14,1	22,9	86,3	18,9	47,4	13,4	28,3	25,7
Дніпропетровська	20,1	17,8	21,7	85,0	22,7	66,3	14,9	25,4	23,2
Донецька	18,5	16,0	20,3	77,2	14,8	51,7	9,6	27,0	16,5
Запорізька	15,6	14,3	16,5	91,1	24,7	38,7	10,4	20,8	18,9
Кіровоградська	22,5	14,8	28,8	83,0	38,1	61,6	15,4	35,4	42,6
Кримська	14,4	10,0	18,7	85,8	9,6	13,9	9,8	23,2	19,2
Луганська	19,7	16,9	21,6	88,1	15,8	64,9	11,3	28,2	16,6
Миколаївська	20,0	11,2	27,2	82,6	15,5	55,5	19,7	32,1	30,4
Одеська	22,9	15,7	29,2	88,1	12,4	39,1	16,0	34,8	38,5
Херсонська	16,4	10,2	22,2	85,4	16,9	34,7	13,2	28,0	25,8
Лісостеп	27,7	23,0	32,3	71,8	30,4	59,2	26,2	35,5	43,4
Вінницька	29,3	24,4	34,6	86,9	27,4	37,2	24,8	39,5	52,2
Київська	25,7	26,4	25,2	66,0	25,7	59,3	19,2	30,1	23,6
Полтавська	21,5	17,1	25,0	65,5	30,7	77,3	20,5	27,7	28,6
Сумська									
Сумська	28,3	25,0	31,5	65,1	35,6	86,1	22,7	35,7	58,3
Тернопільська	30,5	19,8	42,3	63,0	26,6	70,7	38,5	44,3	58,6
Харківська	19,2	16,8	20,9	84,0	25,5	47,3	12,2	25,5	24,1
Хмельницька	29,3	22,1	38,2	61,7	25,6	52,6	37,2	38,9	48,0
Черкаська	24,7	25,4	23,9	87,5	38,4	63,5	17,0	27,0	34,8
Чернівецька	41,0	30,4	48,7	66,7	38,2	38,5	43,6	51,0	62,4
Полісся	35,0	27,7	41,3	51,8	31,7	89,1	37,8	43,8	61,5
Волинська	32,3	28,0	36,4	49,7	36,6	90,2	34,5	38,1	55,6
Житомирська	35,1	24,5	44,9	43,0	35,9	89,8	39,5	48,7	70,7
Львівська	44,7	35,8	50,9	76,4	21,6	93,8	49,1	54,1	49,0
Рівненська	34,8	24,3	43,8	48,4	26,3	84,2	37,8	48,1	67,2
Чернігівська	28,0	25,8	30,3	41,3	37,9	87,7	27,9	29,9	64,8
Карпати	49,0	40,1	56,1	67,1	32,5	76,0	54,9	57,5	65,6
Закарпатська	48,3	40,3	55,3	59,1	29,1	59,2	50,2	58,9	69,7
Івано-Франківська	49,7	39,9	56,9	75,0	35,9	92,7	59,5	56,0	61,4
По республіці	26,2	21,2	30,5	63,9	23,9	53,5	24,6	34,3	34,9

Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. - К.: Урожай, 1988. - С. 36-38.

Наявність тварин і птиці, затрати кормів у власних господарствах населення Української ССР у 1985 р.

Зона і область	Припадає умовних голів на		Затрачається кормових одиниць, на	
	Сільський двір	1 га сільсько-господарських угіддь	Сільський двір	1 га сільсько-господарських угіддь
<i>Степ</i>	0,8	3,5	20,7	81,8
Дніпропетровська	0,9	3,9	24,1	76,7
Донецька	1,0	3,8	24,7	92,4
Запорізька	0,7	2,3	17,7	55,5
Кіровоградська	0,8	2,1	18,7	53,7
Кримська	0,8	6,5	17,5	135,0
Луганська	0,9	3,1	21,5	73,4
Миколаївська	1,0	3,8	21,7	83,2
Одеська	0,8	2,9	20,8	72,3
Херсонська	0,7	3,4	19,6	95,6
<i>Лісостеп</i>	1,0	3,0	24,2	80,3
Вінницька	0,7	2,3	17,5	53,6
Київська	0,9	2,7	22,4	71,2
Полтавська	0,9	2,5	18,1	53,3
Сумська	0,9	2,8	26,6	82,1
Тернопільська	1,6	5,1	37,3	122,1
Харківська	0,9	2,7	20,2	64,3
Хмельницька	1,0	3,2	26,4	83,5
Черкаська	0,7	2,1	16,7	51,9
Чернівецька	1,1	3,9	32,8	140,3
<i>Полісся</i>	1,4	4,1	32,6	99,2
Волинська	1,6	4,6	34,4	97,3
Житомирська	1,2	3,0	29,0	74,4
Львівська	1,4	5,0	35,1	125,2
Рівненська	1,5	4,8	36,6	117,8
Чернігівська	1,1	3,1	27,9	81,5
<i>Карпати</i>	1,2	4,8	30,2	121,5
Закарпатська	1,1	5,4	28,4	140,8
Івано-Франківська	1,3	4,2	32,0	102,2
По республіці	1,0	3,6	25,1	87,9

Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. - К.: Урожай, 1988. - С. 69.

**Середньорічне виробництво валової продукції у власному секторі
сільського господарства Української ССР на 1 га
сільськогосподарських угідь в 1986-1987 рр., тис. руб.**

Зона і область	Всього	В тому числі	
		Рослин- ництво	Тварин- ництво
<i>Степ</i>	5,0	1,7	3,3
Дніпропетровська	4,5	1,7	2,8
Донецька	4,5	1,6	2,9
Запорізька	4,0	1,6	2,4
Кіровоградська	3,8	1,1	2,7
Кримська	11,4	3,9	7,5
Луганська	6,2	2,1	4,1
Миколаївська	5,3	1,3	4,0
Одеська	5,1	1,6	3,5
Херсонська	6,6	1,9	4,7
<i>Лісостеп</i>	5,1	2,1	3,0
Вінницька	4,6	2,0	2,6
Київська	5,6	2,5	3,1
Полтавська	4,6	1,6	3,0
Сумська	5,9	2,6	3,3
Тернопільська	6,2	2,1	4,1
Харківська	4,2	1,6	2,6
Хмельницька	5,4	2,0	3,4
Черкаська	4,3	2,2	2,1
Чернівецька	6,6	2,1	4,5
<i>Полісся</i>	6,2	2,3	3,9
Волинська	6,4	2,7	3,7
Житомирська	5,4	1,8	3,6
Львівська	7,8	2,6	5,2
Рівненська	6,4	2,1	4,3
Чернігівська	5,5	2,6	2,9
<i>Карпати</i>	6,3	2,3	4,0
Закарпатська	7,7	3,0	4,7
Івано-Франківська	5,6	1,9	3,7
По республіках	5,4	2,0	3,4

Латыш А. А. Кооперирование личных хозяйств населения с общественным производством / А. А. Латыш, В. И. Бондаренко, Л. А. Шепотько. – К.: Урожай, 1988. – С. 69.

**Регіональні відмінності в розвитку і розташуванні підприємств
соціальної інфраструктури в Українській РСР в 1985 році.**

Область	В середньому на одну сільську Раду				Об'єм реалізації побутових послуг на душу населення, крб..	
	Бібліотек	клубних закладів	кіноустановок	підприємств побутового обслуговування	всього	в тому числі в сільській місцевості
УРСР	2,19	2,49	2,68	2,51	39,54	29,93
Вінницька	2,14	2,17	2,15	2,85	32,43	29,10
Волинська	2,27	2,84	2,84	1,30	34,00	26,46
Луганська	2,45	2,79	3,58	4,62	38,47	37,48
Дніпропетровська	2,56	3,21	3,92	3,73	41,88	41,66
Донецька	2,45	2,95	3,77	4,50	37,29	39,80
Житомирська	2,03	2,56	2,47	1,41	36,34	25,94
Закарпатська	2,47	2,43	2,57	2,72	32,39	23,42
Запорізька	2,18	3,16	3,77	3,54	47,02	42,01
Івано-Франківська	2,05	2,04	2,19	2,78	36,73	30,83
Київська	1,70	1,74	1,82	1,69	37,32	38,30
Кіровоградська	2,05	2,59	3,08	1,92	38,68	34,03
Кримська	2,49	2,95	3,96	4,15	50,53	32,19
Львівська	2,87	2,96	2,78	2,29	41,00	22,97
Миколаївська	2,02	2,64	3,08	3,79	40,31	32,89
Одеська	2,41	2,41	2,47	3,34	40,80	25,21
Полтавська	2,34	2,62	3,21	3,24	37,25	32,53
Рівненська	2,46	2,70	2,62	1,74	30,25	24,27
Сумська	2,09	2,61	2,86	1,77	29,46	22,57
Тернопільська	2,14	2,25	2,19	1,43	36,50	31,26
Харківська	2,23	2,69	2,77	2,11	44,15	38,22
Херсонська	1,84	2,23	3,07	3,08	39,26	32,39
Хмельницька	2,33	2,79	2,55	2,14	29,96	24,69
Черкаська	1,84	1,86	2,02	1,63	34,09	25,86
Чернівецька	2,24	2,18	2,14	4,31	37,62	24,86
Чернігівська	4,87	2,30	2,52	2,27	32,31	23,77

Белоконь И. В. Трудовые ресурсы села: проблемы сезонной занятости / И. В. Белоконь. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 67.

Рівень розвитку соціальної інфраструктури сільського населення Української ССР в 1983 р. (до середньорічного рівня)

Область	Житлова площа на 1 чол.	Рівень газифікації житла	В розрахунку на 1960 рік							Інтегральний показник рівня розвитку соціальної інфраструктури	Місце області по рівню розвитку соціальної інфраструктури
			Підприємств побутового обслуговування	Бібліотек	Клубних закладів	Місць в загальноосвітніх школах	Місць в дитячих дошкільних закладах	Торгівельній площі магазинів	Місць в підприємствах громадського харчування		
Вінницька	1,16	1,01	1,17	1,01	0,88	0,95	0,81	0,93	0,93	8,85	12
Волинська	0,92	0,91	0,70	1,18	1,31	1,13	0,33	0,83	0,90	8,21	22
Луганська	0,95	0,81	1,40	1,01	1,04	0,85	1,06	1,17	0,81	9,10	11
Дніпропетровська	1,02	1,03	1,08	0,86	0,95	0,91	1,35	1,25	1,08	9,53	9
Донецька	0,92	0,63	1,51	0,90	0,98	0,81	1,55	1,38	1,28	9,96	7
Житомирська	0,97	0,75	0,82	1,27	1,44	1,09	0,42	0,97	1,12	8,85	13
Закарпатська	0,90	0,81	0,83	0,83	0,72	1,25	0,99	0,78	1,43	8,54	17
Запорізька	1,00	1,11	1,34	0,92	1,17	0,97	1,40	1,31	0,97	10,19	5
Івано-Франківська	1,02	0,88	0,98	0,84	0,73	1,12	0,25	0,57	1,31	7,70	24
Київська	1,10	1,31	0,82	0,94	0,85	0,95	0,85	1,01	0,91	8,74	15
Кіровоградська	1,10	1,06	0,90	1,10	1,24	0,93	2,74	1,17	0,66	10,90	2
Кримська	0,71	1,53	1,08	0,76	0,81	1,19	2,74	1,01	1,14	10,97	1
Львівська	0,87	0,85	0,84	1,15	1,04	1,05	0,38	0,68	1,13	8,00	23
Миколаївська	1,06	1,37	1,48	0,97	1,15	1,02	1,81	1,20	0,77	10,83	3
Одеська	1,05	1,19	1,10	0,91	0,79	1,12	1,68	1,01	1,22	10,07	6
Полтавська	1,09	1,05	1,25	1,06	1,03	0,80	1,00	1,24	0,88	9,40	10
Рівненська	0,93	0,67	0,65	1,05	1,00	1,20	0,35	0,86	0,91	7,64	25
Сумська	0,98	0,98	0,79	1,10	1,21	0,85	0,83	1,25	0,81	8,80	14
Тернопільська	0,97	0,87	0,77	1,14	1,07	0,99	0,84	0,79	0,80	8,24	21
Харківська	0,88	0,95	0,84	0,96	1,06	0,76	1,00	1,01	1,02	8,50	19
Херсонська	0,92	1,48	1,23	0,86	0,91	1,12	2,14	1,11	0,86	10,63	4
Хмельницька	1,10	0,95	0,86	1,17	1,22	1,00	0,79	0,96	0,68	8,73	16
Черкаська	1,16	1,08	0,78	0,95	0,85	0,92	1,43	1,16	1,24	9,57	8
Чернівецька	1,00	1,00	1,26	0,79	0,65	1,15	0,70	0,77	1,20	8,52	18
Чернігівська	1,02	0,75	1,20	1,11	1,21	0,87	0,39	1,18	0,68	8,41	20

Фтомов Г. С. Социально-экономические проблемы развития села / Г. С. Фтомов, А. Т. Великохатько, Н. Х. Вдовиченко // Расселенческий аспект. К.: Наукова думка, 1988. – С. 12.

Таблиця 30

Кількість сільських житлових будинків, збудованих з дерева та саману, вкритих соломною та толем на 1 січня 1991 р.

	Кількість житлових будинків тис.				В % до загальної кількості сільських житлових будинків			
	збудованих з:		вкритих;		збудованих з;		вкритих.	
	дерева	саману	соломою	толем	дерева	саману	соломою	толем
Україна	1652,2	1304,7	115,0	37,2	26,8	20,8	1,8	0,6
Кримська АР	0,2	12,4	0,0	0,1	0,1	6,0	0,0	0,0
Області:								
Вінницька	59,0	126,5	6,6	1,5	12,7	27,1	1,4	0,3
Волинська	107,7	0,3	0,8	0,8	61,7	0,2	0,4	0,5
Дніпропетровська	2,2	111,4	12,3	2,2	0,9	44,5	4,9	0,9
Донецька	11,2	34,6	0,7	1,8	5,9	18,3	0,4	0,9
Житомирська	188,5	2,9	9,1	3,7	66,4	1,0	3,2	1,3
Закарпатська	40,7	63,9	0,1	0,9	20,5	32,2	0,1	0,5
Запорізька	0,6	59,3	0,8	0,1	0,3	31,3	0,4	0,1
Івано-Франківська	132,1	10,4	0,4	0,7	51,6	4,0	0,2	0,3
Київська	154,2	22,1	7,2	7,1	42,6	6,1	2,0	2,0
Кіровоградська	11,6	122,5	9,0	1,9	5,3	55,3	4,1	0,9
Луганська	26,2	19,8	2,9	2,6	18,0	13,7	1,9	1,8
Львівська	156,2	4,8	0,9	1,2	47,4	1,4	0,3	0,4
Миколаївська	0,8	49,4	1,4	0,3	0,4	29,2	0,8	0,2
Одеська	5,2	157,4	3,4	0,3	1,6	48,0	1,0	0,1
Полтавська	35,5	125,7	23,4	1,1	11,4	40,4	7,5	0,4
Рівненська	109,8	1,2	1,4	1,1	54,5	0,6	0,7	0,6
Сумська	144,9	5,0	1,5	0,9	64,1	2,2	0,7	0,4
Тернопільська	9,4	44,8	0,3	0,1	4,1	19,5	0,1	0,0
Харківська	88,0	25,3	8,6	3,9	34,9	10,1	3,4	1,6
Херсонська	0,3	44,2	0,4	0,2	0,2	28,2	0,3	0,1
Хмельницька	33,1	113,2	5,1	1,1	10,2	35,1	1,6	0,3
Чернівецька	45,0	62,3	0,7	0,4	24,5	33,9	0,4	0,2
Черкаська	58,2	83,3	12,2	1,6	17,7	25,3	3,7	0,5
Чернігівська	231,6	2,0	5,9	1,6	79,3	0,7	2,0	0,6

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 114.

Благоустрій сільських житлових будинків на 1 січня 1991р.

	В процентах до загальної кількості сільських житлових будинків мають:					
	цент- ральне опален ня	водо- про- від	каналі- зацію	сітьо- вий газ	газоба- лонні уста- новки	теле- фон
Україна	1,6	6,4	2,0	8,3	72,5	9,3
Кримська АР	5,4	26,8	6,0	3,0	95,3	10,8
Області:						
Вінницька	0,2	1,6	0,2	1,7	74,1	7,6
Волинська	0,4	7,0	0,7	4,2	74,7	9,5
Дніпропетровська	1,5	11,3	2,1	18,6	66,3	9,4
Донецька	1,9	12,5	3,1	4,5	51,7	10,0
Житомирська	0,4	1,3	0,4	2,1	75,5	9,3
Закарпатська	3,4	7,2	6,4	2,8	70,3	9,9
Запорізька	4,3	8,9	2,5	2,7	84,1	13,8
Івано-Франківська	0,3	1,2	0,3	20,0	55,4	9,9
Київська	1,2	6,1	1,5	17,4	74,7	11,2
Кіровоградська	2,3	5,5	2,6	1,4	81,0	8,3
Луганська	2,0	8,4	5,3	8,2	61,5	9,3
Львівська	0,4	2,5	1,0	33,0	39,3	7,5
Миколаївська	2,4	6,8	1,9	5,9	85,5	10,0
Одеська	1,4	15,7	1,3	1,1	85,8	8,9
Полтавська	0,7	7,1	7,1	14,8	68,8	8,1
Рівненська	1,1	6,1	1,2	4,8	66,0	8,6
Сумська	1,7	4,2	2,2	4,9	73,6	6,1
Тернопільська	3,0	7,9	1,6	8,6	73,2	10,7
Харківська	1,2	4,6	2,0	15,2	72,3	12,1
Херсонська	0,9	7,7	1,7	2,5	94,9	9,9
Хмельницька	3,0	3,0	0,4	5,4	75,3	7,3
Черкаська	3,5	5,4	1,2	5,0	76,7	7,9
Чернівецька	0,7	0,4	0,3	2,0	76,6	11,1
Чернігівська	0,2	1,3	0,5	3,9	72,8	9,4

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 120.

Розподіл сільських населених пунктів Вінницької області не забезпечених підприємствами і закладами сфери обслуговування та їх віддаленість від найближчих закладів соціально-побутової інфраструктури станом на 1 січня 1988 р.

Населені пункти де відсутні:	число	Із них перебувають			
		до 3	від 3 до 5	від 5 до 10	10 км. і більше
Заклади охорони здоров'я	262	63,3	22,7	10,6	3,4
Клубні заклади	21	63,2	21,8	12,3	2,7
Бібліотеки	205	57,7	26,0	13,5	2,8
Кіноустановки	288	57,5	25,9	13,8	2,8
По продажу продовольчих товарів	24	37,5	33,3	29,2	-
По продажу непродовольчих товарів	24	37,5	33,3	29,2	-
Будинку побуту або комплексні приймальні пункти	668	43,7	22,8	21,7	11,8
Заклади зв'язку	695	52,0	28,1	16,7	3,2

ДАВО. - Ф. 2355. - Оп. 50. - Спр. 20. - Арк. 141.

Кількість сільських населених пунктів з числом жителів 500 і більше чоловік, що не мали підприємств громадського харчування і чисельність населення в них на 1 січня 1991 р.

Населені пункти	Чисельність населення в них			
	Всього	В % до загальної кількості населених пунктів з числом жителів 500 і більше	Всього тис.; чоловік	В % до жителів населених пунктів з чисельністю населення 500 і більше
Україна	5078	44,7	1721,3	33,9
Кримська АР	159	33,2	138,9	20,2
Області:				
Вінницька	373	48,7	343,7	37,7
Волинська	232	55,5	188,6	48,8
Дніпропетровська	125	34,1	114,5	23,6
Донецька	102	28,3	90,8	23,1
Житомирська	268	54,3	215,5	45,9
Закарпатська	124	33,8	113,9	15,8
Запорізька	132	46,5	145,2	36,0
Івано-Франківська	303	56,8	356,8	46,2
Київська	291	51,0	320,5	39,9
Кіровоградська	87	26,6	69,1	-3,1
Луганська	50	19,4	44,7	15,0
Львівська	405	49,3	397,1	45,7
Миколаївська	97	30,7	84,0	23,1
Одеська	169	34,6	164,4	20,3
Полтавська	218	43,9	191,5	35,1
Рівненська	267	59,7	242,3	49,3
Сумська	165	48,4	137,5	36,2
Тернопільська	351	61,2	306,1	52,8
Харківська	151	34,9	139,2	28,2
Херсонська	50	16,7	47,1	11,2
Хмельницька	389	63,1	313,0	53,1
Черкаська	214	43,1	189,8	29,0
Чернівецька	133	43,6	160,5	30,3
Чернігівська	223	48,5	206,6	43,3

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. - К., 1992. - С. 170.

**Кількість сільських населених пунктів, у яких
газифіковано 10 і більше квартир на 1 січня 1991 р.**

Україна	Сітвовий газ		Сітвовий та зріджений газ		Тільки зріджений газ	
	Всього	в % до загальної кількості	Всього	в % до загальної кількості	Всього	в % до загальної кількості
	545	1,9	1883	6,5	24104	83,6
Кримська АР	–	–	31	3,2	852	88,5
<u>Області:</u>						
Вінницька	–	–	36	2,5	1424	97,3
Волинська	–	–	52	5,0	975	93,3
Дніпропетровська	45	3,1	215	14,8	1076	74,3
Донецька	–	–	78	7,0	856	76,4
Житомирська	–	–	35	2,1	1457	88,0
Закарпатська	–	–	20	3,6	430	76,4
Запорізька	–	–	26	2,8	896	96,4
Івано-Франківська	85	11,2	92	12,1	530	69,7
Київська	–	–	180	14,9	963	79,9
Кіровоградська	–	–	21	2,1	862	84,6
Луганська	–	–	51	6,4	478	60,1
Львівська	415	22,2	54	2,9	952	50,9
Миколаївська	–	–	61	6,7	856	93,3
Одеська	–	–	24	2,1	1107	97,2
Полтавська	–	–	291	15,6	1526	82,0
Рівненська	–	–	44	4,4	912	91,0
Сумська	–	–	77	5,1	1318	87,8
Тернопільська	–	–	103	10,4	836	84,6
Харківська	–	–	197	11,3	1544	88,7
Херсонська	–	–	8	1,2	667	98,8
Хмельницька	–	–	86	6,1	1330	93,9
Черкаська	–	–	36	4,4	765	93,2
Чернівецька	–	–	9	2,3	285	71,6
Чернігівська	–	–	56	3,7	1207	79,4

Соціальна сфера села України: (науково-аналітична розробка) / [М. Х. Вдовиченко, М. К. Орлатий, К. І. Якуба та ін.]; Укр. н.-д. ін-т економіки агропромислового виробництва. – К., 1992. – С. 123.

АНОТАЦІЯ

Рибак І. В., Скворцова І. А. Подільське село під владою компартійної номенклатури: поселенська мережа, населення, виробнича та соціальна сфера (1961-1991 рр.). Монографія. Кам'янець-Подільський, 2015. – 332 с.

Монографія присвячена вивченню актуальної наукової теми. Вперше в історіографії на основі аналізу широкого кола джерел проаналізовано тенденції розвитку поселенської мережі. Встановлено, що у 60-80-х роках відбувався інтенсивний процес зменшення кількості сільських поселень в регіоні, їх знелюднення, здрібнення. В результаті мала місце трансформація традиційної для Поділля, великопоселенської мережі сільських поселень у дрібнопоселенську, перехід від аграрного перенаселення на селі до його знелюднення. Руїнація сільської поселенської мережі відбувалася, насамперед, під впливом масової безповоротної міграції сільського населення у міста. Встановлено, що в результаті міграції селян у подільському селі почали швидко розвиватися деструктивні демографічні процеси, пов'язані з деформацією статево-вікової структури сільського населення, яке знайшло вияв у його постарінні. Наприкінці 70-х у 80-х роках головним суб'єктом господарювання у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей стали особи передпенсійного та пенсійного віку. Встановлено, що наприкінці 80-х років подільське село втратило демовідтворювальну функцію, розпочалася на початку 80-х років депопуляція сільського населення. Дане явище є найбільш важким наслідком і складає загрозу існуванню села як такого.

Проаналізовано структуру виробничої сфери села, до якої входили колгоспи, радгоспи, особисті підсобні господарства, промисли та промислові підприємства. Доведено, що у розглядуваний період не вдалося завершити перехід виробничої сфери села від аграрного до аграрно-промислового типу розвитку. Встановлено, що колгоспно-радгоспна модель господарювання не змогла забезпечити перевагу індустріальних методів ведення сільського господарства над аграрними. Переконливим доказом цього, на нашу думку, було збереження доіндустріального типу сільськогосподарського виробництва в особі підсобних особистих господарств. Доведено, що мережа промислових підприємств на селі залишалася досить обмеженою, а їх матеріально-технічна база відсталою, примітивною. На основі аналізу стану та основних тенденцій соціальної сфери встановлено, що у 60-80-х роках не вдалося здійснити її модернізацію та реконструкцію. Соціальна

інфраструктура села у кількісному та якісному відношенні виявилася недостатньою для забезпечення повноцінного відтворення фізичних, духовних функцій сільських трудівників.

На основі цього автори прийшли до узагальнюючого результату дослідження, що на завершальному етапі радянського будівництва відбувався системний, соціально-економічний занепад, деградація переважної більшості сільських поселень Поділля, який у пострадянський період набув обвального характеру і призвів до тотального вимирання села.

SUMMARY

Rybak I. V., Skvortsova I. A. Villages of Podillya under Rule of the Communist Party: Settlement Network, Population, Production and Social Spheres (1961-1991). Monograph. Kamyanets-Podilsky, 2015. – p. 332.

The monograph is devoted to the study of pressing scientific topics. It is the first time in historiography when the tendencies of the development of the village settlement network were analyzed on the basis of wide range of sources. It was found that in the 60-80s the number of village sin the region was in pensively reducing, becoming devastated and disintegrated. As a result, traditional big settlement network in Podillya transformed into a small one, from agrarian overpopulation in the countryside to its devastation. The destruction of rural settlement network occurred primarily under influence of irrevocable mass migration of rural population to the cities. It was found that as a result of migration of villagers in Podilsky village, there started to develop destructive demographic processes associated with the deformation of age-sex structure of the rural population, which found its expression in aging. At the end of the 70-80s the main entity in rural settlements of Vinnytsya and Khmelnytsky regions were people of pre-retirement and retirement age.

It was found that at the end of the 80s Podilsky village lost population reproduction function, and in the early 80s depopulation of the rural population took place. This phenomenon is the most difficult consequence and is the threat to existence of the village itself.

The structure of the production sphere of rural areas was analyzed, which included the collective and state farms, private farms, crafts and industrial enterprises. It was proved that during the studied period the production sphere of the village did not succeed to transit from agricultural to agro-industrial development type. It was found that the collective and state farm management model could not provide the advantage of industrial farming practices over agricultural ones. The convincing proof of it, in our

opinion, was preservation of pre-industrial type of agricultural production in the face of private subsidiary farms. It was proved that the network of industrial enterprises in rural areas remained very limited, and their material base was backward and primitive. Based on the analysis of conditions and major trends of social sphere, it was found that during the 60-80s modernization and reconstruction did not succeed to be implemented. Social infrastructure of the village in quantitative and qualitative ratio was insufficient to ensure proper picture of physical, spiritual functions of rural workers.

Based on the mentioned above, the authors came to the generalizing result of the research, that in the final stage of soviet construction, the majority of villages incurred systematic social and economic decline, degradation of majority of rural settlements of Podillya, which in the post-Soviet period had avalanche character and led to the total extinction of the village.

**Рибак І. В., Скворцова І. А. Подільське село під
владою компартійної номенклатури: поселенська
мережа, населення, виробнича та соціальна сфера
(1961-1991 рр.)**

Монографія

Підписано до друку 24.02.2015. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.
Ум. друк. арк. 17,56. Наклад 100 пр.